

თამარ მუსხი

ოქონის ხატის წარმოსახვა
და ისტორიისათვის

თბილისი
2015

UDC (უაკ) 7(479. 22)(09)+27-526.6
მ-587

რედაქტორი: ფილოლოგიის მეცნ. დოქტორი
ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნ. დოქტორი:
ზაზა აბაშიძე

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი:
ელენე კავლელაშვილი

ინგლისური თარგმანი: ირინე კუცია
დაკაბადონება: ირინე სტროგანოვი
ყდის დიზაინი: ნათია სამხარაძე

© თამარ მესხი, 2015

ISBN 978-9941-0-8002-9

შინაარსი

წინასიტყვაობა	7
---------------------	---

თავი I

„ოქონის“ ეტიმოლოგიისა და ოქონის ხატის

რაობისათვის	11
1. ოქონის ხატის შესწავლის ისტორია.....	11
2. წყაროები ოქონის ხატის შესახებ.....	18
3. ოქონის ხატთან დაკავშირებული ლეგენდა	22
4. საიდან მომდინარეობს ხატის სახელწოდება „ოქონისა“ ან „ოქონისა“?	26
5. მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულის ხატის კომპოზიცია.....	29
6. სიტყვა „ოქონას“ ეტიმოლოგიისათვის.....	33
7. რატომ ეწოდა „ოქონისა“ სპილოს ძვლის ტრიპტიქონსა და სხვა ხატებს?	36

თავი II

ოქონის ხატის შემდგომი ისტორიისათვის	39
1. ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილი ოქონის ხატის შემდგომი ბედი და თავგადასავალი	39
2. მიქაელ მთავარანგელოზის ადგილი საქართველოს სამეფო კარსა და ქართველ მორწმუნეთა გულებში	48

თავი III

მიქაელ მთავარანგელოზი ქართულ პერალდიკაში.....	63
---	----

თავი IV

გორის „ოქონის ხატის“ ისტორიისათვის	82
---	-----------

თავი V

სახალხო დღესასწაული „ოქონობა“	97
--	-----------

თავი VI

ხონის სასწაულთან დაკავშირებული ეკლესიონიშები და ტოპონიშები საქართველოში	104
--	------------

1. ეკლესიონიშ და ტოპონიშ „ოქონას“ განმარტებისათვის.....	104
---	-----

2. ტოპონიშ „ხონის“ განმარტებისათვის.....	106
--	-----

დასკვნა	125
----------------------	------------

დამატება.....	127
----------------------	------------

ტოპონიშ „ტონთიოს“ ეტიმოლოგიისა და

ლოკალიზაციისათვის.....	127
-------------------------------	------------

1. „ტონთიოს“ ეტიმოლოგიისათვის.....	127
------------------------------------	-----

2. „ტონთიოს“ ლოკალიზაციისათვის	134
--------------------------------------	-----

ON IDENTIFICATION AND HISTORY OF THE OKONI ICON.....	136
---	------------

ლიტერატურის სია.....	145
-----------------------------	------------

საქიებაელი	156
-------------------------	------------

ტაბულების სია.....	166
---------------------------	------------

LIST OF PLATES.....	168
----------------------------	------------

ტაბულები – PLATES.....	170
-------------------------------	------------

წინასიტყვაობა

დისკუსია იმის შესახებ, თუ რა ტიპის ხატი იყო ოქონის ხატი, XIX საუკუნის 80-იან წლებში დაიწყო და დღემდე გრძელდება. მკვლევართა ცხოველ ინტერესს განაპირობებს არა იმდენად ის გარემოება, რომ ხატი საქართველოში ბიზანტიის იმპერატორის მიერ არის გამოგზავნილი, არამედ ის, რომ ოქონის ხატი არც თუ იშვიათად მოიხსენიება XVII-XVIII საუკუნეების საისტორიო დოკუმენტებში, რომელთა თანახმადაც, ქართველი მეფეები ოქონის ხატზე იფიცებდნენ, იგი მოჰყავდათ „თავდებად“ წყალობის, ნასყიდობის თუ სასისხლო სიგელებში.

ოქონის ხატის განსაკუთრებულობაზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ მის სახელზე არა ერთი ეკლესია აშენებულა, როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში. ასევე, ძველად საქართველოში საგანგებოდ აღინიშნებოდა სახალხო დღესასწაული – „ოქონობა“, რომელიც, ცხადია, ოქონის ხატთან იყო დაკავშირებული.

ხატების ხელოვნებათმცოდნეობითი კვლევა ჩვენს კომპეტენციაში არ შედის, მაგრამ ოქონის ხატი ის განსაკუთრებული შემთხვევაა, როდესაც კვლევისას ხელოვნებათმცოდნის ცოდნასა და გამოცდილებაზე უფრო მეტად ისტორიულ-ფილოლოგიური და, თუ გნებავთ, თეოლოგიური ასპექტების გათვალისწინებაა მნიშვნელოვანი.

ის, თუ რა ტიპის ხატი იყო ოქონის ხატი, მისი სახელწოდებიდან ჩანს. მართალია, მკვლევრებს უყურადღებოდ არც ეს საკითხი დაუტოვებიათ, მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ სიტყვა „ოქონას“ ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით, სამეცნიერო მიმოქცევაში არასწორი თვალსაზრისია დამკვიდრებული.

„ოქონის“ ეტიმოლოგიისა და ოქონის ხატის რაობის საკითხზე ორი მოხსენება წავიკითხე გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ გამართულ სამეცნიერო სესიებზე (2009 და 2010 წწ.), რომლებიც საგანგებოდ მიეძღვნა ოქონის ხატსა და მისივე სახელობის ეკლესიების ისტორიის კვლევას. ამ მოხსენებათაგან ერთ-ერთი, სათაურით: „ოქონას“ ეტიმოლოგიისა და ოქონის ხატის რაობისათვის“ – სხვა მკვლევართა სტატიებთან ერთად – დაიბეჭდა კიდევ გორის მუზეუმის მიერ გამოქვეყნებულ კრებულში „ოქონა“ (სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012).

ზემოხსენებულ სტატიაში გამოთქმულია ახალი და აქამდე არსებულთაგან სრულიად განსხვავებული თვალსაზრისი როგორც სიტყვა „ოქონის“ ეტიმოლოგიის, ასევე ოქონის ხატის რაობის შესახებ. თუმცა, საკითხით დაინტერესებულ მკვლევართა შემდგომმა პუბლიკაციებმა ცხადყო, რომ ისევე როგორც ყოველ სიახლეს, თურმე, ამ თვალსაზრისსაც გაუჭირდა აღიარება და დამკვიდრება.

ერთ დღეს კრებული „ოქონა“ მის უწმიდესობასა და უნეტარესობას, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს, ილია II-ს მივართვი. მოკლედ ვუამბე კრებულში გამოქვეყნებული სტატიების მთავარი არსი, ბოლოს კი ჩემი

მოსაზრებაც გავაცანი. პატრიარქმა გაიზიარა ჩემი თვალსაზრისი და მირჩია, სტატია დამატებითი არგუმენტებით შემევსო და მონოგრაფიის სახით გამომექვეყნებინა. პატრიარქისა და ჩემს საუბარს ესწრებოდა რუსთავის მიტროპოლიტი, მეუფე იოანე, რომელიც მოგვიანებით დამიკავშირდა და თანადგომა აღმიქვა წიგნის გამოქვეყნებაში. აი, ეს გახდა მიზეზი და სტიმული იმისა, რომ კრებულ „ოქონა“-ში გამოქვეყნებული ჩვენი თვალსაზრისი მეტი მტკიცებულებებით შეგვევსო და მონოგრაფიის სახით წარმოგვედგინა.

აქვე იმასაც აღვნიშნავ, რომ ოქონის ხატს ჩვენი ყურადღება მიაპყრო გორის უნივერსიტეტის პროფესორმა, ქალბატონმა თამარ გოგოლაძემ. 2009 წელს აკად. ს. ჯიქიას 110 წლისთავისადმი მიძღვნილ კონფერენციაზე, რომელიც ქ. ახალციხეში ჩატარდა, ქალბატონმა თამარმა დაწვრილებით მიაგმო ოქონის ხატის კვლევასთან დაკავშირებულ პრობლემებზე. ცოტა ხნის შემდეგ გორში მიმინვია, გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული „ოქონის“ ფერწერული ხატი მაჩვენა და გამაცნო გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილი, რომელიც საინტერესო ცნობებს გვანდის ოქონის ხატის შესახებ. სამწუხაროდ, ჩვენი ერთობლივი მუშაობა ვერ განხორციელდა, რადგან ოქონის ხატის რაობაზე თავიდანვე განსხვავებული შეხედულებები აღმოგვაჩნდა. მიუხედავად ამისა, მისი უზომოდ მაღლობელი ვარ, ამ პრობლემატიკით ჩემი დაინტერესების გამო.

ასევე, მაღლობას მოვახსენებ გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორს, ქალბატონ თინათინ სოსანიძეს, რომელმაც ოქონის ხატისადმი მიძღვნილ ორივე სამეცნიერო სესიაზე მიმინვია და საშუალება მომცა, ჩემი შეხედულება დამეფიქსირებინა.

მადლობას მოვახსენებ აგრეთვე საქართველოს საპატრი-
არქოს განათლებისა და მეცნიერების განყოფილების თავ-
მჯდომარეს, რუსთავის მიტროპოლიტ იოანეს, რომლის
თანადგომითაც იბეჭდება წინამდებარე წიგნი.

თავი I

„ოქონის“ ეტიმოლოგიისა და ოქონის ხატის რაობისათვის

1. ოქონის ხატის შესწავლის ისტორია

ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებისა და სხვა ქართული საისტორიო დოკუმენტების თანახმად, ოქონის ხატი საქართველოში ბაგრატ IV-ის ბიზანტიელ მეუღლეს – ელენე დედოფალს ჩამოუტანია. სამწუხაროდ, არც ვახუშტი ბატონიშვილი და არც რომელიმე სხვა წყარო იმას არ გვამცნობს, თუ ვინ ან რა იყო გამოსახული ოქონის ხატზე. ამიტომ სადღეისოდ საქართველოში ოქონის ხატის სახელწოდებით რამდენიმე ხატია ცნობილი. ესენია:

1. სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი, ცენტრში „ვედრების“ კომპოზიციით (ზომები: სიმაღლე – 23 სმ., სიგანე (გახსნილი სახით) – 30 სმ., სისქე – 2,5 სმ.). ტრიპტიქონის ფრთებზე გამოსახული არიან წმინდანები. ხატი ბიზანტიური ხელოვნების უმესანიშნავეს ნიმუშადაა აღიარებული და დათარიღებულია X-XI საუკუნეებით (იხ. ტაბ. 1 და 2). ეს ხატი 1890 წლამდე ქარელის რაიონში მდებარე ოქონის ეკლესიას ეკუთვნოდა. 1924-1991 წლებში ხატი ცხინვალის სახელმწიფო მუზეუმში ინახებოდა. 2004 წლიდან კი თბილისის სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმში დაიდო ბინა.¹

¹ 1990 წლის სამაჩაბლოს კონფლიქტის დროს სპილოს ძვლის ხატი ცხინვალის მუზეუმიდან გაიტაცეს. 2003 წელს იგი კრისტის აუქციონზე მოხვდა. ექსპერტიზის დროს დადგინდა, რომ ხატი საქართველოდან

II. ქართველ მეფეთა საწინამძღვრო ხატი, რომელიც ცნობილია აგრეთვე სახელწოდებით „ოქონის ჯვარცმა“. ხატი ჭედურია, ოქროსი, სამკარედია (ზომები: სიგრძე – 34 სმ, სიგანე – 24 სმ., სისქე 5,5 სმ.), შემკულია ძვირფასი თვლებით, მაცხოვრის, წმ. გიორგისა და წმ. დიმიტრის გამოსახულებებით. ხატის მოჭედულობაზე იკითხება სხვადასხვა დროის ქართველ მეფე-მთავართა წარწერები (ტაბ. 3, 4 და 5).

ხელოვნებამცოდნეთა დასკვნის თანახმად, ხატი შექმნილია XIV საუკუნეში ქართველი ოსტატის მიერ. ეს ხატი 1724 წელს ვახტანგ VI-მ რუსეთში წაიღო. XIX საუკუნის ბოლოს მისმა შთამომავალმა, გრაფინია ტოლსტაიამ, იგი თავის ნათესავს, ნინა ილუმენიას გადასცა. წლების განმავლობაში ხატი ინახებოდა სამთავროს დედათა მონასტრის ილუმენიასთან – ნინა ამილახვართან. შემდეგ გადაეცა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას. 1921 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა, ქართულ საგანძურთან ერთად, იგი პარიზში წაიღო. 1945 წელს ხატი, ისევ ექვთიმე თაყაიშვილის მეშვეობით, დაუბრუნდა საქართველოს. ამჟამად დაცულია თბილისის ხელოვნების მუზეუმის ოქროს ფონდში.

III. ფერწერული ხატი (ადრე მოჭედილი იყო ვერცხლით); მასზედაც „ვედრების“ კომპოზიციას გამოსახული (ტაბ. 6). ადრე იგი ქ. გორის ოქონის ეკლესიას ეკუთვნოდა. ამჟამად დაცულია ს. მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

იყო გატაცებული. საქართველოს ხელისუფლებისა და კრისტის აუქციონის მესვეურთა ძალისხმევით, ხატი საქართველოში დააბრუნეს. ხატის 1991-2004 წლების პერიპეტიკებთან დაკავშირებით, იხ. ლ. ხუსკივაძის ინტერვიუ ჟურნალ „კაკადუში“, №82, თბ., 2004, 32-35.

IV. XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ჭედური (ზომები: 26X14,5, ვერცხლის, მოოქრული) კარედი ხატი, ცენტრში „ვედრების“ კომპოზიციით, იმერეთის მეფე ბაგრატ III-ის ძის – კონსტანტინეს (გარდაიცვალა 1587 წ.) შენაწირი. დაცულია თბილისის ხელოვნების მუზეუმში.²

დისკუსია იმის შესახებ, თუ აქ ჩამოთვლილ ხატთაგან რომელი უნდა ყოფილიყო ელენე დედოფლის მიერ საქართველოში ჩამოტანილი, ან ის, თუ რა ტიპის ხატი იყო ოქონის ხატი, XIX საუკუნის 80-იან წლებში დაიწყო და დღემდე გრძელდება. შევეცდებით, ხატის კვლევის 125 წლის ისტორია მოკლედ წარმოვადგინოთ.

დასახელებული ხატებიდან უძველესია სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი. ამ ხატს პირველად ყურადღება მიაქცია მოსკოვის არქეოლოგიური კომისიის თავმჯდომარემ, გრაფინია პრასკოვია უვაროვამ. იგი მას ქარელის რაიონის სოფელ ოქონაში უნახავს. როდის და როგორ მოხვდა სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი სოფელ ოქონაში, ბურუსით არის მოსილი. როდესაც პ. უვაროვა სოფელ ოქონას ეწვია (1890 წ.), ხატი ოქონის ახალ ეკლესიაში ყოფილა დასვენებული (ძველი ეკლესია მას უკვე დანგრეული დახვდა).

პ. უვაროვამ პირველმა დააკავშირა ტრიპტიქონი ბაგრატ IV-ის ბიზანტიელი მეუღლის, ელენე დედოფლის მზითევთან.³ მოგვიანებით პ. უვაროვას თვალსაზრისი გაიზიარეს და განავრცეს სხვა მეცნიერებმაც: ა. ფლორინსკიმ,⁴

² ილუსტრაციისათვის იხ.: თ. საყვარელიძე, გ. ალიბეგაშვილი, ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები, თბ., 1980, ტაბ. 58.

³ П. Уварова, Окна, МАК, Москва, 1894, 174.

⁴ ლ. ხუსკივაძე, ბიზანტიური სპილოს ძვლის ტრიფტიქონი საქართველოდან, Ars Georgica, 10, თბ., 1991, 92.

ა. გოლდშმიდტმა, კ. ვეიცმანმა⁵ და ირ. მიშაკოვამ.⁶

თანამედროვე ქართველ მკვლევართაგან სპილოს ძვლის ტრიპტიქონს არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნა ლ. ხუსკივაძემ. მკვლევრის თვალსაზრისით, სპილოს ძვლის ტრიპტიქონის გაიგივება ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილ ოქონის ხატთან, მთლად გამართლებული არ უნდა იყოს. ვინაიდან ხატის შესახებ არსებულ ცნობებში, მისი გამოსახულება დაკონკრეტებული არ არის.⁷

ექვთიმე თაყაიშვილი კატეგორიულად ენინააღმდეგებოდა სპილოს ძვლის ტრიპტიქონისა და ოქონის ხატის გაიგივებას. ოქონის ხატად მას „ოქონის ჯვარცმა“ მიაჩნდა, მიუხედავად იმისა, რომ ჯვარცმის ჭედური ხატი ქართულია და წარწერებიც ასომთავრული აქვს.

ე. თაყაიშვილი აღნიშნული თვალსაზრისის საფუძველს ხედავდა ხატის ბუდეში, რომლის უკანა მხარე უჯრებადაა დაყოფილი (რაოდენობით 80) და მათში ჩასვენებულია წმინდა ნაწილები.⁸ მისი აზრით, ხატის უძველეს ნაწილად სწორედ ეს ბუდე უნდა მივიჩნიოთ. მასში ჩასვენებული წმიდა ნაწილები კი, შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ ელენე დედოფალს ჩამოეტანა კონსტანტინეპოლიდან. ე. თაყაიშვილი არც იმას გამორიცხავდა, რომ ადრე ამ წმიდა ნაწილებზე

⁵ A. Goldschmidt und K. Weitzmann, Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts, Bd. II, Berlin, 1979, გვ. 66, სურ. 30, 152;

⁶ А. Мишкова, Памятники резной кости X-XII вв. связанные с Грузией. II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977, с. 4-5.

⁷ ლ. ხუსკივაძე, ახალი მონაცემები ოქონის კარედი ხატის შესახებ, საქართველოს სიძველენი, №4, 2004, 47-48.

⁸ უჯრებზე ასომთავრული ქარაგმებით მითითებულია, თუ რომელ უჯრაში რომელი წმინდანის ნაწილია მოთავსებული. მხოლოდ მარცხენა მხარის 11 უჯრაა დარჩენილი წარწერების გარეშე.

მოთავსებული იყო ბიზანტიური წარმომავლობის სხვა ხატი, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია, რადგან დროთა განმავლობაში მტრების მიერ განიძარცვა.⁹

მიუხედავად იმისა, რომ დიდი მეცნიერის ამ თვალსაზრისს არაერთი ქართველი მკვლევარი იზიარებს, მიგვაჩნია, რომ XIV საუკუნის ხატის ბუდე და მასში ჩასვენებული წმ. ნაწილები არც იმის მტკიცებულებად გამოდგება, რომ ხატი უსათუოდ ელენე დედოფლის მიერ არის ჩამოტანილი, და არც იმის გასარკვევად, თუ რა ტიპისა იყო ოქონის ხატი. პირველ ყოვლისა, უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ წმ. ნაწილები საქართველოში ჩამოჰქონდათ არა მხოლოდ კონსტანტინეპოლიდან, არამედ სინას მთიდან,¹⁰ იერუსალიმიდან, ათონის მთიდან და ა.შ. ამასთან, წარმოუდგენელია, ხატის ბუდეში ჩასვენებული ოთხმოცამდე წმიდა ნაწილი ელენე დედოფლისათვის ერთდროულად გამოეტანებინათ. ვფიქრობთ, ეს წმ. ნაწილები ნელ-ნელა, წლებისა და, შესაძლოა, საუკუნეების განმავლობაში გროვდებოდა საქართველოში. შემდეგ კი ქართველ მეფეთა საწინამძღვრო ხატის ბუდეში ჩაასვენეს. ამ თვალსაზრისის სისწორეში კიდევ უფრო დავრწმუნდებით, როდესაც იმას გავარკვევთ, თუ რა ტიპისა იყო ოქონის ხატი.

გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ფერწერული ხატი არც ისე ძველია და არც ისე მდიდრული, რომ ვისმე დედოფლის მზითევთან დაეკავშირებინა. ამ ბოლო დროს ეს ხატი საგანგებოდ შეისწავლა ელენე კავლელაშვილმა.

⁹ Е.Такаишвили, Оконский образ Распятія, МАК, XII, М., 1909, 124-125.

¹⁰ სინას მთიდან წარმოგზავნილი წმ. ნაწილების შესახებ იხ.: თ. მესხი, სინა და საქართველო, ახალი ფურცლები მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისათვის, თბ., 2013, 119, 120, 171, 173.

მკვლევარი მას „ოქონის ჩინის“ ხატად მიიჩნევს და XVI საუკუნის დასასრულითა და XVII საუკუნის დასაწყისით ათარილებს.¹¹ ასევე ათარილებს მას თამარ ბაკურაძე,¹² რომელმაც ხატს 2010 წელს რესტავრაცია ჩაუტარა.

მიუხედავად იმისა, რომ ოქონის ხატის სახელწოდებით მოღწეულ ხატთაგან არც ერთი არ არის ღმრთისმშობლისა, დიმიტრი ბაქრაძეს მიაჩნდა, რომ ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილი ოქონის ხატი ღმრთისმშობლისა იყო.¹³ იმას კი აღარ მიუთითებს, თუ რის საფუძველზე მივიდა ამ დასკვნამდე. ჩვენი ვარაუდით, დ. ბაქრაძე ეყრდნობოდა ალ.გარსევან-ნიშვილის ცნობას, რომლის შესახებაც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ოქონის ხატსა და მის ისტორიას კიდევ არაერთი სხვა ცნობილი მეცნიერიც შეეხო. ესენია: მარი ბროსე, თედო ჟორდანიას, მოსე ჯანაშვილი, დავით ფურცელაძე, საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქი კირიონ II, სერგი მაკალათია და ა. შ. მართალია, დასახელებულ მეცნიერთა ნაშრომებმა საინტერესო ცნობებით შეავსო ქართული ისტორიოგრაფია, მაგრამ მათ მიმოხილვას აქ თავს ვარიდებთ, რადგან ამ ნაშრომებს ოქონის ხატის რაობის დასადგენად არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. ვითვალისწინებთ იმასაც, რომ ზემოხსენებულ მეცნიერთა თვალსაზრისები წარმოდგენილია

¹¹ ე. კაველაშვილი, „ვედრების ხატი“ სტილისტურ-იკონოგრაფიული თვალსაზრისით, მოხსენება წაკითხული გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ გამართულ სამეცნიერო სესიაზე 2010 წელს (გორი, 8 ნოემბერი).

¹² თ. ბაკურაძე, ოქონის სამნაწილიანი ხატის რესტავრაცია და ვიზუალური კვლევა, კრებ. „ოქონა“, ს. მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012, 125-130.

¹³ Бакрадзе Д., Кавказ в древних памятниках христианства, წიგნში: Записки Общества Любителей Кавказской Археологии, кн. I, Тифлис, 1875.

იოსებ (სოსო) ალიმბარაშვილის გამოკვლევაში.¹⁴ დაინტერესებული მკითხველი მათ გაცნობას დასახელებულ წიგნში შეძლებს.

ამ ბოლო დროს ინტერესი ოქონის ხატის მიმართ კიდევ უფრო გაიზარდა. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის თანამშრომლებმა ოქონის ხატს ორი სამეცნიერო სესია მიუძღვნეს (2008 წლის 23 დეკემბერს და 2010 წლის 8 ნოემბერს). სესიებზე წაკითხული მოხსენებები კი 2012 წელს ცალკე კრებულად¹⁵ გამოაქვეყნდა. კრებულში წარმოდგენილია: ი. ალიმბარაშვილის, თ. გოგოლაძის, ნ. ბელენკო-გოდერძიშვილის, თ. ბაკურაძის, თ. სოსანიძის და ჩემი (თ. მესხის) მოხსენებები. იქვეა განმეორებით გამოქვეყნებული 1868 წელს ჟურნალ „ცისკარში“ დაბეჭდილი სტატია ალექსანდრე გარსევანოვისა (გარსევანიშვილისა). ამონარიდები: ე. მამისთვალიშვილის, ზ. კიკნაძის და ლ. ხუსკივაძის ნაშრომებიდან. ერთი სიტყვით, კრებულში წარმოდგენილია როგორც ძველი, ასევე უახლესი ცნობები და გამოკვლევები ოქონის ხატის შესახებ, რაც ოქონის ხატის კვლევით დაინტერესებულ პირთ დიდ სამსახურს გაუწევს.

ზემოთ უკვე ვახსენეთ იოსებ (სოსო) ალიმბარაშვილის წიგნი, სათაურით: „ოქონის ხატ[ებ]ისა და ტაძრ[ებ]ის ისტორიიდან“, რომელიც 2012 წელს გამოქვეყნდა. წიგნში გადმოცემულია არა კონკრეტულად ერთი ხატისა და ტაძრის ისტორია, არამედ ოქონის სახელწოდების მატარებელი თითქმის ყველა ხატისა და ტაძრისა. როგორც ავტორი თავადვე აღნიშნავს,

¹⁴ იოსებ (სოსო) ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და ტაძრ[ებ]ის ისტორიიდან, თბ., 2012, 5-14.

¹⁵ „ოქონა“, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012.

წიგნის სათაურიც სწორედ აქედან მომდინარეობს. ი. ალიმ-ბარაშვილის წიგნს ღირსებას ჰმატებს ის, რომ მასში წარმოდგენილი და მიმოხილულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრსა და საქართველოს სხვადასხვა არქივებში დაცული დღემდე გამოუქვეყნებელი დოკუმენტები. მეტიც; გამოვლენილია კიდევ ერთი ხატი, რომელიც ოქონის სახელს ატარებს და დაცულია რუსეთში, ნიჟეგოროდის ეპარქიის სოფელ ლისკოვოს მონასტერში.¹⁶

ჩატარებული მრავალმხრივი კვლევა-ძიების მიუხედავად, დამოკიდებულება ოქონის ხატის რაობისადმი მაინც არაერთგვაროვანი დარჩა.¹⁷ მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, რომ ნებისმიერი გამოკვლევა (ძველი თუ ახალი) მნიშვნელოვანი და ძვირფასია, რადგან მათ გარეშე ოქონის ხატის რაობის დადგენა შეუძლებელი იქნებოდა.

2. წყაროები ოქონის ხატის შესახებ

ვახუშტი ბატონიშვილი მოგვითხრობს, რომ 1031 წელს ბაგრატ IV-ის დედა, მარიამ დედოფალი, კონსტანტინეპოლს გაემგზავრა, რათა ბიზანტიის იმპერატორთან სამშვიდობო ხელშეკრულება დაედო. ამასთან, დედოფალს სურდა, რომ მის ძეს, ბაგრატს, კუროპალატის ტიტული მიეღო და საიმპერატორო კარს ქორწინებითაც დამოყვრებოდა. იმპერატორმა რომანოზ არგიროსმა აღუსრულა დედოფალს სათხოვარი და *„მოსცა ელენე ასული თვისი ცოლად ბაგრატს, სამსჭუალი*

¹⁶ ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და ..., გვ. 29.

¹⁷ ი. ალიმბარაშვილი ოქონის ხატად „ოქონის ჯვარცმას მიიჩნევს, ხოლო თ. გოგოლაძე – ღმრთისმშობლის ხატს.

უფლისა და ხატი ოქონისა და საუნჯე მრავალი ზითვად“.¹⁸

ვახუშტი ბატონიშვილს აქ ერთი უზუსტობა გაეპარა. ისტორიკოსების მიერ დადგენილია, რომ ელენე რომანოზ არგიროსის ასული კი არა, არამედ მისი ძმის, ბასილის, ასული იყო.¹⁹

ამის შემდეგ ვახუშტი ბატონიშვილი თავის თხზულებაში კიდევ რამდენჯერმე ახსენებს ოქონის ხატს სხვადასხვა ისტორიულ მოვლენებთან კავშირში,²⁰ მაგრამ მოხმობილ ცნობასა და იმ მოვლენებს შორის დროითი ხანგრძლივობა თითქმის ხუთი საუკუნეა. ამიტომ ძნელი სათქმელია, ეს ცნობები ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილ ხატს ეხება, თუ ოქონის ხატის სახელწოდებით ცნობილ რომლიმე სხვა ხატს.

ოქონის ხატს ელენე დედოფლის მზითევთან აკავშირებს აგრეთვე ვახტანგ VI-ის მიერ 1707 წელს გარსევანიშვილები-სადმი ბოძებული სიგელი²¹ და გორის სახელმწიფო ისტო-

¹⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ. 1973, 144.

¹⁹ ცნობას ამის შესახებ გვანდის ბიზანტიელი ისტორიკოსი გიორგი კედრენე: „მეფემ [რომანოზ არგიროსმა] მისი თხოვნა შეიწყნარა, ზავი განუმტკიცა და თავისი ძმისწული ელენე, თავისი ძმის ბასილის ქალიშვილი აფხაზეთში გაგზავნა სარძლოდ, ხოლო სასიძო ბაგრატი კუროპალატის ნოდებაში აღაზევა“ (გიორგი კედრენე, ისტორიული მიმოხილვა, გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. V, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1963, 55). ელენე დედოფალი რომანოზ კეისრის ძმისწულად მოიხსენიება აგრეთვე გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულ გრაგნილში (გსიემ 162).

²⁰ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა ... (ქართლის ცხოვრება), ტ. IV, გვ. 449-450; 482-483.

²¹ ეს სიგელი 1836 წლის 24 სექტემბერს აზნაურობის მაძიებელმა გარსევანიშვილებმა წარუდგინეს სპეციალურ კომისიას, რომელმაც იგი

რიულ – ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული უთარილო სიგელი (გსიემ 7636/10).²²

ორივე სიგელის თანახმად, ელენე დედოფალს ბიზანტიიდან ჩამოჰყოლია სულიერი მოძღვარი, რომელიც, იმავდროულად, ოქონის ხატის მცველიც ყოფილა. მასვე დაუდვია სათავე ქართველი გარსევანიშვილების გვარისათვის.

გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული უთარილო სიგელი (გსიემ 7636/10) საინტერესოა იმითაც, რომ მასში გადმოცემულია ქალაქ გორის დაარსების ლეგენდა, რომელიც უშუალო კავშირშია ოქონის ხატთან.

ცნობებს ოქონის ხატის შესახებ შეიცავს აგრეთვე გორის სახელმწიფო ისტორიულ – ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული გარსევანიშვილების საგვარეულო „სქიმა“ (გსიემ 162),²³

ნაყალბევად სცნო (გადანყვეტილება მიწერილია სიგელზე, რასაც ამტკიცებს კავკასიის მთავარმმართველი ბარონი როზენი). სიგელი გამოქვეყნებულია თ. ჟორდანიას „ქრონიკების“ III ტომში (გვ. 25-28). თ. ჟორდანიას მიერ მითითებულ თარიღს (1707 წ.) ე.თაყაიშვილი გადამწერის შეცდომად მიიჩნევს და სიგელს 1717-1718 წლებით ათარიღებს, რასაც ი. ალიმბარაშვილი სწორად მიიჩნევს (ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატებისა და..., 23-24). სიგელი გამოქვეყნებულია აგრეთვე რუსულად დ. ფურცელაძის მიერ: Грузинские дворянские грамоты, Тифлис, 1881, 13-14.

²² ამ სიგელს ხელს აწერს „თვითმპყრობელი მეფე და ერანის სპასალარი ვახტანგ“. ამიტომ ე. მამისთვალშვილი მას 1716-1724 წლებით ათარიღებს. მანვე გამოაქვეყნა თავის წიგნში: ე. მამისთვალშვილი, გორის ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1994, 288-290.

²³ „სქიმა აზნაურთა გარსევანოვთა გვარისა და ჩამომავლობისა ქმნილი აზნაურის ალექსანდრე სვიმონის ძის გარსევანოვისაგან, ჴელმძღვანელობითა მღვდელის იესე გარსევანოვითა, რომელი იყო ქართულსა ენისა მეცნიერი თავის დროისა, საფუძველსა ზედა მამაპაპათაგან დატევებულთა უძეელეს და უნამდვილესთა მოთხრობათა. ქალაქი გორი, ივნისის ორსა ჩყობ წელსა. ავტორი, აზნაური ალექსანდრე სვიმონის ძე გარსევანოვი“. ერთი სიტყვით, ეს გრაგნილი 1862 წელს შეუდგენია

რომელსაც მკვლევარნი გარსევანიშვილების საგვარეულო ნუსხად ან გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილად მოიხსენებენ. ამ დოკუმენტში, გარსევანიშვილების საგვარეულო ხის გარდა, ცალკეული ეპოქების ისტორიაც არის გადმოცემული. გრაგნილი ყურადღებას იპყრობს იმითაც, რომ მასში ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილ სინმიდეებს შორის, ოქონის ხატთან ერთად, უფლის სამსჭუალის ნაცვლად, დასახელებულია ღმრთისმშობლის სარტყელი: „რომანოზ კეისარმან, სხვისა თანა მდიდრულსა სამეფოს მზითევსა მოსცა ბაგრატ მეფესა ოქონის ხატი (აწინდელი) და ნაწილი ღვთისმშობლის სარტყლისა“.

1868 წელს ალ. გარსევანიშვილმა ოქონის ხატის შესახებ, ვრცელი სტატია გამოაქვეყნა ჟურნალ „ცისკარში“. ამ სტატიაში ის, ფაქტობრივად, იმეორებს იმ ინფორმაციას, რასაც საგვარეულო გრაგნილში გვანვდის. მაგრამ, ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილ სინმიდეებს შორის, ოქონის ხატთან და ღმრთისმშობლის სარტყელთან ერთად, უფლის სამსჭუალსაც ასახელებს.²⁴

ალექსანდრე გარსევანიშვილს, თავისი ბიძის, ოქონის ტაძრის უკანასკნელი დეკანოზის, იესე გარსევანიშვილის დახმარებით. გრაგნილი მთლიანად ჯერ არ გამოცემულა, მაგრამ ოქონის ხატთან დაკავშირებული ცნობები გამოქვეყნებულია სტატიებში: თ. გოგოლაძე, ცნობები ბერძნებსა და ოქონის ხატზე გარსევანიშვილის საგვარეულო გრაგნილში, კრებ. „ბიზანტინოლოგია საქართველოში – 3“, ტ. I, თბ., 2011, 127-137; იგივე სტატია (შემოკლებით) იხ. კრებულში „ოქონა“, 93-99; თ. გოგოლაძე, თ. სოსანიძე, ცნობები ოქონის ხატსა და ტაძარზე გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილისა და ალექსანდრე გარსევანიშვილის ერთი წერილის მიხედვით, კრებ. „ოქონა“, 120-124.

²⁴ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და სასწაულთ-მოქმედი ოქონის ღვთისმშობლის ხატი, ჟურნ. „ცისკარი“, №2, 1868, 1-9; ეს სტატია გადმობეჭდილია კრებულში: „ოქონა“ (გვ. 11-18). ამიტომ სათანადო გვერდებს ამ კრებულის მიხედვითაც მივუთითებთ.

ოქონის ხატი მოიხსენიება აგრეთვე XVII-XVIII საუკუნეების ქართულ საისტორიო დოკუმენტებში, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ეს ცნობები ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილ ხატს ეხებოდეს. სავარაუდოდ, მათში საუბარია ოქონის სახელით ცნობილ სხვა რომელიღაც ხატზე. თხრობის თანმიმდევრობის დაცვის მიზნით, ჯერჯერობით ამ დოკუმენტების მიმოხილვას თავს ვარიდებთ. შემდეგ კი, საჭიროების მიხედვით, უსათუოდ მოვიხმობთ.

3. ოქონის ხატთან დაკავშირებული ლეგენდა

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ოქონის ხატის შესახებ არსებულ წყაროებსა და დოკუმენტებში მისი რაობა (ანუ ის, თუ რა იყო მასზე გამოსახული) დაკონკრეტებული არ არის. ალექსანდრე გარსევანიშვილი კი ოქონის ხატს ასე აღგვიწერს: „ხატი იკონიისა არის ხისა, სამკარიანი, გაბმული ერთი მეორეზედ რკინის ანჯამებით. შუაზედ არის გამოხატული მაცხოვარი, მარჯვნივ ყოვლად წმინდა ღვთისმშობელი, ქალწული მარიამ და მარცხნივ წმინდა იოანე ნათლის-მცემელი. ნამდვილი ხატი ღვთისმშობლისა, იკონიის ქალაქიდან მოსვენებული, არის აწინდელი გორის ოქონის ღვთისმშობელი, რომლის ტაძარი არის გორის მიძინების პრიხოდის ეკლესია – ოქონა...“.²⁵

როგორც ვხედავთ, ალ. გარსევანიშვილი, ერთი მხრივ, ვედრების ხატს აღწერს და მას უწოდებს „ოქონისას“, მეორე

²⁵ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და ..., თურნ. „ცისკარი“, № 2, 1868, 3; კრებ. „ოქონა“, 12-13.

მხრივ კი, ოქონის ნამდვილ ხატად ღმრთისმშობლის ხატს ასახელებს.²⁶

მიუხედავად ასეთი ურთიერთგამომრიცხავი ცნობებისა, გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილსა (გსიემ 162) და ალ. გარსევანიშვილის მიერ ოქონის ხატისადმი მიძღვნილ წერილში, ისევე როგორც გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულ სიგელში (გსიემ 7636/10), ისეთი ცნობებიც არის დაცული, რომლებმაც ხელი შეგვიწყო იმის დადგენაში, თუ რა ტიპის ხატი იყო ელენე დედოფლისათვის მზითევში გამოტანებული ოქონის ხატი. ამიტომ სწორედ ამ ცნობებზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

დასახელებული წყაროების თანახმად, ერთხელ (1187 წ.), თურმე, მეფე თამარი ნაჭარმაგევის ქალაში ნადირობდა. მტკვრის გადაღმა, ხიდისთავის პირდაპირ, წაანყდა დაყუდებული ბერის, ათანასეს სადგომს, რომლის მახლობლადაც გუბდებოდა მტკვარი, ლიახვი და მეჯუდა. წყალი ტბორავდა გორსა და მის მიდამოებს ხურვალეთამდე. თამარმა წყალს გზა გაუხსნა, ბორცვზე კი ციხე და ოქონის ხატისათვის ღმრთისმშობლის ეკლესია ააგო (გსიემ 7636/10).²⁷

მოხმობილი ლეგენდა ძალიან ჰგავს მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ კოლასეში მოხდენილ სასწაულს, რომელსაც მართლმადიდებელი ეკლესია 6 სექტემბერს აღნიშნავს და ნებისმიერ საეკლესიო კალენდარში წარმოდგენილია ასე:

²⁶ აღწერილობიდან აშკარად ჩანს, რომ ალ. გარსევანიშვილს მხედველობაში ჰქონდა გორის ოქონის საყდარში დაცული ტრიპტიქონი, რომელიც ამჟამად გორის საისტორიო-ეთნოგრაფიულ მუზეუმშია დაცული [თ. მ.].

²⁷ იხ.: ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, I, 289-290; ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და ..., ჯურნ. „ცისკარი“, გვ. 7; კრებ. „ოქონა“, 15-16; თ. გოგოლაძე, თ. სოსანიძე, ცნობები ოქონის ხატსა და ტაძარზე, კრებ. „ოქონა“, 120-124.

„ხსენება საკვირველებისა, მთავარანგელოზ მიქაელის მიერ, კოლასეს შინა ქმნილისა“. 6 სექტემბრის საკითხავი კი გვიამბობს:

იოანე მახარებელი ჰიეროპოლისში წავიდა. ილოცა და იწინასწარმეტყველა, რომ იმ ადგილს მიქაელ მთავარანგელოზი განსაკუთრებული მადლით აღავსებდა და სასწაულს მოახდენდა. მართლაც, გარკვეული ხნის შემდეგ იოანე მახარებლის წინასწარმეტყველება აღსრულდა. ჰიერაპოლისის მახლობლად აიაზმის წყალი აღმოცენდა. ვინც კი ამ წყალს რწმენით დაეწაფებოდა, მაშინვე ყოველგვარი დაავადებისაგან იკურნებოდა. ამიტომ იმ ადგილზე მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე ააგეს ტაძარი, რომელშიც იღვწოდა ახალგაზრდა სასულიერო პირი, სახელად არქიპო. ქრისტიანთა მტრებმა ჯერ არქიპოს მოკვლა განიზრახეს, შემდეგ კი – აიაზმის წყლის გაქრობა. მიზნის მისაღწევად სხვადასხვაგვარ მავნე ხერხს მიმართეს. მდინარეს, რომელიც საკურთხეველის მახლობლად მიედინებოდა, კალაპოტი შეუცვალეს, რათა აიაზმის წყალს შერთვოდა, აიაზმას ძალა დაეკარგა და ხალხი ველარ განეკურნა. მაგრამ მდინარე საწინააღმდეგო მიმართულებით წავიდა. მიუხედავად პირველი წარუმატებლობისა, ქრისტიანობის მტრებს ბოროტი განზრახვისათვის თავი არ დაუნებებიათ. ამის შემდეგ მათ ორ სხვა მდინარეს შეუცვალეს კალაპოტი და ზედ ტაძარზე მიაგდეს, რათა აიაზმის წყალთან ერთად, ტაძარიც შეემუსრათ. წყალი ტბორავდა მიდამოს და ტაძარს წასალეკად ემუქრებოდა. სწორედ ამ დროს გამოჩნდა მიქაელ მთავარანგელოზი, ხელის აღპყრობით ჯვარი გამოსახა და მდინარეთ დგომა უბრძანა. შემდეგ კი, იმავე გზით, ჯვარი კლდეზე დაბეჭდა. იქაურობა შეძრა ჭექა-ქუხილმა, რასაც

დიდი მინისძრვა მოჰყვა და კლდე ორად განიპო. მთავარ-ანგელოზმა ბრძანა: „ამას დანახეთქსა შინა დაინთქენინ ამიერითგან მდინარენი! და ესრეთ საკრველებით ბრძანებული იგი საქმე იქმნა“.²⁸

თუკი გარსევანიშვილების სიგელსა (გსიემ 7636/10) და გრაგნილში (გსიემ 162) მოხმობილ ლეგენდას და 6 სექტემბრის საკითხავს ერთმანეთს შევუდარებთ, მათ შორის უსათუოდ დავინახავთ მსგავსებას. ორივე ტექსტში საუბარია სამ მდინარეზე, რომლებიც ტბორავდა მიდამოს. ასევე, ორივე ტექსტში დასახელებულია კეთილმორწმუნე ღმრთის-მსახურები: საკითხავში დასახელებულია ეკლესიის ახალგაზრდა მსახური არქიპო, სიგელში კი – დაყუდებული ბერი ათანასე. საკითხავის მიხედვით, წყალს გზა მიქაელ მთავრ-ანგელოზმა გაუხსნა. სიგელის მიხედვით – მეფე თამარმა. ანუ, მორწმუნე ხალხის ფანტაზიამ მიქაელ მთავრ-ანგელოზის მიერ კოლასეში მოხდენილის მსგავსი სასწაული თავის უსაყვარლეს მეფეს, თამარს, მიაწერა.

ამაში მოულოდნელი არაფერია. მსგავსი მაგალითების დასახელება ძნელი არ არის ქართული და ბერძნული ზეპირსიტყვიერებიდან. მრავლისმეტყველია ისიც, რომ ადგილს, სადაც სიგელის მიხედვით დაყუდებული ბერი ათანასე ცხოვრობდა, ტონთიო ეწოდება. ჩვენ საგანგებოდ შევისწავლეთ ტოპონიმ „ტონთიოს“ ეტიმოლოგია და აღმოჩნდა, რომ „ტონთიო“ ანგელოზთა მთას ნიშნავს (იხ. აქვე, გვ. 127-135). ამრიგად, ადგილის სახელწოდება კიდევ ერთი დასტურია

²⁸ თხრობაჲ ზოგებითი სასწაულისა მის ქმნილისაჲ ყოვლად დიდებულისა მიერ მიქაელ მთავრანგელოზისა ხონელთა შორის, იხ.: ძველი მეტაფრასული კრებულები (სექტემბრის საკითხავი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ნ. გოგუაძემ, თბ., 1986, 84-89.

იმისა, რომ ლეგენდას, მართლაც, მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ კოლასეში მოხდენილი საწაული უდევს საფუძვლად.

4. საიდან მომდინარეობს ხატის სახელწოდება „ოქონიისა“ ან „ოქონისა“?

გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილში (გსიემ 162) დაცულია ცნობა, რომელიც ოქონის ხატის მცველად საქართველოში წარმოგზავნილი დეკანოზის, ფილიმონის წინაპრების შესახებ მოგვითხრობს: „წინაპარნი დეკანოზის ფილიმონისანი არიან სტამბოლში გადმოსულნი სამხრეთის აზიის, სამთავროსა ლუკაონიისა დიდისა და მრავალფეროვანი ქალაქით იკონიით (იკონიუმ), რომელსა ბერძენნი, ძველსა დროსა შინა უწოდებდნენ „იკონია“, საბერძნეთსა ამას ან უწოდებენ სამხრეთის ანატოლიას... კეისარ იუსტინინეს წელსა ხუთას ოცსა (520) უბოძებია ჩვენთა წინაპართათვის ხატი ესე ოქონისა (რომელსა სახელი ჰწოდებია მას ჟამსა შინა დაბის ოქონისა)“.²⁹

ალ. გარსევანიშვილი კი განგვიმარტავს: „...ადვილად გამოთქმისათვის, დაარქვეს ხატს ნაცვლად იკონიისა, ოქონიის ხატი, ხოლო ეკლესიას მისა უწოდეს ოქონიის ხატის საყდარი ანუ ოქონა“.³⁰

²⁹ თ. გოგოლაძე, ცნობები ბერძნებსა და ოქონას ხატზე გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილში, „ბიზანტინოლოგია საქართველოში – 3“, ტ. I, 128; იგივე სტატია (შემოკლებით) იხ.: კრებ. „ოქონა“, 93-98.

³⁰ ალ. გარსევანიშვილი, ქალაქი გორი და..., ჟურნ. „ცისკარი“, გვ. 7; კრებ. „ოქონა“, გვ. 16.

ოქონის ხატის სახელს ქალაქ იკონიას უკავშირებდა აგრეთვე გიორგი საძაგლიშვილი (შემდგომში საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი კირიონ II, 1917-1918 წწ.). გ. საძაგლიშვილი პარალელს ავლებდა ეტიმოლოგიასთან ულუმბოს ხატისა, რომლის სახელწოდებაც საბერძნეთის ოლიმპოს მთას უკავშირდება.³¹

როგორც ჩანს, სწორედ ეს განმარტება გახდა საფუძველი სამეცნიერო მიმოქცევაში დამკვიდრებული აზრისა, რომ, თითქოს, ოქონის ხატის სახელი სამხრეთ ანატოლიის ქალაქ იკონიიდან მომდინარეობს, მაგრამ ეს თვალსაზრისი სწორი არ არის, და, აი, რატომ:

გრაგნილიდან მოხმობილი მონაკვეთიდან აშკარად ჩანს, რომ იკონიიდან დეკანოზ ფილიმონის წინაპრები ყოფილან. ხატის სახელწოდების წარმომავლობა კი დამოწმებული მონაკვეთის ბოლო წინადადებიდან ჩანს: „...*კეისარ იუსტინინეს წელსა ხუთას ოცსა (520) უბოძებია ჩვენთა წინაპართათვის ხატი ესე ოქონისა (რომელსა სახელი ჰწოდებია მას ჟამსა შინა დაბის ოქონისა)*“.

ამრიგად, ხატისთვის სახელწოდება მიუცია არა ქალაქ იკონიას, არამედ დაბას, *სახელწოდებით „ოქონა“ ან „ოქონა“*.

გრაგნილში დასახელებულმა იკონიამ, გარკვეული სამსახური მაინც გაგვიწია. სწორედ იკონიის მახლობლად მდებარეობს კოლასე, ანუ ის ადგილი, სადაც მიქაელ მთავარანგელოზმა ის სასწაული მოახდინა, რომლის შესახებაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. ამიტომ ვნახოთ, რა კავშირშია 6 სექ-

³¹ Г. Садзагелов – Ивериели, История очерк Оконской чудотворной иконы Божей Матери, находящейся в горийской оконской богородичной церкви, "Пастырь", 30.08.1890, N 14-15, стр. 12.

ტემბრის სვინაქსარში მოხმობილი კოლასე და სიგელში ნახსენები დაბა „ოქონისა“.

კოლასე ფრიგიის ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი იყო, რომელიც ახ. წ. 60 წელს დიდმა მიწისძვრამ დაანგრია. მოგვიანებით იქ, წარმართული ტაძრის ნანგრევებზე, მიქაელ მთავარანგელოზის ტაძარი ააგეს. ამის შემდეგ კოლასეს ეწოდა Χάωνι (ხონე), რაც უშუალო კავშირშია მთავარანგელოზის მიერ მოხდენილ სასწაულთან და მის მიერ ბრძანებულთან: „ამას დანახეთ-ქსა შინა დაინთქნინ ამიერითგან მდინარენი!“ («Εἰς τὸν χάων³² τὰς τῶν χάωνεσθ³³ ὡς ποταμοῖ!»).

მიქაელ მთავარანგელოზის ტაძრის აგების შემდეგ, ხონე საეკლესიო ცენტრად იქცა. ქალაქის სულიერი აღმავლობის დასტურია ისიც, რომ იქიდან იყვნენ წარმოშობით ათენის მიტროპოლიტი მიქაელი და მისი ძმა – ისტორიკოსი ნიკიტა, რომელიც ბიზანტიურ ისტორიოგრაფიაში მოიხსენიება როგორც Νικήτας ὁ Χωνιάτης (ნიკიტას ო ხონიატის). ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში კი დამკვიდრდა სახელით ნიკეტა ხონიატე, რაც ნიკიტა ხონელს ნიშნავს.³⁴

³² ἢ χάων (ხონი) ნიშნავს „ძაბრს“ და ყოველივე იმას, რასაც ძაბრისებრი მოყვანილობა აქვს, მათ შორის ნიადაგსაც. მომდინარეობს სიტყვიდან ἢ χάων: 1. ბრძმედი, მეტალის გამოსადნობი, 2. ჩავარდნილი ადგილი, 3. ნაპრაღი („დანახეთქი“). სიტყვა „ხონი“ ქართულშიც დასტურდება. იგი განმარტებულია ასე: ხონი, ხონა იგივეა, რაც გობი (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბ., 1986, 582). ვფიქრობთ, ბერძნულ და ქართულ სიტყვებს შორის არსებული აზრობრივი კავშირი ნათელია.

³³ ბრძ. კილო ზმნისა ჯაუნსა: 1. ვადნობ (მეტალს), 2. ვინელებ, ვნთქავ (საჭმელს), 3. დაშრეტა, დანურვა (წყლის);

³⁴ გეორგიკა (ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ), ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. VI, თბ. 1966, 123.

XI-XV საუკუნეებში ხონე იკონიის სულთნის განმგებლობაში შედიოდა. ოსმალეთის იმპერიის დაარსების შემდეგ, მის მფლობელობაში გადავიდა. დღეს **ხონე** პატარა სოფელია, რომელსაც თურქები **ხონას** უწოდებენ.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ნათელია, რომ ხატის სახელწოდება „ოქონიისა“ ან „ოქონისა“ უშუალო კავშირშია მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ კოლასეში (ანუ ხონეში) მოხდენილ სასწაულთან.

იმას, თუ როგორ მივიღეთ დაბის სახელწოდებისაგან **Χῶναι** (ხონე) ხატის სახელწოდება „ოქონიისა“ ან „ოქონისა“, მოგვიანებით განვმარტავთ. საკითხის უფრო მარტივად აღსაქმელად, ჯერ მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულის ხატის კომპოზიციასა და მასზე განთავსებულ წარწერებზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

5. მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულის ხატის კომპოზიცია

ისევე, როგორც ყოველი დიდი დღესასწაულისათვის, მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულისთვისაც საგანგებო ხატი დაინერა. მისი კომპოზიცია ასეთია:

მიქაელ მთავარანგელოზს ხელში უჭირავს კვერთხი, რომელსაც მინას სცემს და კლდეს შუაზე აპობს. იქვე მოჩანს ორი მდინარე, რომლებიც კლდის ორად გაყოფის შედეგად წარმოქმნილ უფსკრულში ინთქმება. მთავარანგელოზის ეკლესიის წინ გამოსახულია განსაცდელში მყოფი ეკლესიის მსახური არქიპო, რომელიც, ვედრებით ხელებალპყრობილი, სასოებით შესცქერის მიქაელ მთავარანგელოზს. ამ ტიპის

ბერძნულ ხატებს, ჩვეულებრივ, ასეთი წარწერები აქვს: Τὸ ἐν Χάρισι Θάσμα αὐτὸ Θάσμα τῶν Χανῶν („ხონეში მომხდარი სასწაული“//„ხონეს სასწაული“).

ხონეს სასწაულის ხატებს შორის ერთ-ერთ უძველეს ხატად იმპერატორ ბასილი II-ის მენოლოგიონის (დაცულია ვატიკანში, ნომრით Vaticanus gr. 1613, 985 წ.) მინიატურა ითვლება (ტაბ. 7).³⁵ მაგრამ ჩვენ სინას მთის, წმ. ეკატერინეს მონასტერში დაცულ ორ ხატზე გავამახვილებთ ყურადღებას, რადგან ისინი ჩვენი თემისთვის საინტერესო წარწერებს შეიცავენ.

სინას მთის ხატები იმეორებენ ბასილი II-ის მენოლოგიონის კომპოზიციას. მათი სტილისტური დახასიათება ჩვენს კომპეტენციას აღემატება და არც საკვლევი თემისათვის აქვს არსებითი მნიშვნელობა.

სინას მთაზე დაცული „ხონეს სასწაულის“ ხატი (ტაბ. 8) დათარიღებულია XII საუკუნის მეორე ნახევრით. მარია და გეორგიოს სოტირიუებს მიაჩნდათ, რომ ხატი ეფუძნება სიმეონ მეტაფრასის მიერ გადამუშავებულ 6 სექტემბრის საკითხავის ტექსტს, რომლის მოკლე შინაარსიც ჩვენ ზემოთ მოვიხმეთ. ხატზე ბერძნული მთავრული ასოებით იკითხება წარწერა: ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΩΝ ΧΩΝΩΝ, Ο ΑΡΧ[ΑΓΓΕΛΟΣ] ΜΙ[ΧΑΗΛ], Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ. Ο [ΠΡΟΣΜΟΝΑΡΙΟΣ] ΑΡΧΙΠ-ΠΟΣ.³⁶

³⁵ მინიატურის შავ-თეთრი ფოტო გამოქვეყნებულია ვ. ლაზარევის ნაშრომში: В.Н. Лазарев, История византийской живописи, т. II, Москва, 1948., табл. 70.

³⁶ Γ. καὶ Μ. Σαυτρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Α' (πίνακες), Αθῆναι 1956 (ტაბ. 65), τ. Β' (κείμενο), Αθῆναι, 1958, 80-82.

ამ წარწერაში ყურადღებას იპყრობს ხატის სახელწოდება: TO ΘΑΥΜΑ ΤΩΝ ΧΩΝΩΝ (ხონეს სასწაული) და მიქაელ მთავარანგელოზის ეპითეტი – O ΧΩΝΙΑΤΗΣ.

ბიზანტიელი ისტორიკოსის ნიკიტა ხონიატეს (Νικήτας ὁ Χωνιάτης) სახელის განმარტებისას, ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ὁ Χωνιάτης იმ პირის (ნიკიტას) წარმომავლობაზე მიუთითებს და ნიშნავს „ხონელს“. მთავარანგელოზის ხატთან მიმართებაშიც ზედწოდება Χωνιάτης ასევე შეიძლებოდა გაგვეგო.³⁷ მაგრამ, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში უნდა გავიაზროთ როგორც „დანმნთქმელი“, რაც უშუალო კავშირშია მთავარანგელოზის მიერ ბრძანებულთან: „*ამას დანახეთქსა შინა დაინთქენინ ამიერითგან მდინარენი!*“ (იხ. გვ. 28).

სინური ხატი გამონაკლისი არაა. მთავარანგელოზის ეპითეტი Ὁ Χωνεάτης (ო ხონეატის) ფორმით – დასტურდება აგრეთვე პარიზში დაცულ იოანე ოქროპირის ჰომილიების კრებულში არსებულ მინიატურაზე (Coislin 79).³⁸

³⁷ ხატების, ქანდაკებების, ტაძრების ან ხელოვნების ნებისმიერი ნიმუშის მათი ადგილსამყოფელის მიხედვით მოხსენიება, ბერძნული სამყაროსათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა. მეტიც; არც თუ იშვიათია შემთხვევები, როდესაც წარმომავლობის აღმნიშვნელი სიტყვა ეპითეტად გადაიქცევა და ხატის ან ქანდაკების ამა თუ იმ ტიპზე მიუთითებს. ამის მაგალითებია თუნდაც სახელწოდებები ანტიკური ხანის ცნობილი ქანდაკებებისა: ოლიმპიელი ზევსისა (τοῦ Ὀλυμπίου Διός), „ვენერა მილოსელი“ (ἡ τῆς Μήλου Ἀφροδίτη); ხატებისა: სუმელას ღმრთისმშობელი (Παναγία Σουμελά), მანდამატის მთავარანგელოზი (Ἀρχάγγελος Μανδαμάδου) და ა.შ.. მსგავსი მაგალითები ქართულ რეალობაშიც უხვად დასტურდება. ასეთებია: ხახულის ღმრთისმშობელი, ნილკნის ღმრთისმშობელი, ანჩის ხატი, ყინწვისის მთავარანგელოზი და ა. შ

³⁸ Γ. καὶ Μ. Σατηρίου, τ. II (κεῖμενο), 82.

ერთი სიტყვით, ὁ Χωνιάτης / ὁ Χωνεάτης (ო ხონიატის / ო ხონეატის) მიქაელ მთავარანგელოზის ეპითეტია, რაც უშუალო კავშირშია მის მიერ ხონეში მოხდენილ სასწაულთან.

ახლა კი ყურადღება გადავიტანოთ წმ. ეკატერინეს მონასტერში დაცულ XI საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებულ კალენდარულ ხატზე, რომელიც, სხვა კომპოზიციებთან ერთად, მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულის კომპოზიციასაც შეიცავს (ტაბ. 9). ხატის ავტორი ქართველი მხატვარი იოანე თოჭაბია.³⁹ ხატზე წარწერები შესრულებულია ბერძნულ და ქართულ ენებზე. სამწუხაროდ, სინური ხატების წარწერათა უშუალოდ ხატზე წაკითხვის ფუფუნებას ქართველი მკვლევრები მოკლებულნი ვართ. მაგრამ, არც თუ მთლად ხარისხიან რეპროდუქციებზეც ნათლად იკითხება როგორც ბერძნული, ასევე ქართული წარწერები. ბერძნულად გაირჩევა: *Ev Χωναις* [Θαύμα]. შესატყვისი ქართული წარწერა კი ასეთია: ხონ[ი]ას სწლი, ანუ „ხონიას სასწაული“ (ტაბ. 10).

ცხადია, ქართულ წარწერაში დადასტურებული „ხონ[ი]ა“ მიქაელ მთავარანგელოზის ეპითეტის (Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ – ὁ ხონიატის) გაქართულებული ფორმაა.

³⁹ იოანე თოჭაბთან დაკავშირებით, იხ.: ზ. სხირტლაძე, იოანე თოჭაბი სინაზე მოღვაწე ქართველი მხატვარი, ლიტერატურა და ხელოვნება (საქართველოს მეცნ. აკადემია, შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტი), 3, თბ., 1998, 61-67; მისივე: სინას მთის სანელინდო ხატის შედგენილობისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. თსუ სამეცნიერო შრომების კრებული, თბ., 2000, 197-225. იხ. აგრეთვე: თ. მესხი, სინა და საქართველო, ახალი ფურცლები მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისათვის, თბ., 2013, 181-183, 195-199, 201-205.

ახლა კი ის გავაანალიზოთ, თუ როგორ შეიძლებოდა მიგველო ხატის სახელწოდება „ოქონისა“ ბერძნული სიტყვიდან Ὁ Χωνιάτης // Ὁ Χωνεάτης (ო ხონიატის // ო ხონეატის).

6. სიტყვა „ოქონას“ ეტიმოლოგიისათვის

ვფიქრობთ, რომ ქართული „ოქონა“ მიღებულია ართრონისა (Ο) და სიტყვის (ΧΩΝΙΑΤΗΣ) შერწყმის შედეგად (ΟΧΩΝΙΑΤΗΣ - ოხონიატის). ქართულ ხელნაწერებში არც თუ იშვიათია მოვლენა, როდესაც ართრონი და სახელი ერთად (შერწყმულად) დაუწერიათ. შემდგომში კი ეს შეცდომა ან სწორ ფორმასთან ერთად დამკვიდრებულა, ან მას ჩანაცვლებია. ამის მაგალითი დასტურდება „იოანე ოქროპირის ცხოვრების“ ქართულ რედაქციაში: *„ვერღარა დათმეს მერმე, არამედ დაანესეს ბრძანებაჲ ბოროტი და ძნელი... რაჲთა სწრაფით მოიყვანოს იოვანე პიტრონტად (ე.ი. ბიჭვინთას), ადგილსა ოვერსა ფრიად ტოტზანოს შინათა“*.⁴⁰

ს. ყაუხჩიშვილი სიტყვა „ტოტზანოს“ ასე განმარტავს: τὸ Τζάναυ, ე.ი. ჭანების, ანუ ლაზების ქვეყანაშიო.⁴¹

⁴⁰ იოვანე ოქროპირის ცხოვრების ძველი ქართული თარგმანი და მისი თავისებურებანი 968 წლის ხელნაწერის მიხედვით, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო რ. გვარამიამ, თბ., 1986, (003), 128, 2031; ილ. აბულაძე, ქართული წიგნები იოანე ოქროპირის ცხოვრებისა და მისი გამოძახილი ძველ ქართულ მწერლობაში, ენიმკის მოამბე, XIV, 71, 57-იოანე ოქროპირის გადასახლების შესახებ.

⁴¹ ს. ყაუხჩიშვილი, „გეორგიკა“ I, 1961, 224, 292; მისივე: ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. III (ბიზანტიური პერიოდის ლიტერატურა), თბ., 1973, 98.

განმარტებისას ს. ყაუხჩიშვილი საბოლოო შედეგზე მიუთითებს, ფონეტიკურ პროცესს კი არ წარმოაჩენს. თუმცა, ბერძნული ენის მცოდნისათვის ადვილი მისახვედრია, რომ „ტოტზანო“ მიღებულია ართრონის (τᾶν) და სახელის (Τζα-νᾶν) შერწყმის შედეგად (τᾶν+Τζανᾶν). ვინაიდან ბერძნულ ენაში τζ თანხმოვანთკომპლექსით გადმოიცემა „d“ და „ჭ“ ბგერები, მათი გათიშვა შეუძლებელია. ამიტომ სამი თანხმოვნიდან (ντζ) ამოვარდა (ν-), რის შედეგადაც მივიღეთ (τᾶτζανᾶν). ამასთან, ბიზანტიურ ბერძნულში ო მეგასა (α) და ო მიკრონს (ο) შორის სხვაობა აღარ არსებობს. ორივე „ო“-დ გამოითქმის. ამიტომ საბოლოოდ მივიღეთ „ტოტზანო“.

„იოანე ოქროპირის ცხოვრებაში“ დასტურდება აგრეთვე სიტყვა „ჰოპარიაჲსაჲ“ („ეპისკოპოზი ქალაქისა ჰოპარიაჲსაჲ“⁴² – "Ἡσυχίος ὁ Πατρις"), რომელიც, ცხადია, იმავე გზით (ὁ+Πατρις) არის მიღებული.

ეს ფონეტიკური მოვლენა მარტო ქართველი მთარგმნელის ან გადამწერის შეცდომას არ უნდა მიეწეროს. აქ, პირველყოვლისა, უნდა გავითვალისწინოთ ბერძნულ ენაში მოქმედი გრამატიკული კანონები, რომელთა თანახმადაც, გარკვეული ერთმარცვლიანი უმახვილო სიტყვები, მათ შორის ართრონები (ბ, რ, ტბ) და წინდებულები, მიდრეკილნი არიან მომდევნო სიტყვას შეერწყან (ასეთ სიტყვებს ატონებს ან პროკლიტიკებს უწოდებენ). არ უნდა დაგვავიწყდეს ისიც, რომ ზოგიერთ ბერძნულ სიტყვაში ეს პროცესი უკვე მომხდარი და ის სიტყვა სხვა რომელიმე ენაში მოგვიანებით დამკვიდრებულა.

⁴² იოვანე ოქროპირის ცხოვრების ..., 69, 22.

ართრონისა და სიტყვის შერწყმის შესანიშნავ მაგალითად შეგვიძლია დავასახელოთ IX საუკუნის ბიზანტიელი პოეტი ქალის კასიას (ή Κασσία // ή Κασία) სახელი, რომელიც ძველ ქართულ ხელნაწერებში ხან კასიად და ხან იკასიად⁴³ დასტურდება. მაგრამ „იკასია“ ფორმა ბერძნულ ხელნაწერებშიც დასტურდება (Ηκασία ან Ίκασία), რასაც მკვლევრები, ერთსულოვნად, ართრონისა და სახელის შერწყმით ხსნიან.⁴⁴ ასე რომ, ქართულ ხელნაწერებში დადასტურებული „იკასია“ ფორმა, შესაძლოა ქართველი მთარგმნელის ან გადამწერის მიერ დაშვებულ შეცდომად მივიჩნიოთ, მაგრამ არც ის არის გამორიცხული, რომ შეცდომა ჯერ ბერძენმა გადამწერმა დაუშვა, და ქართულ ხელნაწერებში სწორედ იქიდან გადმოვიდა.

ბერძნული ენისთვის დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენის გარდა, ხატის სახელწოდებაში („ოქონიის“) ართრონისა და სიტყვის შერწყმულად აღქმას ხელს შეუწყობდა კიდევ ორი გარემოება: 1. ადგილის სიმცირის გამო, ხატების წარწერებში სიტყვები ხშირად ერთმანეთის მიჯრითაა დაწერილი, 2. ხატებზე ბერძნული წარწერები უმეტესწილად მთავრული ასოებითაა შესრულებული (Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ – Ὁ ΧΩΝΙΑΤΗΣ), რაც კიდევ უფრო შეუწყობდა ხელს ართრონისა და სახელის ერთ სიტყვად აღქმას.

ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებიდან კარგადაა ცნობილი, რომ ბერძნული X (ხ) ძველ ქართულში უფრო

⁴³ იკასია: Ath-52, 389, 517; A-49, 48r; S-4999, 183; Ier-98, 193 r; Ier-137, 24r, 32r; კასია: S-4934, 34r; კასიანასი: S-4934, 83r; A-385, 101r; S-1464, 338v.

⁴⁴ უფრო ვრცლად ამის შესახებ იხ.: თ. მესხი, ბრძენი ქალწული (IX საუკუნის ბიზანტიელი პოეტი ქალის კასიას ცხოვრება და შემოქმედება), თბ., 1987, 7-9.

ხშირად „ქ“-თი გადმოიცემოდა. ამის მაგალითებია: Αἰσχύλος – ესქილე, Ἀχιλλεύς – აქილეესი, Χαννάβ – ქანაანი, Χადῖβ – ქორები, Χριστός – ქრისტე, Μιχαήλ – მიქაელი და ა.შ.⁴⁵

რაც შეეხება დაბოლოებას ΑΘΗΣ, ხატებზე ის ან დაქარაგმებულია, ან კიდევ, ასოები ისეა გადაბმული, რომ მათ ნაკითხვას მხოლოდ ბერძნული ენის კარგი მცოდნე თუ შეძლებს. ამიტომ ქართველი მორწმუნე წაიკითხავდა მხოლოდ იმას, რაც ხატზე გარკვევით ჩანს: ΟΧΩΝΙ – „ოქონი“.

ამრიგად, ელენე დედოფლის მზითევში ნახსენები „ხატი ოქონისა“ არის ხატი ხონეს სასწაულისა (ე.ი. მიქაელ მთავარანგელოზის გამოსახულება) და არა სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი. რადგან ტრიპტიქონის ტიპის ხატებს თავისი სახელწოდება აქვს – „დეისუსი“, ანუ „ვედრება“.

7. რატომ ეწოდა „ოქონისა“ სპილოს ძვლის ტრიპტიქონსა და სხვა ხატებს?

მიუხედავად იმისა, რომ „ოქონის“ ეტიმოლოგია გაირკვა და ოქონის ხატის რაობაც დადგინდა, შესაძლოა მაინც გაჩნდეს კითხვა: სპილოს ძვლის ტრიპტიქონს, ვედრების კომპოზიციით, რატომღა დაერქვა „ხატი ოქონისა“?

ამის ახსნა ძნელი არ არის. ცნობილია, რომ ხატის მიხედვით არაერთი ეკლესია იქნა სახელდებული, მაგრამ არც თუ იშვიათია ისეთი შემთხვევები, როდესაც ხატს ეკლესია აძლევს სახელს. ასე მაგ.: „ვარძიის ღმრთისმშობელი“,

⁴⁵ ბერძნული Χ -ს შესატყვისად ქართული „ხ“ ჩნდება მხოლოდ გელათური სკოლის ზოგიერთ ძეგლში. გვიან შუა საუკუნეებშიც ბერძნული Χ უმეტესწილად კვლავ „ქ“-თი გადმოიცემოდა.

„სიონის ღმრთისმშობელი“, „ქაშუეთის წმიდა გიორგი“ და ა.შ. ამის შესანიშნავი მაგალითია აგრეთვე XII საუკუნეში ბექა ოპიზარის მიერ მოჭედილი მაცხოვრის ხატი, რომელსაც, იმის გამო, რომ ანჩის კათედრალში იყო დასვენებული, „ანჩის ხატი“ ეწოდა. სპილოს ძვლის ტრიპტიქონთან მიმართებაშიც სწორედ მსგავს შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. ვინაიდან სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი ოქონის ეკლესიაში ესვენა, ამიტომაც შეერქვა მას „ოქონის ხატი“.

ამასთან, XVII საუკუნეში სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი შეუმოსავთ ვერცხლის პერანგით, რომელზედაც ასომთავრული ასოებით წარწერილია: *„ოქონის ხატო, შეიწყალე კათალიკოზი ევდემონ“* უღირსი, ამინ (ტაბ. 2). ცხადია, ამ წარწერამაც შეუწყო ხელი იმას, რომ სპილოს ძვლის ტრიპტიქონის სახელწოდებად „ოქონისა“ დამკვიდრებულიყო.

როგორც წიგნის შესავალშივე აღვნიშნეთ, ოქონის ხატის სახელწოდებითაა ცნობილი აგრეთვე გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ფერწერული ხატი (XVI-XVII სს.), ისიც „ვედრების“ კომპოზიციას. ცხადია, ამ ხატსაც „ოქონისა“ იმის გამო შეერქვა, რომ იგი ადრე ქ. გორის ოქონის საყდარს ეკუთვნოდა.

არ შეიძლება აქვე არ გავიხსენოთ ჭედური კარედი ხატი, ცენტრში „ვედრების“ კომპოზიციით, დათარიღებული XVI საუკუნის მეორე ნახევრით, იმერეთის მეფე ბაგრატ III-ის ძის – კონსტანტინეს მიერ შეწირული, რომელიც ასევე ოქონის ხატის სახელწოდებითაა ცნობილი. დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, რომ ეს ხატი სპილოს ძვლის ტრიპტიქონის

⁴⁶ წარწერაში მოხსენიებული ევდემონ კათალიკოზი იყო თეიმურაზ I-ის დროს მოღვაწე ევდემონ კათოლიკოსი (1630-1643 წწ.) დიასამიძეთა გვარიდან.

გავლენით შეიქმნა. ამიტომ, უფრო სწორი ის იქნება, თუკი ამ ხატს და მასთან ერთად გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულ ფერწერულ ხატსაც მოვიხსენიებთ არა როგორც „ოქონის ხატს“, არამედ როგორც „ოქონის ვედრებას“. ანუ, ოქონის ეკლესიის ვედრების ხატებს.

ჩვენი ამ თვალსაზრისის სისწორეს ადასტურებს ის გარემოებაც, რომ ქართველ მეფეთა სანიმამდვრო ხატი ცნობილია სახელწოდებით „ოქონის ჯვარცმა“.

სპილოს ძვლის ვედრების ხატთან დაკავშირებით, კიდევ იმის თქმა შეიძლება, რომ, არ არის გამორიცხული, ისიც ელენე დედოფლის მეშვეობით იყოს მოხვედრილი საქართველოში. ამის სასარგებლოდ მეტყველებს:

1. ხელოვნებათმცოდნეთა დასკვნის თანახმად, სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი ბიზანტიური ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენს.⁴⁷

2. საისტორიო წყაროების თანახმად, ელენე დედოფლის მზითევში „ოქონის“ ხატის გარდა, კიდევ „*საუნჯე მრავალი*“ ყოფილა.

ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იმ „მრავალ საუნჯეში“ სპილოს ძვლის ვედრების ტრიპტიქონიც მოიაზრებოდა. თუმცა, ამის დამტკიცება შეუძლებელია.

⁴⁷ ლ. ზუსკივაძე, ბიზანტიური სპილოს ძვლის ტრიფტიქონი საქართველოდან, *Ars Georgica* 10, თბ., 1991. მისივე: ახალი მონაცემები ოქონის კარედი ხატის შესახებ, საქართველოს სიძველენი, 4, 2004.

ოქონის ხატის შემდგომი ისტორიისათვის

1. ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილი ოქონის ხატის შემდგომი ბედი და თავგადასავალი

რაკი გაირკვა, რომ „ოქონის ხატი“ მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულის ხატი ყოფილა, ახლა შევეცდებით, პასუხი გავცეთ შემდეგ კითხვას: რა ბედი ეწია ბაგრატ IV-ის პირველი ცოლის, ელენე დედოფლისათვის მზითევში გამოტანებულ „ოქონის ხატს“?

როგორც ვნახეთ, ოქონის ხატის შესახებ დაცულ ცნობათა და თქმულებათა შორის ზოგიერთი საკმაოდ მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა სიტყვა „ოქონას“ ეტიმოლოგიის ასახსნელად და ოქონის ხატის რაობის დასადგენად. ამიტომ, ვფიქრობთ, არც დანარჩენი ცნობები უნდა უგულვებელვყოთ.

ჩვენი ყურადღება, პირველ ყოვლისა, იმ გარემოებამ მიიპყრო, რომ იმ „მრავალ საუნჯეში“, რომლებიც ელენე დედოფლისათვის მზითვად გამოუტანებიათ, ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, იყო: *„სამსჭუალი უფლისა და ოქონის ხატი“*, გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილის (გსიემ 162) მიხედვით კი – *„ოქონის ხატი და ნანილი ღვთისმშობლის სარტყლისა“*.¹

¹ აღ. გარსევანიშვილის სტატიაში დასახელებულია: *„ოქონის ხატი, ლურსმანი იესო ქრისტეს ჯვრისა და ნანილი ყოვლადწმიდის ღვთისმშობლის სარტყლისა“*, ჟურნ. „ცისკარი“, გვ. 1; კრებ. „ოქონა“, გვ. 11.

ოქონის ხატის ისეთ გამორჩეულ და წმინდა რელიკვიათა შორის მოხსენიება, როგორიცაა სამსჭული უფლისა და ღმრთისმშობლის სარტყელი, უდაოდ, მის განსაკუთრებულობაზე მიუთითებს, თორემ ძნელი წარმოსადგენია, რომ დედოფლისათვის მხოლოდ ერთი ხატი გამოეტანებინათ. ამიტომ ეს გარემოება უსათუოდ უნდა აიხსნას.

ცნობილია, რომ მიქაელ მთავარანგელოზი ისრაელის მფარველად ითვლებოდა იუდეველთა მიერ.² ბიზანტიის საიმპერატორო კარის ტრადიციის თანახმად კი – იმპერატორისა და იმპერიის ჯარების მფარველად. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ ბიზანტიის კეისრის მიერ ბაგრატ მეფისათვის ოქონის ხატის გამოგზავნას სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდა. ამ ჟესტით იმპერატორმა ახლად დამოყვრებულ ქართველთა მეფეს, ბაგრატ IV-ს, რომელიც მისი მოკავშირე უნდა გამხდარიყო, მიქაელ მთავარანგელოზის მფარველობა და მტერთაგან უძლეველობა უსურვა.

აქ შეიძლება გაჩნდეს ასეთი კითხვა: რატომ გამოუგზავნა ბიზანტიის კეისარმა ბაგრატ მეფეს „ხოლის სასწაულის“ ხატი და არა, უბრალოდ, მიქაელ მთავარანგელოზისა?

იმიტომ, რომ „ხოლის სასწაული“ ერთ-ერთი პირველი სასწაულია, რომელიც მიქაელ მთავარანგელოზმა ქრისტიანთა შორის მოახდინა. სწორედ ხონეში შემუსრა მან პირველად ქრისტიანთა მტრები.

ამრიგად, გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილში (გსიემ 162) დაცული ერთი ჩვეულებრივი ცნობა – „რომანოზ კეისარმან, სხვისა თანა მდიდრულსა სამეფოს მზითევსა,

² ბიბლიის თანახმად, ისო ნავეს ძეს, იერიქონის აღების წინ, სწორედ მიქაელ მთავარანგელოზი გამოეცხადა, ისო ნავესი, 5, 13-14.

მოსცა ბაგრატ მეფესა ოქონის ხატი“ – სულ სხვა დატვირთვას იძენს.

საქართველოს სამეფო კარზე კეისრის ჟესტის სიმბოლური მნიშვნელობა გაუცნობიერებელი არ დარჩებოდა. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს თუნდაც „ქართლის ცხოვრებაში“ დადასტურებული სიტყვები: „*მე ვარ მიქაელ ანგელოზი, რომელი დადგინებულ ვარ ღმრთისა მიერ მთავრობასა ზედა აღმოსავალისასა*“.³ ამასვე მიგვანიშნებს საკულტო ძეგლებზე განთავსებული რელიეფური გამოსახულებები და ლაპიდარული წარწერები, რომლებზედაც ქვემოთ ვისაუბრებთ. ისიც ნათლად ჩანს, რომ ოქონის ხატის შემობრძანების შემდეგ, კიდევ უფრო გაიზარდა პატივისცემა მიქაელ მთავარანგელოზის მიმართ. ოქონის ხატი კი ქართველი მეფისა და მისი მხედრობის მფარველად იქნა აღიარებული.

ამ თვალსაზრისს გვიბეჭითებს ის გარემოება, რომ ბაგრატ IV-მ ფრონის ხეობაში ოქონის ხატის სახელზე ეკლესია ააგო. ასევე, ბაგრატის მეუღლემ, ბორენა დედოფალმა, და ბაგრატის ასულმა, მართამ, კაპპათაში, იერუსალიმის მახლობლად, მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე ააშენეს მონასტერი.⁴ მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე ეკლესიის აშენების ტრადიცია საქართველოს სამეფო კარზე საკმაოდ დიდხანს შემორჩენილა. ამას მონშობს თუნდაც

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, 105, 162, 163; ქართლის ცხოვრება (რედაქტორი რ. მეტრეველი), თბ., 119, 175, 176.

⁴ Н. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И.А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902, 45, Н. Марр, Краткое описание грузинских рукописей библиотеки греческого патриархата в Иерусалиме, Тб., 1955, 35.

გრემის მთავარანგელოზის ეკლესია, რომელიც 1565 წელს კახთა მეფე ლევანმა ააგო იმ ადგილზე, სადაც ადრე მეფეთა პალატი მდგარა. იმის დასტურად კი, რომ ოქონის ხატი ქართველი მეფისა და მისი ჯარის მფარველად იქნა აღიარებული ის მიგვაჩნია, რომ XVI-XVII საუკუნეებში სამეფო სამთავროებად დაქუცმაცებული საქართველოს მეფე-მთავრები ოქონის ხატს ერთმანეთს ეცილებოდნენ და ხატი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში აღმოჩნდებოდა ხოლმე.⁵ მრავლისმეტყველია ალ. გარსევანიშვილის ცნობაც, რომ ვახტანგ VI-მ 1724 წელს ოქონის ხატის ასლი რუსეთში თან წაიღო.⁶

რა ზომის იყო რომანოვ კეისრის მიერ ბაგრატ მეფისთვის გამოგზავნილი „ხატი ოქონისა“ უცნობია, მაგრამ მიახლოებით მაინც შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ.

გარსევანიშვილებისადმი ბოძებულ 1707 (1717) წლის სიგელში ყურადღება ძირითადად გამახვილებულია ხატის მტვირთველსა და მის მოვალეობებზე: „...ოდეს ქართველთ

⁵ ვახუშტი ბატონიშვილი მოგვითხრობს, რომ XVI საუკუნის ბოლოს ქართლის მეფემ, სიმონ I-მა, იმერეთზე გაილაშქრა. ოფშკვითან ბრძოლისას (1590 წ.) სიმონი დამარცხდა, ოქონის ხატი კი იმერლებს დარჩა. 1661 წ. სამეგრელოზე ილაშქრა ქართლის მეფე ვახტანგ V შაჰ-ნავაზმა და ოქონის ხატი ისევ ქართლში დააბრუნა (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 416, 449-450). მკვლევართა აზრით, ვახუშტი ბატონიშვილი ოქონის ხატში „ოქონის ჯვარცმას“ გულისხმობდა, რადგან ამ ხატის ერთ-ერთი წარწერიდან ირკვევა, რომ იგი გარკვეული ხნის განმავლობაში ლევან II დადიანის ხელში იმყოფებოდა.

⁶ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და ..., ჟურნ. „ცისკარი“, გვ. 3; კრებ. „ოქონა“, გვ. 16. მართალია, წერილიდან არ ჩანს, ვახტანგ VI-მ ოქონის სახელწოდებით ცნობილი რომელი ხატის ასლი წაიღო, მაგრამ ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა არც აქვს. მთავარი ის არის, რომ ვახტანგ VI-მ „ოქონის“ ხატი რუსეთში თან წაიღო.

მეფე ლაშქარსა და ნადირობას წაბრძანდეს, ოქონის ხატი წინ უნდა უძღოდეს, დროსა დადგომისასა ან მეფის ან უფლისწულის სადგომს უნდა დაუსვენონ, და რაჟამს შინ მობრძანდებოდეს, მეფისა და დედოფლის საწოლში უნდა დაუსვენებდე... ახალ წელიწადის თავს ცისკრად ოქონის ხატის შემოსვენება და მიკულვეა, მაგიერის წყალობის ბოძება.“⁷

რაკი ხატს მტვირთველი ჰყოლია, უნდა გვეფიქრა, რომ იგი დიდი ზომის იყო. სამწუხაროდ, მოხმობილ დოკუმენტში ხატის ზომაზე არაფერია ნათქვამი, მაგრამ გარსევანიშვილების საგვარეულოს უპირატესობის წარმოჩენის მცდელობა აშკარად შეიმჩნევა. სწორედ ამიტომ ეს სიგელი აზნაურობის მაძიებელ გარსევანიშვილებს კომისიამ ნაყალბევად ჩაუთვალა.⁸ გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ორი სიგელის (გსიემ 169 და 191) მიხედვით, ოქონის ხატი გულსაკიდი ხატი ჩანს, რადგან ამ სიგელებში ნათქვამია, რომ როდესაც მეფე ლაშქრობაში თუ სანადიროდ წაბრძანდება, დეკანოზს „**ხატი ყელს ეკიდოსთ და წინ მიუძღოდეს ისე, ვითარც ოქონის ხატი ქართველთ სასოება არი**“ (გსიემ 169). ვფიქრობთ, ამ ორ სიგელშიც იგივე ტენდენციაა გატარებული, რაც 1707 (1717) წლის სიგელში, რადგან დასახელებული სიგელებიც (გსიემ 169 და 191) XVIII საუკუნისაა. გარსევანიშვილები კი სწორედ XVIII საუკუნის პირველ მესამედში დაწინაურდნენ.⁹ ამიტომ, არ არის გამო-

⁷ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, III, თბ., 1967, 25-28.

⁸ იხ. შენ. 14. იხ. აგრეთვე: ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და..., 23-24.

⁹ თუკი გარსევანიშვილები 1664 წლის ერთ სიგელში სახასო ყმებად იხსენიებიან, 1725 წელს სახასო აზნაურებად ჩანან, ე. მამისთვალისძე, გორის ისტორია, I, 294.

რიცხული, ხსენებულ სიგელებში სამეფო კარზე მოგვიანებით დამკვიდრებული ტრადიცია ასახულიყო.

ჩვენი აზრით, „ხატი ოქონისა“ გულსაკიდი ხატი იყო. რომანოზ კეისარმა იგი პირადად ბაგრატ მეფეს გამოუგზავნა („მოსცა ბაგრატს ოქონის ხატი“), ამიტომ მას უნდა ჰქონებოდა გულზე, ვითარაცა მეფისა და მისი მხედრობის მფარველის სიმბოლო.

წყაროებში დასახელებული დეკანოზი გაბრიელი (ალ. გარსევანიშვილის მიხედვით – ფილიმონი) ხატის მტვირთველი კი არა, ელენე დედოფლის სულიერი მოძღვარი იყო.¹⁰ გარსევანიშვილების სიგელიდან (გსიემ 7636/10) ისიც ჩანს, რომ დეკანოზი (გაბრიელი) ოქონის ხატისთვის აგებული ეკლესიის მახლობლად დაუსახლებიათ და მისთვის უბოძებიათ „თვით სოფელი იგი და სხვა მამულები და განემდიდრაყე ვითარ შევნოდა პატივსა მის წმიდისა ხატისასა და ზითევსა“.¹¹ დეკანოზის სოფელში დასახლება, ვფიქრობთ, მას შემდეგ მოხდა, რაც ელენე დედოფალი გარდაიცვალა („და შემდგომად მცირედისა ჟამისა მიიცვალა ელენე დედოფალი ქუთათისს შინა“)¹². რაკი ქუთაისის სასახლეში დეკანოზის ფუნქცია ამოიწურა, ბაგრატ მეფემ ის, სათანადო პატივით, სოფელში დაასახლა. იმავე წყაროს მიხედვით, განსაკუთ-

¹⁰ უცხოეთში გათხოვილი დედოფლისათვის სულიერი მოძღვრის გაყოლება ბიზანტიის სამეფო კარისთვის ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. არც ის უნდა დაევიწყოთ, რომ დამოყვრებულ სამეფო კარზე სასულიერო პირის წარგზავნა, ბიზანტიური დიპლომატიის ერთ-ერთ კომპონენტს წარმოადგენდა.

¹¹ ე. მამისტვალიშვილი, გორის ისტორია, I, 289.

¹² ქართლის ცხოვრება, ტ. I (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 295; ქართლის ცხოვრება (რ. მეტრეველის რედაქტორობით), 280.

რებული პატივი დეკანოზის შთამომავლებს თამარ მეფისაგან ერგოთ. თუ რატომ, ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ.

გარსევანიშვილების გრაგნილის (გსიემ 162) თანახმად, რომანოზ კეისრის მიერ ბაგრატ მეფისათვის გამოგზავნილი „*ხატი ოქონისა*“ ის ხატი იყო, რომელიც პერაკლე იმპერატორმა (610-641 წწ.) ხონედან კონსტანტინეპოლში გადაასვენა. ამიტომ იგი საქართველოს სამეფო კარზე განსაკუთრებულ რელიკვიათა შორის დაიმკვიდრებდა ადგილს. თუმცა, ხონედან გადასვენებული ხატიც რომ არ ყოფილიყო, მისი სიმბოლური დატვირთვიდან გამომდინარე, და იმის გამოც, რომ იგი ბიზანტიის კეისრის ნაჩუქარი იყო, ქართველი მეფეები მას მაინც განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდნენ. დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს სამეფო კარზე ის ხატი თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. კერძოდ: ბაგრატ IV-ის შემდეგ „*ხატი ოქონისა*“ ჯერ გიორგი II-ის მფლობელობაში გადავიდოდა, შემდეგ კი – დავით აღმაშენებლისა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გვიამბობს, რომ ერთხელ, ქართლის რომელიღაც ციხისათვის ბრძოლისას, დავით მეფე შუადღის სიცხეში კარვის წინ გამოვიდა პერანგისამარა. უეცრად კოშკიდან ვილაცამ ისარი სტყორცნა. ისარი ასცდა მეფეს და მოხვდა „*ხატსა მთავარანგელოზისასა, რომელი ეკიდა ყელსა, ოქროსა, მცირე, და ძალმან საღმრთო მან განარინა მშვიდობით*“.¹³

¹³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 361-362; ქართლის ცხოვრება (რ. მეტრეველის რედაქტორობით), თბ., 2008, 346. მემატეიანის ამ ცნობას იმეორებს ანტონ კათალიკოსის მიერ დავით აღმაშენებლის მოსახსენებლად შეთხზული ერთ-ერთი საგალობელი („დასდებელი სტიქარონსა ზედა, ჳმაი ე. გიხაროდენ“): „*გიხაროდენ*,

არ არის გამორიცხული, აქ ხელნაწერის გადამწერის უნებლიე შეცდომასთან გვქონდეს საქმე და ნაცვლად „ოქონისა“, დაენერა „ოქროსა“, რადგან მეფის ხატს უფრო ოქროსას წარმოიდგენდა. თუმცა, ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა არც აქვს. მთავარი ის არის, რომ ბრძოლის დროს დავით აღმაშენებელს ყელზე მთავარანგელოზის ხატი ეკიდა. არანაკლებ მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ის გარემოებაც, რომ ამ ხატს პლატონ იოსელიანი მიქაელ მთავარანგელოზის ხატად მიიჩნევდა.¹⁴

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, რატომ არ შეიძლება დავუშვათ, რომ მთავარანგელოზის ის ხატი, რომელმაც

დავით, რომელმან მსგავსად მოსახელისა შენისა, ნყობასა უცხოთესლისასა წყლტუთა მიერ ქვათა ყოვლისაგან სიბრჯგუისა ვნებათასა ნმიდათა შეჰმუსრე ამპარტავენი იგი თავი მისი, ხოლო ხილულთა მიმართ მტერთა ბრძანებულ იქმნა მალლით ანგელოზთა თვსთა მიერ დაცვად შენდა, რამეთუ მათ აღგიღეს ჯელთა ზედა მათთა, ვითარ-იგი სწამებს საქმე საიდუმლოისა მის, ვითარმედ ისარმან სრეულმან ვერ სადამე განგმირა ხილვად, ფარ გექმნა რაჲ მცირედი იგი ხატი საღმრთოჲ მთავარანგელოზისაჲ, ქრისტესა ევედრე გარდამოვლინებად ჩუენდა მშვედობაჲ და დიდი წყალობაჲ“ (დაბეჭდილია წიგნში: სადღესასწაულო, მოსკოვი, 1865 წ., გვ. 791). საგალობელი მოგვანოდა ქართული ხელნაწერების შესანიშნავმა მცოდნემ და მკვლევარმა ე. კოჭლამაზაშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

¹⁴ «... пущенная в него [Давида] стрела удержана была золотым образом Архангела Михаила, который носил он на груди» (П.Иоселиани, Краткая история грузинской церкви, С.-Петербург, 1843, 77). ვფიქრობთ, ამ ცნობას პლატონ იოსელიანი ან რომელიმე ჩვენთვის უცნობ ძველ წყაროზე დაყრდნობით გვანვდის, ან XIX საუკუნის საქართველოში ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო ის ტრადიცია, რომ მიქაელ მთავარანგელოზი ქართველი მეფისა და მისი მხედრობის მფარველი იყო.

დავით მეფე სიკვდილისაგან დაიხსნა, ელენე დედოფლისათვის მზითევში გამოტანებული „ხატი ოქონისა“ იყო?!

თუკი ამ თვალსაზრისს ვირწმუნებთ, იმის ახსნაც შესაძლებელი გახდება, თუ საიდან გაჩნდა ქართველ მეფეთა კარზე ოქონის ხატის მტვირთველის თანამდებობა და ტრადიცია, რომელზედაც გარსევანიშვილების 1707 (1717) წლის სიგელშია საუბარი.

დავით აღმაშენებლის ყელზე მკიდარე ოქონის ხატი მოხვედრილი ისრისგან, ცხადია, საგრძნობლად დაზიანდებოდა. სავარაუდოდ, იმ დროისათვის საქართველოში ოქონის სხვა ხატიც არსებობდა, რადგან ძნელი წარმოსადგენია, რომ ბაგრატ მეფეს მის მიერვე ფრონის ხეობაში აგებული ოქონის ტაძრისთვის საგანგებოდ დაწერილი ოქონის ხატი არ შეეწირა. კეისრის მიერ გამოგზავნილი გულსაკიდი ხატის დაზიანების შემდეგ, ალბათ, მეფისა და მისი ჯარის მფარველობა ოქონის ეკლესიაში დასვენებულ ხატს დაეკისრა. ვფიქრობთ, ტაძრისთვის დახატული ხატი შედარებით დიდი ზომისა უნდა ყოფილიყო, მეფე მას ყელზე ვერ ჩამოიკიდებდა (დიდი ზომის ხატი ლაშქრობაშიც მოუხერხებელი იქნებოდა და ნადირობაშიც). შესაძლოა, სწორედ ამიტომ შემოიღეს ოქონის ხატის მტვირთველის თანამდებობა, რომელიც გარსევანიშვილებს ებოძათ.

ამრიგად, ჩვენი დასკვნა ასეთია:

ელენე დედოფლის მიერ ბიზანტიიდან ჩამოტანილი ოქონის ხატი გულსაკიდი ხატი იყო. ბაგრატ IV-ის შემდეგ იგი გიორგი II-ის მფლობელობაში გადავიდა, შემდეგ კი – დავით აღმაშენებლისა. სწორედ ოქონის ხატი იყო მთავარანგელოზის ის ხატი, რომელმაც, მემკვიდრის ცნო-

ბის თანახმად, დავით მეფე მტრისგან ნასროლი ისრისგან დაიცვა.

აქ შეიძლება დაგვესრულებინა კიდევაც საუბარი ელენე დედოფლის მიერ ჩამოტანილი ოქონის ხატის შესახებ, მაგრამ ზემოთ ჩვენ გამოვთქვით თვალსაზრისი, რომ ოქონის ხატის საქართველოში შემოსვენებით, საფუძველი ჩაეყარა ახალ ტრადიციას – ოქონის ხატი ქართველი მეფისა და მისი მხედრობის მფარველი გახდა. მოდით, თვალი გავადევნოთ საისტორიო წყაროებს და ვნახოთ, იყო თუ არა ეს მართლაც ასე.

2. მიქაელ მთავარანგელოზის ადგილი საქართველოს სამეფო კარსა და ქართველ მორწმუნეთა გულებში

სახარებისეული მოძღვრების თანახმად, ანგელოზები ადამიანთა მფარველები და მათი ცხოვრების წარმმართველები არიან. ანგელოზები აქტიურად მონაწილეობენ ღმრთის დიდებაში და, ამასთანავე, ადამიანის ურთიერთობაში შემოქმედთან. ანუ, ანგელოზთა მეშვეობით ადამიანი დაცულია როგორც გარეშე, ასევე შინაგანი დამაბრკოლებელი ძალებისაგან. ანგელოზთა მსახურების მეშვეობით, ცხადი ხდება ღმრთის ნება (ებრ. 1,14). ანგელოზები მფარველობენ ადამიანებს და მათ ენერგიას კეთილი საქმეებისაკენ წარმართავენ; განაშორებენ საფრთხეს და მფარველობას უწევენ მართალთ; ანგელოზები იცავენ მორწმუნეებს ბნელ დემონებთან ბრძოლისას და ასწავლიან ლოცვას ღმრთის მიმართ. ასევე, ანგელოზები მონაწილეობენ სულისა და ხორცის გაყრისას (ლკ. 16,22).

განკითხვის დღეს კი გამოარჩევენ მართალთ არამართალთა-
გან (მთ. 13, 49).

ამასვე გვასწავლის თითქმის ყველა საეკლესიო წმიდა
მამა: კირილე ალექსანდრიელი, ბასილი დიდი, გრიგოლ ნო-
სელი, იოანე ოქროპირი და სხვანი.

წმიდა წერილი იმასაც გვამცნობს, რომ არსებობენ ერთა
მფარველი ანგელოზები. ასე მაგ.: იუდეველებს მფარველობ-
და მიქაელ მთავარანგელოზი, რომელიც სხვა ერთა ანგე-
ლოზებს ებრძოდა (დან. 10, 12-13; იუდას ეპისტ.9). შემდ-
გომში მიქაელ მთავარანგელოზი ეკლესიის მფარველი გახდა
(გამოცხ.12, 7).

საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრებასთან ერთად,
ცხადია, ზემოთ ხსენებული მოძღვრებაც დამკვიდრდა.
გავიხსენოთ თუნდაც მცხეთის ჯვრის რელიეფური გამოსა-
ხულებები ჰაერში მოფარფატე ანგელოზებით, რომლებსაც
მუხლმოდრეკილი ადარწერსე და დემეტრე კპატოსები, შესა-
ტყვისი წარწერებით, მეოხებას შესთხოვენ: „*წმიდაო გაბ-
რიელ მთავარანგელოზო, ადარწერსეს კპატოსსა მეოხ ეყავ*“;
„*წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრე კპატოსსა
მეოხ ხეყავ*“.¹⁵

უსანეთის სტელა-ჯვრის (VIII ს.) ჩრდილოეთის ფასადის
ზემო და შუა რეგისტრებზე გამოქანდაკებულია მიქაელ და
გაბრიელ მთავარანგელოზები. ქვემო რეგისტრში კი გამოსა-
ხულია ვედრების კომპოზიცია: წმ. კვირიკესა და ანგელოზის
წინ მუხლმოდრეკილი და ხელებგაპყრობილი ორი ფიგურა –
მოზრდილი და მომცრო (მკვლევართა ვარაუდით, წარჩინე-

¹⁵ ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, 160, 162, 163.

ბული შვილით). ანგელოზს მარჯვენა ხელში უჭირავს გვირგვინი, შემკული პატარა ჯვრით, მავედრებლის თავზე დასადგმელად.¹⁶

ადრებიზანტიური ხელოვნების ძეგლებში ხშირია კომპოზიციები, როდესაც ანგელოზი გმირს ან მოწამეს თავზე გვირგვინს ადგამს. ასეთ სცენებს ხელოვნებათმცოდნეები გლორიფიკაციას უწოდებენ და მიაჩნიათ, რომ ეს მოტივი ბიზანტიურმა ხელოვნებამ ანტიკურიდან შეიძინა. მაგრამ, მკვლევართა მიერ დადგენილია, რომ უსანეთის სტელაზე ანგელოზის მიერ დიდებული სკურთხევის სცენაა გამოსახული. მისი მეშვეობით, საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი საკითხის ახსნაც კი მოხერხდა.¹⁷ მსგავსი მაგალითების მოხმობა კიდევ შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, წარმოდგენილი ნიმუშებიც საკმარისია იმის გასაცნობიერებლად, რომ საქართველოში ადრეული ხანიდანვე კარგად იცნობდნენ როგორც სახარებისეულ მოძღვრებას ანგელოზთა შესახებ, ასევე ბიზანტიურ ტრადიციას. მიუხედავად ამისა, მაინც ძნელია იმის მტკიცება, რომ მიქაელ მთავარანგელოზი ქართველი მეფის მფარველად იყო იმთავითვე აღიარებული. სამაგიეროდ, ეს ნათლად ჩანს XI საუკუნისა და შემდგომი ხანის წერილობითი და მატერიალური ძეგლებიდან:

¹⁶ ლაპიდარული წარწერები, I, 128.

¹⁷ ვ. გოილაძის აზრით, თუკი სტელაზე გამოსახულ პიროვნებას ადგილობრივ, ახლად დანიშნულებულ დიდებულად მივიჩნევთ, მაშინ VIII საუკუნის დასასრულის ქართლში ვითარების აღწერისას, „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მითითება იმის შესახებ, რომ *„იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას“* (ქც. I, 250), რეალურ საფუძველს იძენს, ვ. გოილაძე, ბიზანტიური ტიტულატურა იმპერიის აღმოსავლურ პოლიტიკაში, კრებ. „ბიზანტია ქართულ წყაროებში“, თბ., 2010, 121-122.

I. ვახუშტი ბატონიშვილი გვიამბობს, რომ ბასიანის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ, ოძრხეში დაბანაკებულ თამარ მეფეს სულთანის ერთი დიდებული მიჰგვარეს. უეცრად დიდებული ძირს დაეცა, ძლიერი კრუნჩხვები დაეწყო და გველივით იკლაკნებოდა. მეტყველებაც წაერთვა. მსახურებმა ის გარეთ გაიყვანეს. როდესაც სულთანის დიდებული გონს მოეგო, თავისი მდგომარეობა გარშემო მყოფთ ასე აუხსნა: *„რომელი არს თავსა ზედა თამარისასა, მან ჰყო ძლევა ესე ჩუენ ზედა და ანცა შევშინდი მის მიერ“*. ვახუშტი ბატონიშვილი კი გვამცნობს: *„ხოლო ჟამსა მას იყო ხატი მთავარანგელოზის მიქაელისა თავსა თამარისასა მკიდარე“*.¹⁸

ამრიგად, თუკი მიქაელ მთავარანგელოზის ხატი დავით აღმაშენებელს გულზე ეკიდა, თამარ მეფეს იგი მუზარადზე ჰქონია მიმაგრებული. გამარჯვებაც ქართული ჯარისთვის მას მოუტანია. მართალია, ზემოთ მოხმობილი ცნობა გვიანდელია, მაგრამ უეჭველია, ვახუშტი ბატონიშვილი ამ ცნობას რომელიღაც ძველ წყაროზე დაყრდნობით უნდა გვანვდიდეს.

II. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული სიგელის (გსიემ 7636/10) თანახმად, თამარ მეფემ ქ. გორთან ახლოს, ხიდისთავის პირდაპირ მდებარე ბორცვზე, რომელსაც ტონთიო ეწოდებოდა და რომლის მახლობლადაც გუბდებოდა მტკვარი, ლიახვი და მეჯუდა, 1187 წელს ციხე და ოქონის ხატისათვის ღმრთისმშობლის ეკლესია ააგო.¹⁹

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), გვ. 188.

¹⁹ ე. მამისთვალისშვილი, გორის ისტორია, I, 289-290.

ეკლესიის მშენებლობის თარიღად 1187 წლის დასახელება შემთხვევითი არ არის. 1187 წელს ქართველებმა, თამარის პირველი ქმრის – გიორგი რუსის მეთაურობით, არაერთი დიდი გამარჯვება მოიპოვეს:

1. ქართველებმა ილაშქრეს ირანსა და პართიაში.
 2. გელაქუნში გაანადგურეს უცაბედად შემოჭრილი თურქმანთა ურდო.
 3. გაანადგურეს შამიდან საქართველოსკენ მოსწრაფე მუსლიმანური მხედრობა.
 4. ასათ გრიგოლის-ძის, ვარდან დადიანისა და გიორგი რუსის წინამძღოლობით, ქართველმა მხედრებმა წარმატებით დალაშქრეს განძა, ბელაყანი და რახსის სანაპიროები.
- ერთი სიტყვით, 1187 წელი დიადი გამარჯვებების წელი იყო.

ბრძოლის წარმატებით დასრულების შემდეგ, ქართველი მეფეები ღმრთისადმი მადლიერების გამოსახატავად, უხვ შესანიშნავს უბოძებდნენ ხოლმე სასწაულთმოქმედ ხატებს. ამასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება არ გავიხსენოთ მემატიანის ცნობა იმის შესახებ, რომ შამქორში მოპოვებული ძლევამოსილი გამარჯვებისა (1194 წ.) და განძის დაკავების შემდეგ, თამარ მეფემ ხალიფის დროშა, რომელიც შალვა ახალციხელმა მოიპოვა, წარგზავნა ხახულის მონასტერში, ისევე როგორც მისმა დიდმა პაპამ, დავით აღმაშენებელმა, დიდგორის ომის შემდეგ წარგზავნა იქ „*მანიაკი ოქროსა, შემკული თუალებითა ძვრფასისათა*“.²⁰

²⁰ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, ტ. II (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 1959, გვ. 74; ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), გვ. 184.

ამრიგად, ცნობა იმის შესახებ, რომ 1187 წელს თამარ მეფეს გორაკ ტონთიოზე ოქონის ხატისთვის ღმრთისმშობლის სახელზე ეკლესია ააგო, რეალობას უნდა შეესაბამებოდეს.

შესაძლოა, აქ ვინმემ გარკვეული შეუსაბამობაც დაინახოს და იკითხოს: რაკი „ოქონის ხატი“ მთავარანგელოზის ხატი ყოფილა, რატომღა ააგო თამარ მეფემ გორაკ ტონთიოზე ეკლესია ღმრთისმშობლის სახელზე და არა მთავარანგელოზისა?

ამ შემთხვევაში უსათუოდ უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი გარემოებანი:

მცირე აზიის ქრისტიანი მორწმუნენი ქრისტიანული წლების დასაწყისიდანვე დიდ პატივს მიაგებდნენ ანგელოზებს, განსაკუთრებით კი მიქაელ მთავარანგელოზს. ამას მოწმობს თუნდაც მოციქულ პავლეს წერილი კოლასელთა მიმართ: *„ნუვინ თქვენ მძლე გექმნები, უნდეს თუ სიმდაბლითა და წესითა ანგელოზთაჲთა...“* (2,18). ისტორიული წყაროები კი მოგვითხრობენ. რომ IV საუკუნეში ფრიგიასა და მის მოპირდაპირედ მდებარე კუნძულ სიმიზე ჩამოყალიბდა ერესი სახელწოდებით „ანგელოლატრია“ (ანგელოზთა თაყვანისცემა). სწორედ ამ ერესის გადმონაშთად მიიჩნევენ მკვლევრები იმ ფაქტს, რომ ამ პატარა კუნძულზე, ანგელოზთა ცხრა დასის შესატყვისად, დღესაც ანგელოზების სახელზე აგებული ცხრა მოქმედი ეკლესია და მონასტერი არსებობს.

ანგელოლატრიის მიმდევრები ხალხს მოუწოდებდნენ, რომ თაყვანი ეცათ ანგელოზებისათვის, რამეთუ ადამიანები უღირსნი არიან, რათა უშუალოდ ღმერთს სცენ თაყვანი. ეკლესია წინ აღუდგა ამ სწავლებას. ლაოდიკიის კრების (363

ნ.) 35-ე კანონით ანგელოლატრია დაიგმო, ხოლო მისი მიმდევრები ერეტიკოსებად გამოცხადდნენ. კრებამ ისიც დაადგინა, რომ თაყვანისცემა გვმართებს მხოლოდ ღმრთისა, ანგელოზებსა და წმინდანებს კი მხოლოდ პატივი უნდა მიეგოს.²¹

მეხუთე საუკუნის დასაწყისში ქრისტიანული ეკლესია სხვა ერესის – ნესტორიანობის წინაშე აღმოჩნდა. ნესტორიანთა სწავლების თანახმად, ადამიანის მიერ ღმერთის შობა შეუძლებელია, ანუ მარიამმა შვა კაცი იესო და არა ძე ღმრთისა. 431 წელს ქალაქ ეფესოში მოწვეულ იქნა მესამე მსოფლიო საეკლესიო კრება, რომელმაც დაგმო ნესტორიანობა და დაადგინა, რომ იესო არის სრული ღმერთი და სრული კაცი და ორივე ამ ბუნების (საღმრთო და კაცობრივი ბუნების) სრულად მომცველი თავის თავში. **ქალწული მარიამი კი აღიარა ღმრთისმშობელად** და მას განსაკუთრებული ადგილიც მიანიჭა. გრიგოლ ღმრთისმეტყველის სიტყვებით რომ ვთქვათ, **„ღმრთისმშობელი თვით ანგელოზებსაც კი აღემატა“**.²²

როგორც მოსალოდნელი იყო, ეფესოს კრების დადგენილება ნელ-ნელა საეკლესიო ხელოვნებაშიც აისახა. ხატმზრდოლობის დამარცხების (843 წ.) შემდეგ, ტაძრებში

²¹ „ვითარმედ არა უჭმს ქრისტიანეთა დატყევაბა ღმრთისა ეკლესიისაჲ და წარსვლაჲ და ანგელოზთა სახელისდებაჲ და შესაკრებელისა ქმნაჲ, რომელ-ესე განგდებულ არს, ვინაჲცა ვინ უკუე იპოოს დაფარულისა მის კერპთმსახურებისა მოქმედად, შეჩუენებულ იყავნ, რამეთუ დაუტევა უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე, ძე ღმრთისაჲ და კერპთმსახურებასა მოუჭდა“, კანონნი ლაოდიკიას ფრიგვიკსასა შეკრებულთა მამათანი, დიდი სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975, 257.

²² Γριγορίου Θεολόγου, Ἐπιτ Ηθικά, II, 294. P.G. 37, 574.

ღმრთისმშობლის გამოსახვა დაიწყო საკურთხეველის კონქის ცენტრალურ ნაწილში „პლატიტერას“ (დიდუბე ღმრთისმშობლის) სახით. მოგვიანებით შეიქმნა საპროცესიო (სალიტანიო) ხატები, რომლებზედაც წარმოდგენილია ტახტზე დაბრძანებული „პლატიტერა“ ღმრთისმშობელი, რომელსაც აქეთ-იქით მთავარანდულოები უდგანან. ამ ხატებს „ანგელოზთა დედოფალი“ (Κυδὴ τῶν Ἀγγέλων) ეწოდება.²³ მეტიც; როგორც ჩანს, მთავარანგელოზთა ტაძრების გვერდით ღმრთისმშობლის სახელობის ტაძრების მშენებლობა დაუწყიათ. ამის დასტურად მოვიხმობთ იოანე ზოსიმეს კალენდარს (956 წ.), რომელშიც 5 ოქტომბრის დღესასწაული მინიშნებულია ასე: *„იორდანჱ ხუცისა შწნებულსა [ბ]ლაქერნას მიქაელ ნმიდასა თანა ღმრთისმშობლისა ეკლესიისა სატფური“*.²⁴

ბიზანტიაში განვითარებული მოვლენები შესატყვის გამოცხილს პოულობდა მთელს საქრისტიანოში და, რაღა თქმა უნდა, საქართველოშიც. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლეგენდის თანახმად, ვიდრე თამარ მეფე ქალაქ გორის მახლობლად მდებარე გორაკ ტონთიოზე ტაძარს ააგებდა ღმრთისმშობლის სახელზე, იმ ადგილას დაყუდებული ბერი ათანასე ცხოვრობდა. წარმოუდგენელია, დაყუდებულ ბერს სალოცავი არ ჰქონოდა²⁵. ამასთან, გაირკვა, რომ „ტონთიო“

²³ იხ.: თ. მესხი, ტომონიმ „დიდუბის“ განმარტებისათვის, თბ., 2008, 9-13.

²⁴ კ. კეკელიძე, იოანე ქართველის კალენდარი (X ს.): ეტიუდები, ტ. V, თბ., 1975, 273.

²⁵ გორაკ ტონთიოზე სალოცავის ან ნიშის არსებობას ადასტურებს ჯუანშერის ცნობა: *„...დასუა მას ზედა ტილისში, რათა ვერვინ შეუძლოს გამოღებად“* (ქც. ტ. I, 233). სულხან-საბას განმარტებით „ტილისმა“ არის: *„ჭახრაკებით მორთული ფარულად რამ(ე) მოძრაობდეს, გინა ვარსელავთა გამო შეკრან რამე წერით“* (ლექსიკონი ქართული, ტ. II, 138).

ანგელოზთა მთას ნიშნავს (იხ. აქვე, გვ. 127-135). ამიტომ ათანასეს სალოცავი ან მიქაელ მთავარანგელოზის სახელობისა უნდა ყოფილიყო, ან – მთავარანგელოზთა. თუკი აქვე იმ ტრადიციასაც გავითვალისწინებთ, რაც ქრისტიანულ ეკლესიაში ზემოთ დასახელებული ერესების წინააღმდეგ ბრძოლისას ჩამოყალიბდა, გასაგები გახდება, თუ რატომ ააშენა თამარ მეფემ გორაკ ტონთიოზე ეკლესია ღმრთისმშობლის, და არა მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე.

არანაკლებ მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია ის გარემოებაც, რომ IX საუკუნიდან ქართველებმა ღმრთისმშობელი თავის საგანგებო მფარველად, ხოლო ქართლი მის „წილხვდომილად“ აღიარეს.²⁶

თუმცა, პასუხი ზემოთ დასმულ კითხვაზე, შეიძლება გაცილებით მარტივიც კი იყოს:

საბუთები, რომელებიც ოქონის ხატის შესახებ შეიცავენ ცნობებს, ძირითადად XVII-XIX საუკუნეებს განეკუთვნება. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იმ დროისათვის ოქონის ხატის რაობა დავინყებული იყო. ამასთან, იმავე საბუთებში, ერთი მხრივ, ვედრების ხატია აღწერილი, მეორე მხრივ კი, ნამდვილ ოქონის ხატად ღმრთისმშობლის ხატი სახელდება. შესაძლოა, სწორედ ამის გამო დამკვიდრდა თვალსაზრისი, რომ თამარ მეფემ გორაკ ტონთიოზე ეკლესია ღმრთისმშობლის სახელზე ააგო.

ვფიქრობთ, „ტილისმა“ მომდინარეობს ბერძნული სიტყვისგან τῆς ἱερᾶς, რომელიც თავის მხვრივ მომდინარეობს ძვ. ბერძნული სიტყვისგან τῆς ἱερᾶς (ἱ), რომლის მნიშვნელობებიცაა: 1. ნებისმიერი მყარი რამ, რაც ამოზოგულია; 2. ურდული; 3. ნიში; 4. აქლემის კუზი და ა.შ.

²⁶ კ. კეკელიძე, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, მისი შედგენილობა, წყაროები და ეროვნული ტენდენციები, ლიტერატურული ძიებანი, I, 1943, 34-35.

III. როგორც ბიზანტიურ, ასევე ქართულ იკონოგრაფიაში ანგელოზები, ჩვეულებისამებრ, გამოისახებიან როგორც ღმრთის მსახურნი, უფლის ტახტის მცველები, მაცნეები ან მეომრები. ცხადია, იგივე ხდება სვანეთის ეკლესიების კედლის მხატვრობაშიც, ერთი გამონაკლისის გარდა: მაცხვარიშის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახულია დავით აღმაშენებლის ძის, დემეტრე I-ის მეფედ კურთხევის ცერემონიალი, სადაც დემეტრე I-ს ანგელოზი ადგამს თავზე სამეფო გვირგვინს, დიდებულნი კი მეფეს წელზე ხმალს არტყამენ.

ხელოვნებათმცოდნთა განმარტების თანახმად, ფრესკის ის ნაწილი, სადაც ანგელოზი გვირგვინს ადგამს მეფეს, სიმბოლურად გადმოგვცემს ცერემონიალის საეკლესიო ნაწილს, რომელსაც კათოლიკოსი ასრულებდა. დიდებულთა მიერ მეფისთვის ხმლის გადაცემის ცერემონიალი კი მობატულობაში რეალისტურადაა ასახული.²⁷

ამ საკითხზე ჩვენ განსხვავებული მოსაზრება გვაქვს. ვფიქრობთ, მეფე დემეტრეს კურთხევის ცერემონიალში აისახა ის ტრადიცია, რომლის თანახმადაც, მიქაელ მთავარ-ანგელოზი მეფისა და მისი მხედრობის მფარველია, თორემ გაურკვეველია, რა მოტივით უნდა მომხდარიყო კათოლიკოსის ჩანაცვლება მთავარანგელოზით.

ამ აზრს გვიბეჯითებს ჩვენ მიერ უკვე ხსენებული უსანეთის სტელა-ჯვარზე (VIII ს.) გამოსახული დიდებულის კურთხევის სცენა და უფრო მეტად კი მუხერის მთავარანგელოზის ხატის წარწერა: „*წმიდაო მთავარ ანგელოზო მუხერისაო, ხელთ-*

²⁷ Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаеля Маглакели в Мацхвариши, *Ars Georgica*, 4, 1955, 180.

უქმარო, ადიდენ მეფენი ბაგრატიონიანი, დადიანი და დიდებულნი და ერთობილი საქართველო...²⁸

რაკი მუხერის მთავარანგელოზის ხატის წარწერა მოვიხმეთ, არ შეიძლება ორიოდ სიტყვით ხატსაც არ შევეხოთ.

ექვთიმე თაყაიშვილი მუხერის მთავარანგელოზს გაბრიელ მთავარანგელოზის ხატად მიიჩნევდა. თუმცა, ხატზე ამის დამადასტურებელი წარწერა („გაბრიელ“) არ დასტურდება. ე. თაყაიშვილის აღწერილობის თანახმად, ხატი არის „ოქროსი, ნაჭედი, მთავარანგელოზი წარმოდგენილია სრული ტანით, რომაული საომარი ტანისამოსით, მაგრამ ფრთებით, მარჯვენა ხელში უკავია ამონვდილი ხმალი, მარცხენა ხელი დაზიანებულია, მაგრამ ეტყობა, ის ხმლის ქარქაშზე ედვა“.²⁹

ამ აღწერილობის მიხედვით, მუხერის მთავარანგელოზი უფრო მიქაელ მთავარანგელოზის ხატს ჰგავს, რადგან როგორც ბიზანტიურ, ასევე ქართულ იკონოგრაფიაში ამონვდილი ხმლით სწორედ მიქაელ მთავარანგელოზი გამოისახება. ამას თავისი საფუძველიც აქვს. მიქაელ მთავარანგელოზი ზეციური მხედრობის მეთაურია. მისი ფუნქციაა დაიცვას საღმრთო კანონები, დაამარცხოვოს ბოროტი ძალა და დაიცვას ადამიანები.³⁰

²⁸ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, 364.

²⁹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 364.

³⁰ შდრ. „და იყო, ვითარ იყო ისო იერიქოს, აღიხილნა თუალნი თჳსნი და იხილა კაცი ერთი მდგომარე წინაშე მისსა და მახვლი ჭდილი ჳელთა შინა მისთა.... და მან ჰრქუა მას: მე ვარ ერისთავი ძალისა უფლისაჲ ...“ (ისო ნავესი, 5, 13-14). ამ ბიბლიური ეპიზოდის თევდორე მხატვრის მიერ მოხატული ფრესკა (1096 წ.) ამშვენებს იფრარის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელს, სადაც მიქაელ მთავარანგელოზი წარმოდგენილია მთელი ტანით, საომარ ტანსაცმელში, გაშლილი დიდი ფრთებით, მარჯვენა ხელში ამონვდილი ხმალი (მახვლი ჭდილი) უჭირავს, მარცხენა ხელი კი ხმლის ქარქაშზე უდევს. ფრესკას აქვს

გაბრიელ მთავარანგელოზი კი ღმრთის საიდუმლოებათა მაცნეა. მისი უმთავრესი ფუნქცია ამ საიდუმლოებათა კაცთათვის განცხადებაა. ამიტომ ის სათნო და ღვთაებრივი კეთილშობილების მატარებელია. იკონოგრაფიაში, ჩვეულებრივ, გამოისახება ძალაუფლების სიმბოლოებით: მარჯვენა ხელში შუბი უჭირია, მარცხენაში – სფერო. ზოგჯერ გაბრიელ მთავარანგელოზს ხელში უჭირავს ფარანი ანთებული სანთლით, რათა სწორი გზისკენ მიგვითითოს. ხან კი მწვანე იასპის სარკე უჭირავს, რათა ღვთაებრივ საიდუმლოთა სიბრძნე გვიჩვენოს.

ზემოთ აღნიშნული და სხვა დამახასიათებელ ატრიბუტების გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, რომ მუხერის ხატზე მიქაელ მთავარანგელოზია გამოსახული.

ამ თვალსაზრისის სისწორეში გვარწმუნებს აგრეთვე სოფ. ლენჯერში მდებარე მუხერის მთავარანგელოზის ეკლესიის საკტიტორო წარწერა: „აღვაშ(ე)ნე მე, [...] იველდიანმ(ა)ნ ეკლესი(ა) [ე]სე, დაეხატე, ხ(ა)ტ(ი)თა და ჯუარ(ი)თა მოვკ(ა)ზმ[ე] სადიდებ(ე)ლად ღმრთისა და მთავარ(ა)ნგელოზისა მუხერ(ი)სა და სალხინებ(ე)ლ(ა)დ სულ(ი)სა ჩემისათუის...“.³¹

როგორც მკვლევარნი მიუთითებენ, ეს წარწერა მოთავსებულია მამაკაცისა და მიქაელ მთავარანგელოზის გამოსახულებას შორის,³² რაც, ვფიქრობთ, კიდევ ერთი დასტურია იმისა, რომ მუხერის მთავარანგელოზის ხატზე სწორედ

წარწერა: „მთ(ა)ვ(ა)რანგ(ე)ლ(ო)ზი მ(ი)ქ(ა)ელ გამოუჩნდა ისო ნავესა ჰ(ო)მსა შ(ი)ნა, რ(ა)ე(ა)მს მოისრნა წ(ა)რმ(ა)რთნი“, III. Амيرانашвили, История грузинской монументальной живописи, т. I, 1957, 137, таб. 129.

³¹ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვ. სილოგავამ, თბ., 1988, 99-100.

³² იქვე, გვ. 100.

მიქაელ მთავარანგელოზია გამოსახული და არა გაბრიელ მთავარანგელოზი.

რაკი სვანურ ხატებსა და ტრადიციას შევხებით, აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ სვანური დროშა – „ლემი“ (ლომი), ძალაუფლებისა და ლაშქრის მთლიანობის სიმბოლო, რომლის შუბის პირზეც გამოსახულია მიქაელ მთავარანგელოზი, წმ. გიორგისთან და წმ. იონასთან ერთად. ხალხური ტრადიცია პირველი ლემის დამზადებას ქალღმერთ ლამარიას მიაწერს, ზოგი კი – თამარ მეფეს.³³

მრავლისმეტყველია ისიც, რომ სვანეთში მთავარანგელოზები ვაჟის შეძენის დამხმარედ და მთის მწვერვალებისა და წყალსაცავების მფარველებად ითვლებიან. იმის დეფინიცია, თუ რომელი მთავარანგელოზი რისი მფარველია, ძნელი არ არის. შემწეობა ვაჟის შეძენაში, გაბრიელ მთავარანგელოზს უნდა ეკუთვნოდეს, რადგან სწორედ მან ახარა ღმრთისმშობელს ძის შეძენა. მთის მწვერვალებისა და წყალსაცავების მფარველი კი მიქაელ მთავარანგელოზი უნდა იყოს. ვფიქრობთ, ამ ტრადიციას მის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაული უნდა ედოს საფუძვლად.³⁴

IV. ოქონის ხატისადმი ქართველ მეფეთა განსაკუთრებული დამოკიდებულება ხაზგასმულია ოქონის ხატის სადიდებელ ტროპარში, რომელიც გორის ოქონის ხატის საყდრის შესასვლელ კარზე ყოფილა წარწერილი:

³³ ს. ბარნაველი, ქართული დროშები, თბ., 1953, 27-31; ი. სურგულაძე, ლემი, ქსე, ტ. VI, 167.

³⁴ უფრო ვრცლად ანგელოზთა ფუნქციებისათვის სვანეთში, იხ.: ნ. წერედიანი, სვანურ ხალხურ დღეობათა საწელიწადო კალენდარი, თბ., 2006, 240-253.

*„ოქონის ხატო, პატივცემულო,
ძველადგან მეფეთა მიერ განდიდებულო;
შენ, მეოხად თაყვანის-ცემულო,
სასწაულთაგან ფრიად განბრწყინებულო,
ვინ შეუძლოს ქებად შენდა; ღუთივ-მიმადლებულო“.³⁵*

ალ. გარსევანიშვილის თანახმად, თამარ მეფის ბრძანებით, 1189 წელს ოქონის ხატი სწორედ ამ ეკლესიაში გადაუსვენებიათ.³⁶

V. ოქონის, ანუ ხონის სასწაულის ხატის მიმართ ქართველთა განსაკუთრებული პატივისცემა ჩანს იმაშიც, რომ ბაგრატ მეფის მიერ ფრონეს ხეობაში აგებული ტაძრისა და გორის ოქონის საყდრის გარდა, ოქონის ხატისთვის ეკლესიები და მონასტრები აშენდა როგორც აღმოსავლეთ, ასევე დასავლეთ საქართველოში. ესენია: 1. ოქონის მაცხოვრის ეკლესია სოფელ ჩხარში (თერჯოლის მუნიციპალიტეტი), 2. არგვეთის ოქონის ეკლესია, 3. მონასტერი „ოქონა“ გურიის სოფელ აცანაში (აგებული მდინარე სუფსის მარჯვენა შენაკად აცაურაზე); 4. ოქონ-დაბიშის ეკლესია (XVI-XVII სს.) ქვემო სვანეთში, სოფელ ჩიხარეში (ლენტეხის მუნიციპალიტეტი).

³⁵ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და..., ჟურნ. „ცისკარი“, გვ. 4; კრებ. „ოქონა“, გვ. 14.; ე. მამისთვალისშვილი, გორის ისტორია, ტ. I, 291.

³⁶ ეს ეკლესია აუშენებია აზნაურ პეტრე დონაშვილს ღმრთისმშობლის მიძინების სახელზე. მისი გარდაცვალების შემდეგ, თამარ მეფეს ეკლესია ოქონის ხატის მცველის, ფილიმონის შთამომავლის, დეკანოზ გარსევანისთვის უბოძებია. ეკლესია მდებარეობდა გორის ღმრთისმშობლის შობის ეკლესიის მახლობლად, ე. მამისთვალისშვილი, გორის ისტორია, ტ. I, 291.

წარმოდგენილი არგუმენტები, ვფიქრობთ, სავსებით საკმარისია იმ დასკვნის გამოსატანად, რომ ოქონის ხატი, საქართველოში შემოსვენებისთანავე, ქართველთა მეფისა და მისი მხედრობის მფარველად იქნა აღიარებული. ქართველი მორწმუნეები კი მას განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდნენ.

მიქაელ მთავარანგელოზი ქართულ ჰერალდიკაში

ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს ატლასში“ საქართველოს სახელმწიფო გერბად ერთდროულადაა წარმოდგენილი სამი ემბლემა: 1. წმ. გიორგის გამოსახულება, 2. ბაგრატიონთა სამეფო სიმბოლიკა და 3. მიქაელ მთავარანგელოზი.

ჰერალდიკოსი თორნიკე ასათიანი „ატლასში“ ამ სამი ემბლემის ერთდროულად არსებობას იმით ხსნის, რომ XVIII საუკუნის შუა ხანებისათვის ოფიციალურად დადგენილი საქართველოს სახელმწიფო გერბი ჯერ კიდევ არ არსებობდა.¹

თ. ასათიანი თავის ნაშრომში – „ქართული გერბთმცოდნეობა (ჰერალდიკა)“ – სამივე გერბს განიხილავს ჰერალდიკური პარამეტრებით (სიმბოლოები, ფარები, ფერები, დევიზი) და, შეძლებისდაგვარად, მათი შექმნის ისტორიასაც გვანვდის. მკვლევარი ხსენებულ გერბებზე გამოსახული სიმბოლოების ქრონოლოგიური რიგის დადგენასაც შეეცადა (ანუ, შეეცადა გაერკვია, რომელია „ატლასში“ წარმოდგენილ ემბლემათა შორის უძველესი და უახლესი).

საკვლევი თემიდან გამომდინარე, აქ ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ იმ ორი გერბის ემბლემებსა და მათი შექმნის სავარაუდო დროზე, რომლებზედაც გამოსახულია წმ. გიორგი და წმ. მიქაელ მთავარანგელოზი. რადგან იმ გერბს, რომელზედაც ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის სიმბოლოებია გამოსახული, ჩვენს საკვლევ საკითხთან არანაი-

¹ თ. ასათიანი, ქართული გერბთმცოდნეობა (ჰერალდიკა), თბ., 2010, 20.

რი კავშირი არა აქვს. ამასთან, ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის გერბის ქრონოლოგიაში საკამათოც არაფერია: მკვლევარნი ერთსულოვნად ადასტურებენ, რომ მისი შექმნის ინიციატორი ვახტანგ VI იყო.²

ვახუშტი ბაგრატიონის „ატლასში“ წარმოდგენილ ერთ-ერთ გერბზე (წარწერით – „საქართველოსი“) გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული და გველეშაპის განმგმირავი წმ. გიორგი.³

საქართველოს სამეფოს გერბი, წმ. გიორგის გამოსახულებით, დასტურდება აგრეთვე რუსეთის მეფის, ალექსეი მიხეილის ძის, 1672 წლის „ტიტულიარნიკში“. იმ გერბზეც გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული და გველეშაპის განმგმირავი წმ. გიორგი. გერბს აქვს წარწერა: «Картвелинских, Грузинских царей».

„ტიტულიარნიკი“ არის უძველესი რუსული საგერბე, რომელშიც წარმოდგენილია რუსეთის მეფის მფლობელობაში არსებული ქვეყნები სიმბოლოებითურთ. მართალია, 1672

² უძველესი ნიმუში იმ გერბისა, რომელზედაც ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის სიმბოლიკაა გამოსახული, 1709 წელს თბილისის სტამბაში გამოცემულ სამოციქულოში გვხვდება. გერბზე გამოსახულია ცნობილი დინასტიური ლეგენდა, რომლის მიხედვითაც ბაგრატიონები ბიბლიური დავით მეფის შთამომავალნი არიან. გერბს აქვს წარწერა: „სამეფო კვართიან დავითიან საქართველოსი“. ვინაიდან იმხანად გიორგი XI ავღანეთში ირანის დროშის ქვეშ იბრძოდა, ამიტომ, მკვლევართა აზრით, თბილისში სამეფო გერბი მხოლოდ ვახტანგ VI-ის მიერ შეიქმნებოდა. მით უფრო, რომ ეს მის კომპეტენციაში შედიოდა, რადგან 1704 წლიდან ქართლის „ჯანიშინი“ ანუ გამგებელი იყო (თ. ასათიანი, ქართული გერბთმცოდნეობა..., 17-18). ამ გერბს მ. ვადბოლსკიც ვახტანგ VI-ისეულად მიიჩნევდა, მ. ვადბოლსკი, საქართველოს ჰერალდიკული სიმბოლიკა, თბ., 1980, 34.

³ ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ატლასი (XVIII ს.), საქ. მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემა, თბ., 1997 (ვახუშტი ბაგრატიონმა პირველი ატლასი შეადგინა 1735 წ., მეორე – 1745 წ.).

წელს საქართველო რუსეთის შემადგენლობაში არ შედიოდა, მაგრამ, ჰერალდიკოსთა განმარტებით, საქართველოს გერბის რუსულ „ტიტულიარნიკში“ მოხვედრა განაპირობა XVII საუკუნეში რუსეთ-საქართველოს შორის ელჩობათა გახშირებულმა გაცვლამ. ქართველი მეფეები ჩრდილოელ მეზობელთან მჭიდრო კონტაქტის დამყარებას ცდილობდნენ, ზოგი ვასალობასაც კი კისრულობდა.⁴ ამან გააღვივა რუსეთის ინტერესი კავკასიისადმი. რის შედეგადაც, საქართველოსა და მისი რეგიონალური გერბები (ქართლისა და კახეთისა) „ტიტულიარნიკში“ მოხვდა.⁵

საქართველოს სახელმწიფო გერბი რომ რუსეთის მეფის „ტიტულიარნიკმა“ შემოგვინახა და მას რუსული წარწერა აქვს, იმას სულაც არ ნიშნავს, რომ ეს გერბი რუსებმა შექმნეს. რუსეთ-საქართველოს გააქტიურებული დიპლომატიური ურთიერთობის გამო, ცხადია, რუსეთის სამეფო კარზე ცნობილი იყო საქართველოს სახელმწიფო გერბი, წმ. გიორგის გამოსახულებით, და იგი „ტიტულიარნიკში“ რუსული წარწერით შეიტანეს. თუმცა, არც ის არის გამორიცხული, გერბზე რუსული წარწერა საქართველოშივე გაეკეთებინათ, რუსეთში გასაგზავნი დოკუმენტებისათვის. ამაში უჩვეულო არაფერია. გავიხსენოთ თუნდაც ერეკლე II-ის მიერ სინაზე გაგზავნილი წერილები, რომელთა ბეჭედზედაც წარწერილია ბერძნული მთავრული ასოები: ΗΡΚΞ, ანუ Ηράκλειος (ირაკლიოს).⁶

ამრიგად, საქართველოს სახელმწიფო გერბი, წმ. გიორგის გამოსახულებით, არის ქართულ სინამდვილეში წარმოქმნი-

⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 301, 320.

⁵ თ. ასათიანი, ქართული გერბთმცოდნეობა..., 2010, 17-22.

⁶ უფრო ვრცლად ამის შესახებ იხ.: თ. მესხი, სინა და საქართველო..., 139-150.

ლი და დამტკიცებული პოლიტიკური ფორმულის გამოხატულება, რომლის უძველესი ნიმუში ჯერჯერობით რუსეთის იმპერიის „ტიტულიარნიკში“ დასტურდება.

პერალდიკოსები სავსებით მართებულად მიუთითებენ, რომ საქართველოს სამეფო გერბზე წმ. გიორგის გამოსახვა შემთხვევითი არ არის. ესაა ჩვენი სამშობლოს მფარველად ამ წმინდანის აღიარებისა და მისადმი დიდი პატივისცემის პირდაპირი გამოვლინება,⁷ მაგრამ იმას კი არ მიუთითებენ, თუ როდიდან გახდა წმ. გიორგი საქართველოს მფარველი და სიმბოლო.

ამ საკითხზე ქვემოთ ვისაუბრებთ. ჯერ კი იმ თვალსაზრისებს გავეცნოთ, რომლებიც ვახუშტი ბაგრატიონის „ატლასში“ წარმოდგენილ საქართველოს სამეფოს იმ გერბის შესახებ გამოთქმულა, რომელზედაც წმ. მიქაელ მთავარანგელოზია გამოსახული.

გერბზე მიქაელ მთავარანგელოზს ამონედილი ხმალი უპყრია ხელთ. გერბს აქვს წარწერა „საქართველოსი“.

თ. ასათიანი აღნიშნავს, რომ მახვილით ხელში მხოლოდ არქისტრატეგი – მეორედ მოსვლისას ღვთის ლაშქრის მეთაური მიქაელ მთავარანგელოზი გამოიხატება. იმასაც მიუთითებს, რომ არქისტრატეგი მიქაელი საზოგადოდ უფრო აღმოსავლეთ საქრისტიანოს მფარველად მიიჩნეოდა. საამისოდ იმონებებს ფრაზას ქართლის ცხოვრებიდან: *„მე ვარ მიქაელ რომელი დადგინებულ ვარ ღმრთისა მიერ მთავრობასა ზედა აღმოსავალისასა“*. მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებს იმაზეც, რომ, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, დავით აღმაშენებელი მთავარანგელოზის ხატს გადაურჩენია. იქვე იმასაც აღნიშნავს, რომ დაზუსტებით არ არის

⁷ თ. ასათიანი, ქართული გერბთმცოდნეობა (პერალდიკა), 20.

ცნობილი, რომელი მთავარანგელოზის – მიქაელის თუ გაბრიელის ხატმა გადაარჩინა მეფეთ-მეფე. ამ ცნობებზე დაყრდნობით, მკვლევარი შესაძლებლად თვლის, რომ მიქაელ მთავარანგელოზად მივიჩნიოთ გიორგი III-ის (1156-1184 წწ.) სახელმწიფო ბეჭედზე ამოტვიფრული ფარისა და შუბის მპყრობელი, შარავანდედით მოსილი ქვეითი. მაგრამ კატეგორიულად ვერც იმას გამოირიცხავს, რომ გამოსახულება ქვეით წმ. გიორგისაც გამოხატავდეს. საბოლოოდ მაინც მიქაელ მთავარანგელოზისკენ იხრება. არგუმენტად კი ასახელებს იმ გარემოებას, რომ რუსეთის მეფის, ალექსეი მიხეილის ძის, 1672 წლის „ტიტულიარნიკში“ მართლმადიდებელი უკრაინის დედაქალაქის – კიევის გერბად მთავარანგელოზი მიქაელია გამოსახული. ხოლო ვინაიდან აღმოსავლეთ საქრისტიანოში არქისტრატეგი მიქაელი ხალხის წარმოდგენაში სამშობლოს დამცველ და მფარველ მებრძოლადაც აღიქმებოდა, თ. ასათიანი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ **„მართლაც არსებობდა საქართველოს გერბად მიქაელ მთავარანგელოზის წარმოდგენის წინაპირობა“**.⁸

წამოყენებული ჰიპოთეზის გასამყარებლად თ. ასათიანი იშველიებს იმ ფაქტსაც, რომ მიქაელ მთავარანგელოზი გამოსახულია XII საუკუნით დათარიღებულ სვანური დროშის – „ლემის“ ვერცხლის ბუნიკზე. მსგავს მაგალითად ასახელებს აგრეთვე იმერეთის მეფის, სოლომონ I-ის (1752-1784 წწ.), დროშას.⁹ მიუხედავად იმისა, რომ მიხეილ ვადბოლსკის

⁸ თ. ასათიანი, ქართული გერბთმცოდნეობა..., 21-22.

⁹ სოლომონ I-ის დროშა ცნობილია მხოლოდ მურიეს ჩანახატის მიხედვით. ეს დროშა 1883 წლამდე ხონის მონასტერში ინახებოდა, შემდეგ კი უკვალოდ გაქრა, მ. ვადბოლსკი, საქართველოს ჰერალდიკური სიმბოლიკა, გვ. 36.

თვალსაზრისით, სოლომონ I-ის დროშის ცენტრში გამოსახულია ქვეითი წმიდა გიორგი, ხმლითა და ფარით,¹⁰ თ. ასათიანს მიაჩნია, რომ ალამზე მიქაელ მთავარანგელოზია გამოსახული. იქვე იმასაც მიუთითებს, რომ მის ამ მოსაზრებას იზიარებს ჰერალდიკით დაინტერესებული კიდევ ერთი ქართველი მკვლევარი, დავით კლდიაშვილი.

მიუხედავად დიდი მონდომებისა, თ. ასათიანმა თავისი ჰიპოთეზის ბოლომდე დაცვა მაინც ვერ შეძლო. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის „ატლასის“ შეფასებისას, სხვათა შორის, აღნიშნა: „ატლასში“ წარმოდგენილია „საქართველოს „ახალი“ ემბლემა – მიხეილ მთავარანგელოზი“.¹¹ მართალია, სიტყვა „ახალი“ მკვლევარმა ბრჭყალებში ჩასვა, მაგრამ ემბლემას, მიქაელ მთავარანგელოზის გამოსახულებით, ძველი მაინც ვერ უწოდა.

თ. ასათიანის მიერ წამოყენებული ჰიპოთეზა საფუძველს მოკლებული ნამდვილად არ არის, მაგრამ ზოგიერთი ისტორიული საბუთის (გიორგი III-ის ბეჭედი, სოლომონ I-ის დროშა) თ. ასათიანისეული ინტერპრეტაცია მეტისმეტად თამამი და, პირდაპირ რომ ვთქვათ, არასწორია. საკითხის ნათელსაყოფად, უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას გავამახვილებთ გიორგი III-ის ბეჭედზე.

XX საუკუნის დასაწყისში ეს ბეჭედი გელათის მონასტრის მთავარ ტაძარში ინახებოდა. 1904 წლის 19 ივლისს იგი გაიტაცეს მონასტრის შეიარაღებული გაძარცვის დროს და მისი კვალი დღემდე არ ჩანს. საბედნიეროდ, შემორჩენილია

¹⁰ მ. ვაღბოლსკი, საქართველოს ჰერალდიკური სიმბოლიკა, გვ. 36.

¹¹ თ. ასათიანი, ქართული გერბთმცოდნეობა..., 2010, 21-22.

ბექდის ფოტო, გადაღებული დ. ერმაკოვის მიერ.¹² ადრე ეს ბექედი დავით აღმაშენებლის ბექდად ითვლებოდა, მაგრამ მოგვიანებით გაირკვა, რომ ბექედი გიორგი III-ს ეკუთვნოდა, რადგან ბექდის ბუდის ირგვლივ მოთავსებულია ქართული ასომთავრულით შესრულებული ასეთი წარწერა: „წმიდო გიორგი, მმოსავი შენი გიორგი ძალითა შენითა ეძლეე მტერთა ჩემთა“.¹³

ბექედი მთლიანად ოქროსია. ფარისა და შუბის მპყრობელი, შარავანდედით მოსილი ქვეითის გამოსახულება ამოკვეთილია სილრმეში, intaglio, როგორც ეს საბექდავებისთვისაა დამახასიათებელი.

ნ. კონდაკოსა და დ. ბაქრაძეს მიაჩნდათ, რომ თავისი შესაბამო დიდი ზომის გამო, იგი სათითო ბექდად არ იხმა-

¹² იხ.: Н. Кондаков, Д. Бакрадзе, Описание памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии, С. Петербург 1890, 41. დასახელებულ ნიგნში გამოქვეყნებულია ბექდის გარშემო არსებული წარწერის რუსული თარგმანიც: «Святой Георгий, я, Георгий надеждою на тебя побеждаю врага». ბექდის ფოტო გამოქვეყნებულია აგრეთვე: გ. ნერეთლის წერილში (გ. ნერეთელი, გელათის მონასტერი, ჟურნ. „ჯეჯილი“, 1890, №5, 56); ს. ბარნაველის ნიგნში (საქართველოს საბექდავები და სხვა გლიპტიკური მასალები, თბ., 1965, ტაბ. XI); ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა II ტომში (თბ., 1983, გვ. 428. იქვე მითითებულია ისიც, რომ ადრე ეს ბექედი, შეცდომით, დავით აღმაშენებლის ბექდად იყო ცნობილი). გ. ჩუბინაშვილმა გამოაქვეყნა ფოტო მხატვარ ვასილიევის ნახატისა (XIX საუკუნის 80-იანი წლები), გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ოქრომჭედლობა, VIII-XVIII საუკუნეებისა, თბ., 1957, ტაბ. 57 ბ.

¹³ გ. ნერეთელი, გელათის მონასტერი, ჟურნ. „ჯეჯილი“, 1890, №5, 56. გ. ნერეთელი თავის ადრინდელ ნაშრომში (Г. Е. Церетели, О некоторых древностях в Гелатском монастыре, пятый археологический съезд в Тифлисе, Москва, 1882, стр. 431) ამ წარწერის აღწერილობას იძლევა და ასკვნის, რომ ბექედი დავით აღმაშენებელს არ ეკუთვნოდა.

რებოდა.¹⁴ იმავე აზრისა იყო ივ. ჯავახიშვილიც. თავისი თვალსაზრისი მან ორჯერ (სხვადასხვა ნაშრომში) დააფიქსირა: „მისი სიდიდე ცხადყოფს, რომ ის თითზე შესაცმელი ბეჭედი კი არა, არამედ დასაბეჭდავად ყოფილა განკუთვნილი“. ¹⁵ „იგი მეფის სახელმწიფო ბეჭედი, მეფის ძალაუფლების ერთ-ერთი ნიშანთაგანი იყო“. ¹⁶

ჯერ კიდევ ნ. კონდაკოვი და დ. ბაქრაძე მიუთითებდნენ, რომ ბეჭედზე წმ. გიორგია გამოსახული, შესატყვისი წარწერით, და იგი გიორგი III-ს ეკუთვნოდა. ¹⁷ მკვლევრებმა ისიც განმარტეს, რომ მუსლიმებზე არაერთი გამარჯვების გამო, გიორგი III-ს ნამდვილად ჰქონდა უფლება, ეს გამარჯვებები წმ. გიორგის შემწეობით აეხსნა, მისი ხატი კი თავის ბეჭედზე ამოეტიფრა და ზემოთ ხსენებული წარწერაც გაეკეთებინა. ¹⁸

რაკი თ. ასათიანმა ეჭვქვეშ დააყენა სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული თვალსაზრისი და გამოთქვა ვარაუდი, რომ გიორგი III-ის ბეჭედზე შესაძლოა მიქაელ მთავარანგელოზი იყოს გამოსახული, გადავწყვიტეთ, ეს საკითხი დაგვეზუსტებინა.

ბეჭედზე ამოტიფრული გამოსახულების შარავანდედის მარჯვნივ და მარცხნივ შეინიშნება ძალიან მცირე ზომის დაქარაგმებული წარწერები. კომპიუტერული ტექნიკის პირობებში წარწერების გადიდება, მათი პოზიტივში გადაყვანა

¹⁴ Н. Кондаков, Д. Бакрадзе, Описание памятников ..., 41.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთმცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, თხზულებანი, ტ. IX თბ., 1996, 437.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII თბ., 1984, 161.

¹⁷ Н. Кондаков, Д. Бакрадзе, Описание памятников ..., 41.

¹⁸ Н. Кондаков, Д. Бакрадзе, Описание памятников ..., 41.

და ნაკითხვა, ძალზე გაიოლებულია. შარავანდედის გასწვრივ ნათლად გამოჩნდა წარწერები: ნ~ი გ~ი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ბეჭედზე ნამდვილად წმ. გიორგია გამოსახული.¹⁹

ვინაიდან გიორგი III-ის ბეჭედზე წმ. გიორგია გამოსახული, ეს იმას სულაც არ ნიშნავს, რომ იმდროინდელი საქართველოს გერბსა და სამეფო ინსიგნიებზე უსათუოდ წმ. გიორგი უნდა ყოფილიყო გამოსახული. ამის თქმის უფლებას გვაძლევს თუნდაც ჩვენ მიერ არაერთგზის მოხმობილი მემატრიანეთა ცნობები, რომ სალამქროდ წასულ დავით აღმაშენებელს ყელზე მთავარანგელოზის ხატი ეკიდა, ხოლო თამარ მეფეს ანალოგიური ხატი მუზარადზე ჰქონდა მიმაგრებული. ასევე, XVII-XVIII საუკუნეების ცნობების თანახმად, ქართველი მეფეები ოქონის ხატზე იფიცებდნენ, იგი მოჰყავდათ „თავდებად“ წყალობის, ნასყიდობის თუ სასისხლო სიგელებში.²⁰ მართალია, იმის თქმა ძნელია, თუ „ოქონის“ რომელი ხატი იგულისხმება XVII-XVIII საუკუნეების დოკუმენტებში, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამას დიდი მნიშვნელობა არც აქვს. მთავარი და მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ოქონის ხატთან დაკავშირებული ტრადიცია ქართველთა ცნობიერებას დიდხანს შემორჩა. ამიტომ, ვფიქრობთ, საქართველოს უძველეს გერბსა თუ სამეფო ინსიგნიებზე წმ. მიქაელ მთავარანგელოზი უნდა ყოფილიყო გამოსახული.

¹⁹ მართალია, არ გადაგვიმონმებია, მაგრამ, ვფიქრობთ, არასწორია თ. ასათიანის ის თვალსაზრისიც, რომ თითქოს იმერეთის მეფის, სოლომონ I-ის (1752-1784 წწ.), დროშაზე მიქაელ მთავარანგელოზი იყოს გამოსახული.

²⁰ აქვე, გვ. 88; იხ. აგრეთვე: ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და ..., გვ. 15-18, 69-71.

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი თვალსაზრისის სისწორეში რომ კიდევ უფრო დავრწმუნდეთ, ჯერ ის ვნახოთ, თუ რატომ არ შეიძლება საქართველოს სამეფოს გერბზე გამოსახული წმ. გიორგის მიჩნევა უძველეს ემბლემად.

უძველეს ბიზანტიურ ხატებზე წმ. გიორგი გამოსახულია ქვეითად, შემოსილი სადღესასწაულო შესამოსელით, ხელში კი ჯვარი უჭირავს. შუა ბიზანტიური პერიოდის (VIII-XII სს.) ხატებზე იგი გამოსახულია ისევ ქვეითი, მაგრამ შემოსილი სამხედრო სამოსით, მარჯვენა ხელში შუბი უპყრია, მარცხენაში – ფარი. იმავე პერიოდში გვხვდება ცალკეული ხატები, რომლებზედაც წმ. გიორგი წარმოდგენილია ცხენზე ამხედრებული, შუბით კი მის ფერხთით განრთხმულ ბარბაროსს ან ძლეულ მეფეს განგმირავს (ასეთებია: ლუვრში დაცული სპილოს ძვლის დიპტიქონი ბარბერიინის კოლექციიდან და სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში დაცული, ეგვიპტური წარმომავლობის IX საუკუნის ხატი).²¹ XII საუკუნიდან ჩნდება ხატები, რომლებზედაც ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი გველშაპს კლავს, რაც იმან განაპირობა, რომ XI საუკუნიდან წმ. გიორგის „ცხოვრებაში“ გველშაპის განგმირვის ეპიზოდი ჩნდება. სწორედ ამიტომ, არც გველშაპის განგმირვის ეპიზოდი და არც ეპითეტი «*βδελκοντοκτόνος*» („გველშაპის განგმირავი“) საეკლესიო ჰიმნოგრაფიაში არ ასახულა. მკვლევართა აზრით, ეს გარემოება, ნამდვილად იმის დასტურია, რომ გველშაპის

²¹ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდეა დამკვიდრებული გ. ჩუბინაშვილის თვალსაზრისი, რომ, თითქოს, იმპერატორის განგმირვის სიუჟეტი მხოლოდ ქართულ იკონოგრაფიაში დასტურდება. მ. და გ. სოტირიუების ინფორმაციის გაცნობის შემდეგ, ვფიქრობთ, დროა ქართველმა ხელოვნებამცოდნეებმა ამ საკითხს გადახედონ.

განგმირვის ეპიზოდი წმ. გიორგის „ცხოვრებაში“ გვიანაა ჩართული, მეორე მხრივ კი, იმასაც ცხადყოფს, თუ რამდენად უფრო მკაცრად იცავს ჰიმნოგრაფია საეკლესიო ტრადიციას, ვიდრე იკონოგრაფია. გველეშაპის განგმირავი წმ. გიორგის ხატები ფართო გავრცელებას იწყებს ლათინთა ბატონობის დასრულების შემდეგ (1566 წ.).²²

თითქმის იგივე ვითარება შეიმჩნევა ქართულ იკონოგრაფიაშიც. ადრინდელ ქართულ ხატებზე წმ. გიორგი გამოსახულია ქვეითი, ხელში შუბითა და ფარით ან ხმლითა და ფარით. ასეთი ხატები მოგვიანებითაც გვხვდება, მაგრამ ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი პირველად X საუკუნის მიწურულისა და XI საუკუნის დასაწყისის ხატებზე დასტურდება. ამ პერიოდის ხატებზე ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი შუბით განგმირავს მის ფერხთით განრთხმულ ადამიანს, რომელიც ზოგჯერ გამოწყობილია სამეფო შესამოსელით და შემკულია საიმპერატორო გვირგვინით. ეს სიუჟეტი თანდათანობით ადგილს უთმობს ქრისტიანულ იკონოგრაფიაში გავრცელებულ წმ. გიორგის საყოველთაოდ მიღებულ სახეს – წმ. გიორგი გველეშაპს განგმირავს.

როგორც ვახუშტი ბაგრატიონის ატლასში, ასევე „ტიტულიარნიკში“ წარმოდგენილ საქართველოს სახელმწიფო გერბებზე გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული და გველეშაპის განგმირავი წმ. გიორგი, რაც იმის უეჭველი დასტურია, რომ ეს ემბლემა XI საუკუნეზე ადრინდელი არ შეიძლება იყოს.

²² Μ.Γ. Σαπφίριου, Άγ. Γεώργιος, Εικονογραφία, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 4ος, Αθήναι, 1964, 438-439.

თითქოს საკითხი განათდა, მაგრამ გარკვეული სიძნელე მაინც დაგვრჩა გადასალახავი. როგორც ვიცით, „ოქონის“ ხატი ელენე დედოფალმა XI საუკუნის 30-იან წლებში (1031/32 წწ.) ჩამოიტანა საქართველოში. გველეშაპის განმგმირავი წმ. გიორგის ხატები კი XI საუკუნის დასაწყისიდან დასტურდება.²³ ამიტომ, შესაძლოა, გაჩნდეს კითხვა: რატომ არ შეიძლება საქართველოს უძველეს სახელმწიფო გერბზე და სამეფო ინსიგნიებზე სწორედ წმ. გიორგი ყოფილიყო გამოსახული?

ამ კითხვას რომ სათანადო პასუხი გაეცეს, ჯერ ის საკითხი უნდა გავარკვიოთ, თუ რამ განაპირობა წმ. გიორგის ასეთი აღზევება XI საუკუნის ბიზანტიასა და საქართველოში?

ამ კითხვაზე ამომწურავი პასუხის გაცემა არც ისე ადვილია. გარკვეული წარმოდგენის შექმნა კი მაინც შეიძლება.

ცნობილია, რომ XI საუკუნემდე აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ეკლესიებში გველეშაპის განმგმირავად წმ. თეოდორე ტირონი და წმ. თეოდორე სტრათილატი ითვლებოდნენ.²⁴ როგორ და რატომ ჩაენაცვლა მათ წმ. გიორგი, ჯერჯერო-

²³ ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას იპყრობს ხირსონისის წმ. გიორგის ხატი (დათარიღებული X-XI სს), რომლის ზედა რეგისტრში გამოსახულია ცხენზე ამხედრებული წმ. გიორგი და მის ფერხთით განრთხმული ადამიანის ფიგურა, რომელსაც ის შუბით განგმირავს. ქვემო რეგისტრში კი იგივე წმ. გიორგი გველეშაპს კლავს. თუკი დათარიღება ზუსტია, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ გველეშაპის განმგმირავი წმ. გიორგის ხატები საქართველოში უკვე X საუკუნის მიწურულიდან ჩნდება [თ. მ.].

²⁴ პაგიოგრაფიის მკვლევართა დაკვირვებით, ეს ორი თეოდორე ერთი და იგივე პირია, Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος (Θεόδωρος ὁ Τήρων), Γ. Μπεκάτωρος (Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης), Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 60ς, Αθήναι, 1965, 198-205. იხ. აგრეთვე: ე. გაბიძაშვილი, ქართული ნათარგმნი პაგიოგრაფია, თბ., 2004, 29-30.

ბით ახსნილი არაა. იმ მრავალ მოსაზრებათა შორის, რომლებიც ამ საკითხის ირგვლივ გამოთქმულა, ყველაზე მიღებულია ხელოვნებათმცოდნე მარია ვასილაკის მოსაზრება: XI საუკუნეში ბიზანტია საკმაოდ რთულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. გარეშე მტრები მის საზღვრებს გამუდმებით საფრთხეს უქმნიდნენ. ამიტომ ხალხში გაჩნდა ნოსტალგია მხედარი იმპერატორებისადმი, როგორებიც იყვნენ: ნიკიფორე ფოკა, იოანე ციმისკი და ბასილი II (ბულგართმუსვრელი).²⁵

ამ თვალსაზრისის გაცნობის შემდეგ, არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს კ. კეკელიძის სიტყვები, რომ საქართველოში „წმიდა“ მხედრების „ცხოვრებათა“ თუ „მარტვილობათა“ მიმართ განსაკუთრებული მოთხოვნილება დაბადებულა მეთექვსმეტე საუკუნის მიწურულიდან. განსაკუთრებით მეთერთმეტე-მეთორმეტე საუკუნეებში, როდესაც ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე ყალიბდება ძლიერი ფეოდალური მონარქია“. კ. კეკელიძის თქმით: „ეს იქიდან ჩანს, რომ დასახელებულ მხედართა ცხოვრება-მარტვილობანი ითარგმნება სწორედ მეთექვსმეტე საუკუნის გასულიდან მეთორმეტის მეორე ნახევრამდე. მართალია, ზოგიერთი მათგანი მეთექვსმეტე საუკუნის ძეგლებშიც გვხვდება, მაგრამ საყურადღებოა, რომ ამ თარგმანით აღარ დაკმაყოფილებულან და აღნიშნულ საუკუნეებში ის ახალი, მეორადი თარგმანით შეუცვლიათ. ეს მოვლენა აიხსნება იმით, რომ ძლიერი ფეოდალური მონარქიის ჩამოყალიბების პროცესში საჭირო იყო სამხედრო თავდადების და რაინდული მამაცობის გამოვლინების მაგალითები

²⁵ Μ. Βασιλάκη, Εικόνα του ζαγράφου Αγγέλου με τον άγιο Γεώργιο καβαλάρη δρακοντοκτόνο: ένα νέο απόκτημα του Μουσείου Μπενάκη, Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1986) τ. 2 (Χανιά 1991), σσ. 41-49.

(ხაზი ჩვენია – თ. მ.), საჭირო იყო ის, რასაც შემდეგ, მოგვიანო, მაგრამ იმავე ფეოდალურ საუკუნეში, ლიტერატურისაგან ხაზგასმით მოითხოვდა ცნობილი თეორეტიკოსი მამუკა ბარათაშვილი თავის „ჭაშნიკში“, სახელდობრ: „*ლიტერატურამ უნდა კაცი გააგულოვნოს, ომი მოანდომოს და იარაღის ხმარება ასწავლოს და ამით ქვეყნისათვის გამოსადეგი გახადოს*“.²⁶

²⁶ კ. კეკელიძე, „წმიდა“ მხედარი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1945, 6-7. საკითხზე, თუ რატომ დაისახა ქართველმა ერმა წმ. გიორგი თავის უახლოეს წმინდანად, რამდენადმე განსხვავებული თვალსაზრისი აქვს გამოთქმული სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს, კალისტრატე ცინცაძეს. მისი აზრით, „ქართველი ერის გაქრისტიანების დროსვე საქართველოში გავრცელდა თქმულება კაპადოკიელ ჭაბუკ მხედარ გიორგის შესახებ, რომელიც აღესრულა 303 წელს, ე. ი. ორი-სამი ათეული წლით ადრე ქართველი ერის „მონათვლამდე“. თქმულებით, ჭაბუკი გიორგი იყო სამშობლოს ერთგული დამცველი („მეფეთა წინამბრძოლი“), ომის დროს მტერთა დამმარცხებელი („ძლევა-შემოსილი“), ტყვეობაში ჩაცვივნულთა შემწე და მფარველი („ტყვეთა განმათავისუფლებელი“), სენთა და სნეულებათა მკურნალი („სნეულთა მკურნალი“), გლახაკთა და ღარიბთა დამხმარე („გლახაკთა ხელის აღმპყრობელი“), ჭეშმარიტებისა და სამართლისათვის მებრძოლი და წამებული („ღვანლით შემოსილი დიდი მონამე“ ანუ „მრავალმონამე“). თუ ამ საზოგადო დახასიათებას დავუმატებთ ზოგიერთ „ფაქტებს“ წმინდანის ცხოვრებიდან (ელასი ქალაქისა და სელინის მეფის ასულის ვეშაპისაგან გაათავისუფლება და ამ მხეცის მოკვლა), ჩვენთვის გასაგები იქნება, თუ რატომ აირჩია „დიდ ვეშაპთა“ მიერ დასანთქმელად განმზადებულმა პატარა ქართველმა ერმა წმ. გიორგი თავის მფარველად და ხელმძღვანელად, რატომ დაუკავშირა თავისი განმანათლებელი ქალწული ნინო სისხლის ნათესაობით წმ. გიორგის და რატომ აშენებდა თავისი გაქრისტიანების პირველ წლებშივე ტაძრებს წმ. გიორგის სახელზე“ (კ. ცინცაძე, ქვაშვეთის წმიდის გიორგის ეკლესია ტფილისში, გამოსაცემად მოამზადა, ბოლოსიტყვა და საძიებელი დაურთო მ. ქავთარიამ, თბ., 1994, 10). ამავე საკითხზე, სულ სხვა პოზიცია აქვს იმავე ეპოქის მეორე დიდ ქართველ სასულიერო პირს, მღვდელმონამე გრიგოლ ფერაძეს. ამასთან, იგი ეწინააღმდეგებოდა ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისს, რომ წმ. გიორგის

კ. კეკელიძე იქვე დასძენს, რომ „გიორგი კაპადოკიელის „წამება“ პირველად ითარგმნა ქართულად X საუკუნეში, ალბათ აფხაზთა მეფის გიორგი II-ის (გარდაიცვალა 955 წ.) დროს, ხოლო მეორედ გიორგი ათონელის მიერ... ამ „წამებაში“ ჩართულია მოთხრობა შემდეგი სათაურით: *„აქა მოკლვაჲ წმიდისა გიორგისაგან ბოროტისა ეშმაკისა და განთავისუფლებაჲ მეფისა ასულისაჲ“*.²⁷

ერთი სიტყვით, XI საუკუნის დასაწყისში ბიზანტია და საქართველო ერთი და იმავე გამოწვევების წინაშე იდგა. მათ გასამკლავებლად საჭირო იყო *„სამხედრო თავდადების და რაინდული მამაცობის გამოვლინების მაგალითები“*, რომელთა მიღმაც იდგებოდა ხალხის მასებიდან გამოსული გმირი და წმინდანი. ასეთად კი წმ. გიორგი დაისახეს. სწორედ ამის გამოძახილი იყო ხატებსა და ფრესკებზე ცხენზე ამხედრებული, გველეშაპის განმგმირავი წმ. გიორგის გამოსახვა.²⁸

კულტი მთვარის წარმართული ღვთაების კულტიდან მომდინარეობს (წმ. გრიგოლ ფერაძე, წმინდა გიორგი ქართველი ერის ცხოვრებასა და სარწმუნოებაში (ისტორიულ-რელიგიურ ჭრილში), თხზულებათა კრებული, წიგნი პირველი, ვარშავა, 2012, 165-174; იხ. აგრეთვე: „ჯვარი ვაზისა“ (წმ. ნინოს ქართულ მართლმადიდებელ მრევლის ორგანო), პარიზი, 1932, 2, 6-39).

²⁷ კ. კეკელიძე, „წმიდა“ მხედარი..., 7.

²⁸ აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისი: „წმ. გიორგის არქეტიპი და ინსპირატორი მიქაელ მთავარანგელოზი, ბიბლიის მიხედვით, არის არხისტრატეგოსი ღვთის ზეციური მხედრობისა (ისტორიული წმ. გიორგიც მხედართმთავარია მეფისა), მიქაელი ჰელავს და ამარცხებს კოსმიურ დრაკონს, ხატებზე და ფრესკებზე იგი გამოსახულია გველზე შემდგარი, მახვილით ხელში... წმ. გიორგი არის მიქაელ მთავარანგელოზის რაინდი, დედამიწაზე მიქაელის მისიის აღმასრულებელი“, ზ. გამსახურდია, ვეფხისტყაოსნის სახისმეტყველება, თბ., 1991, 162-163.

ყურადღების კონცენტრაციამ წმიდა მხედრების მიმართ, თავისი ნაყოფი გამოიღო. ბიზანტიას მოუვლინა ალექსი კომნენოსი (1081-1118 წწ.), საქართველოს კი – დავით აღმაშენებელი (1089-1125 წწ.).

როგორც გაირკვა, იმ დროს იმავე გამოწვევის წინაშე მდგარა დასავლეთიც. X საუკუნიდან წმ. გიორგი იქაც ძალიან პოპულარული გახდა. ამიტომაც აირჩიეს ის ჯვაროსნებმა თავიანთ მფარველად. ჯვაროსნებს, პირველივე მოძრაობიდან (1096-1099 წწ.), თავიანთ დროშაზე წმ. გიორგის ჯვარი (თეთრ ფონზე გამოსახული წითელი ჯვარი, ნაგრძელებული ჰორიზონტალური მკლავებით) ჰქონდათ გამოსახული.²⁹

ამრიგად, წმ. გიორგის კულტის აღზევება XI საუკუნეში ეპოქის სულისკვეთების გამოძახილი იყო.

და ბოლოს, პასუხგასაცემი გერჩება კიდევ ერთი კითხვა: როდიდან ჩაენაცვლა მიქაელ მთავარანგელოზს წმ. გიორგი?

ჩვენი ვარაუდით, ეს უნდა მომხდარიყო დავით აღმაშენებლის ზეობის დროს. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში დაცული ხატი (ქართული და ბერძნული წარწერებით, დათარიღებული XIII საუკუნით), რომელზედაც გამოსახულია დავით აღმაშენებელი წმ. გიორგისთან ერთად. მათ შორის, უფრო მაღლა, მოჩანს მრგვალ წრეში ჩახატული ქრისტე, რომელსაც სახე წმ. გიორგისკენ კი აქვს მიბრუნებული, მაგრამ ხელი მეფის-

²⁹ ამ სიმბოლოს ერთმანეთს ეცილებოდნენ ფრანგები და ინგლისელები. 1118 წ. საფრანგეთის მეფემ ფილიპე ავგუსტუს II-მ სცნო ინგლისელთა პრეტენზიები და ფრანგებმა და ინგლისელებმა თავიანთი დროშები ოფიციალურად გაცვალეს. წმ. გიორგის დროშა დაედო საფუძვლად თანამედროვე ქართულ ხუთჯვრიან დროშასაც [თ. მ].

კენ აქვს განვდილი, ნიშნად იმისა, რომ მეფის ლოცვას შეისმენს.³⁰

ხატის კომპოზიცია იმის ნათელი დასტურია, რომ ნმ. გიორგი არის შუამდგომელი მაცხოვარსა და მეფეს შორის. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იმ დროისათვის ნმ. გიორგი საქართველოს მფარველად ითვლებოდა.

ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა, რომ 1121 წელს დიდგორის ბრძოლის დროს დავითსა და მის ლაშქარს ნმ. გიორგი ხილულად მიუძღოდა და გამარჯვებაც მისი შემწეობით მოიპოვეს: *„წმიდაჲ მონაჲ გიორგი განცხადებულად და ყოველთა სახილველად წინა-უძღოდა მას და მკლავითა თჳსითა მოსრვიდა ზედა-მონვენულთა უსჯულოთა მათ წარმართთა, რომელ თჳთ იგი უსჯულონი და უმეცარნი მოღმართ აღი-*

³⁰ Σαττηρίου Γ. και Μ., Εικόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Α' (πίνακες), Ἀθῆναι, 1956. τ. Β' (κείμενο), Ἀθῆναι, 1958. ამ გამოკვლევის თანახმად, ხატზე გამოსახულია ქართველი მეფე გიორგი III. თუმცა, ჯერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში ხატზე გამოსახული მეფის გამოსახულება ვ. ბენეშევიჩის მიერ დავით აღმაშენებელთან იქნა იდენტიფიცირებული (В. М. Бенешевич, Изображение грузинского царя Давида строителя на иконе Синайского монастыря, Христианский Восток т. 1, вып. 1, СПб, 1912, 62-64). როგორც ჩანს, მ. და გ. სოტირიუები ბენეშევიჩის ამ თვალსაზრისს არ იცნობდნენ, თორემ მასზე უსათუოდ გაამახვილებდნენ ყურადღებას. ხატზე რომ მართლაც დავით აღმაშენებელია გამოსახული, ამას მოწმობს როგორც ბერძნული, ასევე ქართული წარწერა იხ.: თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004, 14-15. დ. კლდიაშვილი, სინას მთის წმიდა გიორგის ხატი დავით აღმაშენებლის პორტრეტული გამოსახულებით, მრავალთავი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, XV, 1989, 117-135; იხ. მისივე: სინას ნმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატრიანე, თბ., 2008, 53-57.

რებდეს და მოგვთხრობდეს სასწაულსა ამას მთავარმონა-
მისა გიორგისსა“³¹

ისტორიული წყაროებიდან ისიც ჩანს, რომ დიდგორის
ომში ქართველთა მხარეზე იბრძოდნენ „ფრანგნი“ (ევროპე-
ლი რაინდები), რომლებიც, მკვლევართა აზრით, ჯვაროსნუ-
ლი ომების დროს სხვადასხვა გზით საქართველოში მოხვედ-
რილი ევროპელები იყვნენ.³² არ არის გამორიცხული, ეს
გარემოებაც ერთ-ერთი ფაქტორი ყოფილიყო საქართვე-
ლოში წმ. გიორგის კულტის განმტკიცებისათვის.³³

ამრიგად, წმ. გიორგის კულტი მიქაელ მთავარანგელო-
ზისას დავით აღმაშენებლის ზეობის პერიოდში უნდა
ჩანაცვლებოდა.

როგორც ჩანს, გარკვეული ხნის განმავლობაში ორივე
ემბლემა (მიქაელ მთავარანგელოზისა და წმ. გიორგისა) თა-
ნაბრად გამოიყენებოდა. ამის თქმის საშუალებას გვაძლევს
ის გარემოება, რომ გიორგი III-ის ბეჭედზე წმ. გიორგია
გამოსახული, თამარ მეფეს კი მუზარადზე მიქაელ მთავარ-
ანგელოზის ხატი ჰქონია მიმაგრებული. ასევე, ერთიანი
სვანეთის დროშის – „ლემის“ შუბის (XIII ს.) წინა პირზე გა-

³¹ ცხოვრებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება (ს. ყაუხჩი-
შვილის გამოცემა), ტ. I, გვ. 341; ქართლის ცხოვრება (რ. მეტრეველის
რედაქტორობით), გვ. 325.

³² რ. მეტრეველი, დიდგორის ბრძოლა, საქართველოს ისტორია, ტ. II, (IV
საუკუნიდან XIII საუკუნემდე), თბ., 2012, 395, 409.

³³ ვფიქრობთ, წმ. გიორგის კულტის საქართველოში განმტკიცებას ხელს
შეუწყობდა ის გარემოებაც, რომ წმ. გიორგის განსაკუთრებულ პატივს
მიაგებდნენ სირიაში. მისი სახელობის ტაძრები იქ უკვე IV საუკუნიდან
არსებობდა. იხ.: Σπλ. Γ. Παπαδόπουλου, Ὁ Τροπαιοφόρος Μεγαλο-
μάρτυς Ἀγ. Γεώργιος, Θρησκευτικὴ καὶ Ἱθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 4ος,
Αθήναι, 1964, 430.

მოსახულია წმ. გიორგი, ხოლო უკანა პირზე – მიქაელ მთავარანგელოზი. ნელ-ნელა წმ. გიორგის ემბლემამ გაიმარჯვა და საბოლოოდ ჩაენაცვლა მიქაელ მთავარანგელოზისას.

როგორც ჩანს, ვახუშტი ბატონიშვილისათვის ცნობილი იყო ძველი ტრადიცია. ამიტომაც შეიტანა თავის „ატლასში“ გერბი მიქაელ მთავარანგელოზის გამოსახულებით. ამით კი შთამომავლობას ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ჩვენი საბოლოო დასკვნა ასეთია: საქართველოს უძველეს გერბსა და სამეფო ინსიგნიებზე მიქაელ მთავარანგელოზი უნდა ყოფილიყო გამოსახული.

როგორც ვხედავთ, ოქონის ხატის რაობის დადგენა, ქართული ჰერალდიკის ისტორიის შესწავლისთვისაც საკმაოდ მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა. იმედი გვაქვს, ამ საკითხით ქართველი ჰერალდიკოსებიც დაინტერესდებიან და ზოგიერთ დეტალს უფრო დააზუსტებენ.

გორის „ოქონის ხატის“ ისტორიისათვის

გორის ოქონის ხატის ისტორია XII საუკუნიდან იღებს დასაბამს, და, ყველა წყაროს მიხედვით, თამარ მეფის სახელს უკავშირდება. გორში დამკვიდრებული ტრადიციისა და მკვლევართა უმეტესობის თვალსაზრისით, გორის ოქონის ხატი – ღმრთისმშობლისა იყო, მიუხედავად იმისა, რომ „ოქონის ხატის“ სახელწოდებით დღემდე მოღწეულ ხატთან ღმრთისმშობლისა არც ერთი არ არის.

მკვლევართა ასეთი თვალსაზრისი ძირითადად ალ. გარსევანიშვილის ცნობას ეფუძნება. ალ. გარსევანიშვილის წერილში რომ ბევრი უზუსტობაა გაპარული, ამაზე წინამდებარე წიგნის წინა თავებში უკვე ვისაუბრეთ. თუმცა, ისიც აღვნიშნეთ, რომ ალ. გარსევანიშვილის მიერ მოწვდილმა ცნობებმა ოქონის ხატის რაობის დადგენაში მაინც გარკვეული სამსახური გაგვინია. ამჯერად, ისევ ალ. გარსევანიშვილის ინფორმაციისა და სხვა წყაროების მეშვეობით, შევეცდებით ჯერ გორის ოქონის ხატის რაობა დავადგინოთ, შემდეგ კი, შეძლებისდაგვარად, მისი ისტორიაც აღვადგინოთ.

გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული სიგელის (გსიემ 7636/10) თანახმად, ბაგრატ IV-ს ოქონის ხატისთვის ეკლესია აუშენებია. იმავე სიგელიდან ისიც ჩანს, რომ სოფელ ოქონას ეკლესიაში დასვენებული ხატისთვის თამარ მეფეს გორაკ ტონთიოზე ღმრთისმშობლის ეკლესია აუშენებია და იქ გადაუსვენებია.

ალ. გარსევანიშვილი კი გვამცნობს, რომ „*ხატი ოქონიისა, დროდამ მეფის ბაგრატ მეოთხისა, ვიდრე თამარ დედოფ-*

ლადმდე, იყო მეფის სასახლის ეკკლესიასა შინა, დიდის პატივით, ქალაქ ტფილისს, ისანსა ანუ აწინდელსა ავლაბარსა შინა...“. ამის შემდეგ გვიამბობს, თუ როგორ წააწყდა თამარ მეფე ნადირობისას ათანასე ბერის სადგომს და როგორ ააშენა გორაკ ტონთიოზე ოქონის ხატისთვის ღმრთისმშობლის ეკლესია (ანუ, გვიამბობს ქალაქ გორის დაარსების ლეგენდას, რომლის შესახებაც უკვე ვისაუბრეთ, იხ. გვ. 23-26). ალ. გარსევანიშვილის თანახმად, თამარ მეფემ „აღაშენა პირისპირ ციხის ეკკლესიისა მახლობელად მტკვრის, სხვა, მეორე ეკკლესიაჲ, ეგრეთვე წითელის თირის კლდისა, თაღგადატანილი აგურიით და კლდით, სახელსა ზედა ღვთის-მშობლის შობისასა და უწოდა გორის ღვთის-მშობლის ეკკლესია (ესე იგი გორის მცველისა და მფარველისა ეკკლესია)...“. თურმე, იმ დროს გორში ცხოვრობდა ქართველი აზნაური პეტრე დონაშვილი, რომელმაც „აღაშენა არა შორს გორის ღვთისმშობლის ეკკლესიისა, სხვა, მცირე ეკკლესია თირის კლდითა, სახელსა ზედა ღვთისმშობლის მიძინებისა“. მცირეოდენი ხნის შემდეგ დონაშვილი გარდაცვლილა უშვილოდ. „მისთვის თამარ დედოფალმან, უბოძა რა ახალი ეს ეკკლესია, წელსა 1189 ფილიმონის შთამომავალს დეკანოზ გარსევანს (იოსებსა), უბრძანა მას ნებითა და კურთხევით ქათალიკოზ-პატრიარხისა, რათა დიდებით დიდებული ოქონიის ხატი, გარდმოასვენოს ახალს ეკკლესიაში, რათა განვრცელდეს ქალაქი და განმრავლდნენ მას შინა მცხოვრებნი. ქართველთ ადვილად გამოთქმისთვის, დაარქვეს ხატს, ნაცვლად იკონიისა, ოქონიის ხატი, ხოლო ეკკლესიასა მისსა უწოდეს ოქონიის ხატის საყდარი ანუ ოქონა“.¹

¹ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და ..., ჟურნ. „ცისკარი, 7; კრებ. „ოქონა“, 14-16.

სწორედ ამ ცნობების გათვალისწინებით, სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა თვალსაზრისი, რომ გორის ოქონის ხატი ის ხატია, რომელიც ადრე ფრონეს ხეობის სოფელ ოქონას ეკლესიაში იყო დასვენებული, რაც სავსებით შესაძლებლად მიგვაჩნია და, აი, რატომ:

ჩვენ უკვე ვისაუბრეთ იმაზე, რომ დავით აღმაშენებლის ყელზე მკიდარე ოქონის ხატის დაზიანების შემდეგ, სავარაუდოდ, მეფისა და მისი ჯარის მფარველობა ბაგრატ IV-ის მიერ ოქონის ეკლესიისათვის შეწირულ ხონეს სასწაულის ხატს დაეკისრა (აქვე, გვ. 47-48). ამიტომ, არ არის გამორიცხული, რომ იგი მეფის სასახლის ეკლესიაში გადაესვენებინათ. ალ. გარსევანიშვილის ცნობა კი იმის საშუალებას გვაძლევს, რომ ხსენებული ხატის შემდგომი ისტორია აღვადგინოთ.

ალ. გარსევანიშვილის თანახმად, თამარ მეფეს ოქონის ხატი სამეფო სასახლის ეკლესიაში დახვედრია. თამარს ამ ხატისთვის გორაკ ტონთიოზე ღვთისმშობლის ეკლესია (1187 წ.) აუგია. შემდეგ კი, მისივე ბრძანებით, ეს ხატი აზნაურ პეტრე დონაშვილის მიერ აგებულ ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარში გადაუსვენებიათ (1189 წ.), რის გამოც ამ ეკლესიას გორის ოქონის ხატის საყდარი ეწოდა.²

სხვათა შორის, აქ იმის დაშვებაც შეიძლება, რომ ეს ხატი მაინცადამაინც ბაგრატ IV-ის შენაწირი კი არა, თამარ მეფის დაკვეთით, ტონთიოს ეკლესიისათვის საგანგებოდ დაწერილი ხატი ყოფილიყო. მაგრამ ვინაიდან ცნობილი იყო, რომ

² აქ არ შეიძლება არ გაგვახსენდეს, თუ როგორ შეუცვალა სახელი თბილისის ყოვლადწმიდა მარიამის შობის ეკლესიას სამცხიდან გადმოსვენებულმა ანჩის ხატმა და მას ანჩისხატის ეკლესია ეწოდა. ეს გარემოება კიდევ ერთი დასტურია იმისა, რომ გორის ოქონის ხატი ნამდვილად ხონის სასწაულის ხატი იყო.

რომანოზ კეისარმა ოქონის ხატი ბაგრატ მეფეს გამოუგზავნა, ამიტომ მოგვიანებით თამარის დაკვეთით შექმნილი ხატიც მის სახელს დაუკავშირეს.

ალ. გარსევანიშვილი იმავე წერილში გვიამბობს იმ „მიზეზსაც“, რის გამოც ოქონის ხატი ისნის სასახლიდან გორაკ ტონთიოზე გადაუსვენებიათ: *„რადგანც თამარ დედოფალმან იუნყა ათანასე ბერისგან, ვითარმედ გორი იგი, სადაც აწ არს ციხეჲ გორის ყოფილ – იყო ძველთა ბერძენთა და მერმე საბერძნეთის იმპერატორის ირაკლის, ოდეს ებრძოდა სპარსეთის ხელმწიფეს ხოსროს, და ეგრეთვე საქართველოს მეფეთ არჩილ და მირიანის წინაპართ ხაზინისა და საჭურველის (საომარი იარაღის) შესანახავი ადგილი...“*³

ტონთიო ჰერაკლე კეისრის საგანძურთა „საფლველად“ მიაჩნდა ვახუშტი ბატონიშვილსაც. მისი განმარტებით, გორაკისათვის „ტონთიო“ ჰერაკლე კეისარს შეურქმევია და ნიშნავს „ოქროს მთას“, რაც, ვფიქრობთ, ტოპონიმის აზრობრივი თარგმანი უნდა იყოს. რაკი ხალხს იმ გორაკში ჰერაკლე კეისრის მიერ დაფლული საგანძური ეგულებოდა, ამიტომაც ოქროს მთა შეარქვა. სინამდვილეში კი „ტონთიო“ მართლაც ბერძნულიდან მომდინარეობს და ანგელოზთა მთას ნიშნავს (იხ. აქვე, გვ 127-135).

ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ალ. გარსევანიშვილის მიზიწნება, რომ გორაკი ტონთიო მდებარეობს „პირისპირ აწინდელის სოფლისა ხიდისთავისა“. ძველად ამ სოფელს ოჯერა ერქვა (ეს სახელწოდება დღემდე შეინარჩუნა სოფლის ერთ-ერთმა უბანმა). „ოჯერას“ ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით,

³ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და ..., ჯურნ. „ცისკარი, 7; კრებ. „ოქონა“, 14-16.

რამდენიმე თვალსაზრისია გამოთქმული,⁴ მაგრამ ჩვენმა ბოლოდროინდელმა გამოკვლევამ ცხადყო, რომ „ოჯერა“ მომდინარეობს ბერძნული სიტყვიდან ὄχρα, τὰ (ოხირა, ტა), რაც ნიშნავს ბუნებრივი ან ხელოვნური გზით გამაგრებულ ადგილს, ციხე-კოშკს.⁵ ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ სოფელი ოჯერა სახაზინოდ (სამეფოდ) ითვლებოდა.⁶

ამრიგად, გამოდის, რომ თამარ მეფის მიერ ოქონის ხატის გადასვენება ჯერ ტონთიოს გორაკზე, ორი წლის შემდეგ კი – გორის ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში, მხოლოდ ადგილის სიმშვენიერის გამო არ მომხდარა. ჩვენი აზრით, ეს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ნაბიჯი იყო: თამარ მეფემ „სამეფო ხაზინისა და საჭურველის შესანახ“ ადგილებს (ტონთიოსა და ოხერას), მიქაელ მთავარანგელოზის სახით, ძლიერი მფარველი და მცველი დაუყენა.

როდემდე იყო დასვენებული გორის ოქონის ხატის საყდარში თამარ მეფის მიერ გადასვენებული ოქონის (ხონის სასწაულის) ხატი, – უცნობია. თამარის ეპოქის შემდეგ, ცნობები ოქონის ხატის შესახებ, მხოლოდ XVI საუკუნის მიწურულისა და შემდგომი პერიოდის ისტორიულ მოვლენებთან კავშირში ჩნდება. ამიტომ ძნელი სათქმელია, ეს ცნობები

⁴ ეს თვალსაზრისებია: 1. სოფელში აგროვებდნენ საღებავ მიწას (ოხრას) და ამიტომ დაერქვაო სოფელს ოჯერა; 2. ამ უბანში დასახლებულან ჯავახეთის სოფ. ოხერადან გადმოსახლებული ქართველები; 3. მტერი ამ მიდამოს ხშირად აოხრებდა და ამის გამო ოხერა ეწოდაო, ს.მაკალათია, ატენის ხეობა, თბ., 1957, 12-13.

⁵ თ. მესხი, ბერძნული ელემენტი ატენის ხეობის ტოპონიმში და ატენის სიონი, თბ., 2010, 33.

⁶ ს. მაკალათია, ატენის ხეობა ..., 12.

ნამდვილი ოქონის (ხონეს სასწაულის) ხატს ეხება, თუ ოქონის ხატის სახელწოდებით ცნობილ რომელიმე სხვა ხატს. ასეა თუ ისე, შევეცდებით, თვალი მივადევნოთ ამ საისტორიო წყაროებს:

ვახუშტი ბატონიშვილი მოგვითხრობს, რომ XVI საუკუნის ბოლოს ქართლის მეფე სვიმონ I-მა იმერეთის დაპყრობა განიზრახა. ოფშქვითთან ბრძოლაში (1590 წ.) სვიმონი დამარცხდა, ოქონის ხატი კი იმერლებს დარჩა.⁷ მკვლევართა ვარაუდით, ვახუშტი ბატონიშვილი ოქონის ხატში ოქონის ჯვარცმას გულისხმობდა, რადგან ამ ხატის ერთ-ერთი წარწერიდან ირკვევა, რომ იგი გარკვეული ხნის განმავლობაში ლევან II დადიანის ხელში იმყოფებოდა.⁸

1661 წელს ქართლის მეფე ვახტანგ V შაჰ-ნავაზმა სამეგრელოზე გაილაშქრა და ოქონის ხატი ისევ ქართლში დააბრუნა.⁹

ვახუშტი ბატონიშვილის მონათხრობს ეწინააღმდეგება ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობა, რომლის თანახმადაც, 1599 წელს გორის ციხეში დატყვევებულმა მესხებმა ოქონის ხატს შეჰფიცეს და სვიმონ მეფესაც მოსთხოვეს დაფიცება, რომ დანებების სანაცვლოდ, ქართლის მეფე მათ უვნებლად გაუშვებდა: *„უვნებლობას შემოეხვეწნეს და ზოგნი მესხნი იგივე ციხეში ოქონის ხატს შეეხვეწნეს და მეფეს საფიცარი სთხოვეს. მეფემ შეიხვეწია და თავი(ს)ის ძმის ვახტანგის ბატონის შვილის კელით შანა გაუგზავნეს და ფიცი და პირი*

⁷ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), გვ. 416.

⁸ ლევან II დადიანი (ოდიშის მთავარი 1611-1657 წწ.), ხშირად ლაშქრობდა იმერეთში ტყვე-ნადავლის დაუფლების მიზნით და წარმატებებსაც აღწევდა. როგორც ჩანს, ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს მან იმერეთიდან ოქონის ხატიც (იგულისხმება „ოქონის ჯვარცმა“ – თ. მ.) წაიღო, ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და..., 15.

⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 449-450.

მისცეს და გამოინდევს და შეინყალებს და ყველას ცხენი და სახარჯო მისცეს და საგზალი და ჯარი თან გაატანეს, რომ გზაზე არავინ არ აწყენინოს რამე".¹⁰

თუკი ოქონის ხატი 1590 წლიდან 1661 წლამდე იმერეთ-სამეგრელოში იმყოფებოდა, როგორღა დაიფიცა სვიმონ I-მა მასზე 1599 წელს? ეს დისონანსი შენიშნა ე. მამისთვალშივილი-მა.¹¹ ოქონის ხატის ისტორიის მკვლევრებმა (თ. გოგოლაძემ, ი. ალიმბარაშვილმა) კი ამ დისონანსის ახსნა ისევ ვახუშტი ბატონიშვილის ერთი სხვა ცნობის მეშვეობით სცადეს.

შემდგომი ისტორიული ამბების აღწერისას, ვახუშტი ბატონიშვილი გვაუწყებს, რომ გიორგი XI-მ „ხატი ოქონისა, ნანილნი და ჯუარნი, რომელნი წინდად ეყო სამცხეს და მესხმან მან მუნ მიუღო ყოველნი და მეფემან მას მიანიჭა უზომონი ნიჭნი...“.¹² ანუ, ირანელთა და ერეკლე I-ის მიერ დევნილ გიორგი XI-ს ოქონის ხატი სამცხეში დაუგირავებია, მოგვიანებით კი, თავადვე გამოუხსნია. ერთგული მესხისთვის შესატყვისი ჯილდოც უბოძებია. ი. ალიმბარაშვილის დაკვირვებით, ეს ფაქტი 1708-1709 წლებში უნდა მომხდარიყო.¹³ ზემოხსენებულმა ცნობამ იმითაც მიიპყრო ყურადღება, რომ მასში ოქონის ხატი და ჯვარი (სავარაუდოდ, წმიდანანილებიანი „ოქონის ჯვარცმა“), რაც არაერთი მეცნიერის (მათ შორის ე. თაყაიშვილის) მიერ ერთ და იმავე სინმიდედ აღიქმებოდა, განცალკევებულია. ნათლად ჩანს, რომ „ხატი ოქონისა“ და „ოქონის ჯვარი“ სხვადასხვა სინმიდეა. ამასთან, ეს ერთადერთი ცნობა არაა, რომელშიც ოქონის ხატი

¹⁰ ფარსადან გორგიჯანიძე, „საისტორიო მოამბე“, II, თბ., 1925, 220-221.

¹¹ ე. მამისთვალშივილი, გორის ისტორია, I, 293.

¹² ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 482-483.

¹³ ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ე]ბისა და..., 17-19.

და ჯვარცმა ცალ-ცალკეა ნახსენები.¹⁴ ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ი. ალიმბარაშვილმა და თ. გოგოლაძემ გამოთქვეს ვარაუდი, რომ ვინაიდან 1590-1611 წლებში „ოქონის ჯვარცმა“ ჯერ იმერეთში, შემდეგ კი სამეგრელოში იმყოფებოდა, XVI საუკუნის 90-იან წლებში, სვიმონ მეფის დავალებით, ოქონის ახალი ხატი დაინერა და 1599 წელს სვიმონ მეფემ და დატყვევებულმა მესხებმა სწორედ მასზე დაიფიცეს. ამ ახალ ხატად კი მიიჩნიეს ხის ფერწერული ტრიპტიქონი (ვედრების კომპოზიციით), რომელიც ამჟამად გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმშია დაცული.¹⁵

წარმოდგენილ თვალსაზრისს ჩვენ არ ვიზიარებთ, რადგან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გორის მუზეუმში დაცული ტრიპტიქონი ვედრების ხატია. „ოქონის ხატი“ მას მხოლოდ იმის გამო ეწოდა, რომ ოქონის ეკლესიაში იყო დასვენებული.

რაკი ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა ოქონის ხატისა და ოქონის ჯვარცმის განცალკევების საშუალებას იძლევა, უფრო ლოგიკური იქნებოდა ასეთი ვარაუდი: მაშინ, როდესაც „ოქონის ჯვარცმა“ იმერელ-ოდიშართ ტყვეობაში იყო (1590-1611 წწ.), ბაგრატ IV-ის (ან თამარ მეფის) მიერ შეწირული ოქონის (ხონის სასწაულის) ხატი ჯერ კიდევ ქართლში იმყოფებოდა და 1599 წელს სვიმონ მეფემ და დატყვევებულმა მესხებმა სწორედ მასზე დაიფიცეს.

სამწუხაროდ, ოქონის ხატის შესახებ არსებული გვიანდელი ცნობები ამ თვალსაზრისსაც საეჭვოს ხდის:

¹⁴ ესენია: ვახტანგ VI-ის, ბაქარის და რუსუდან დედოფლის მიერ გაცემული სიგელები (გსიემ 169, 190, 191, 192). იხ.: თ. გოგოლაძე, ოქონის ხატისა და ჯვარცმის ისტორიისათვის (წერილი I), კრებ. „ოქონა“, 40-41.

¹⁵ თ. გოგოლაძე, ოქონის ხატისა და ჯვარცმის ისტორიისათვის (წერილი II), კრებ. „ოქონა“, 88; ი. ალიმბარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და..., 17.

გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული სიგელის (გსიემ 169) მიხედვით, ოქონის ხატი 1725 წელს რუსეთში იმყოფებოდა.¹⁶ ალ. გარსევანიშვილი კი ამის საწინააღმდეგო ცნობას გვაწვდის. მისი თქმით, ვახტანგ VI-მ 1724 წელს რუსეთში ოქონის ხატი კი არა, მისი ასლი წაიღო.¹⁷ რომელი ცნობაა უფრო სარწმუნო, ძნელი სათქმელია. ის კი ცნობილია, რომ ალ. გარსევანიშვილს ოქონის ხატად ღმრთისმშობლის ხატი მიაჩნდა. 1725 წლის სიგელში რომელი ხატი მოიაზრებოდა, სამწუხაროდ, არ ჩანს. თუმცა, არსებობს იმის საფუძველი, რომ 1725 წლის სიგელშიც ღმრთისმშობლის ხატი იგულისხმება და არა ნამდვილი ოქონის ხატი.

ამ ბოლო დროს ნიჟეგოროდის ეპარქიის სოფელ ლისკოვოს მონასტერში¹⁸ გამოვლინდა ღმრთისმშობლის ხატი, რო-

¹⁶ „... და მოხდა, რომ ჩვენც ჩვენი ქვეყანა დავტოვეთ... ამაღლებულს მტერთა ზედა მძლეს და თვით ყოვლითურთ უძლეულს კეთილად ხსენებულს დიდის რუსეთისა და ჩრდილოეთის მეფეთმეფის პეტრე ალექსიშვილთან მოვედით, ოქონის ხატი და მათი დეკანოზნი იქ გახლავდნენ გარსეუანისშვილი გიორგი, მისი შვილი გრიგოლ, მისი ძმისწული გარსეუან და ონისიმე, მისი ბიძაშვილი დეკანოზი სვიმონ მოგვიდგნენ და კარსა დარბაზისა ჩვენისასა და ამ ხატის მამულს და სიგელის გაახლებას დაგვეაჯნენ“, თ. გოგოლაძე, ოქონის ხატისა და ..., კრებ. „ოქონა“, 44; ე. მამისთვალიშვილი, გორის ისტორია, I, 294.

¹⁷ „ხოლო პირი მისი (კოპიო) არის ქალაქს მოსკოვს, გარდასვენებული საქართველოს მეფის ვახტანგ მეექვსის ლეონის ძისგან, წელსა 1724, პეტრე რუსეთის იმპერატორის დროს, ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და ..., ჟურნ. „ცისკარი, 3; კრებ. „ოქონა“, გვ. 16.

¹⁸ პეტრე I-ის ბრძანებით, ლისკოვოს მაცხოვრის ფერისცვალების მონასტერი რუსეთში (პეტერბურგში) გადასახლებული ქართველი მეფეების (არჩილის, ვახტანგ VI-ის, ბაქარ და გიორგი ბატონიშვილების და ა. შ.) ადგილსამყოფელი იყო. მონასტრის მშენებლობა დაუწყია არჩილ მეფეს და დაუსრულებია ბაქარ ბატონიშვილს. მოგვიანებით იგი ქართველ მეფეთა, ბატონიშვილთა და მაღალჩინოსნების საძვალედ

მელიც ოქონის სახელს ატარებს (ტაბ. 11). ხატი ჯერჯერობით შესწავლილი არაა, მაგრამ, წინასწარი ვარაუდით, XIX საუკუნისაა.¹⁹ ამიტომ, ცხადია, ის ვახტანგ VI-ის მიერ წაღებული „ოქონის ხატი“ ვერ იქნება. ამასვე ადასტურებს ხატის კომპოზიცია. ჩვენი აზრით, მონასტრის გვიანდელმა მესვეურებმა ლისკოვოს ხატი შეცდომით გააიგივეს ვახტანგ VI-ის „ოქონის ხატთან“. მაგრამ ის გარემოება, რომ ლისკოვოში ვახტანგისეულ „ოქონის ხატად“, თუნდაც გვიანდელი, მაგრამ მაინც ღმრთისმშობლის ხატია მიჩნეული, იმის თქმის საშუალებას ნამდვილად იძლევა, რომ ვახტანგისეული „ოქონის ხატი“ ღმრთისმშობლისა იყო.

ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს კიდევ ერთი გარემოება:

ლისკოვოს ხატის დღესასწაულის დღე 30 ივლისია. აქ არ შეიძლება ისევ არ გავიხსენოთ ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა გიორგი XI-ის მიერ ოქონის ხატის სამცხეში წინადად გაბარებისა და შემდეგ ქართლში დაბრუნების შესახებ. ვახუშტი ბატონიშვილი გვიამბობს, რომ მას შემდეგ, რაც ვინმე მესხმა სამცხეში დაგირავებული სინმიდეები ვახტანგ VI-ს უკლებლივ მიუთვალა, ვახტანგმა ოქონის ხატისთვის 30 ივლისს დღესასწაული დააწესა (*„ხოლო ვახტანგს რა მოუთუაღნა ნაწილნი და ხატი ოქონისა, თთუესა ივლისსა ლ (=30) განუწესა დღესასწაული“*).²⁰

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ნათელია, რომ ვახტანგ VI-ს რუსეთში ოქონის ხატის სახელით ცნო-

იქცა. ამ მონასტერში ორმოცდაათი წლის განმავლობაში ინახებოდა წმ. ნინოს ჯვარი, უფლის სამსჭვალი და სხვა სინმიდეები.

¹⁹ ი. აღიშვარაშვილი, ოქონის ხატ[ებ]ისა და..., 29-30, სურ. № 3-ბ.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), გვ. 483.

ბილი ღმრთისმშობლის ხატი (ან მისი ასლი) წაუღია. ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს აგრეთვე ვახტანგ VI-ის მიერ გაცემული სიგელი (7636/10).

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი ოქონის ხატად მოიაზრებდა არა ნამდვილ ოქონის (ხონის სასწაულის) ხატს ან ვედრების ფერწერულ ხატს (გორის მუზეუმში დაცულს), არამედ – ღმრთისმშობლის ხატს. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ XVIII საუკუნეში ნამდვილი ოქონის (ხონის სასწაულის) ხატი უკვე დაკარგული იყო.

ოქონის (ხონის სასწაულის) ხატი რომ დაკარგულიყო, ამაში მოულოდნელი არაფერია. ტრადიციისამებრ, ოქონის ხატი ბრძოლისას მეფეს წინ მიუძღოდა. ამიტომ პირველ დარტყმასაც ის ღებულობდა. ამის დასტურია თუნდაც ის, რომ ოფშკვითთან ბრძოლის (1590 წ.) დროს ოქონის ხატის მტვირთველი გარსევანიშვილი ბრძოლაში დაიღუპა, ოქონის ხატი კი („ოქონის ჯვარცმა“) იმერლებს დარჩა.²¹ მეფის მფარველისა და მისი ლაშქრის ძლევამოსილების სიმბოლოს ხელში ჩასაგდებად, ცხადია, ძალისხმევას არც გარეშე მტრები დაიშურებდნენ. ამიტომ, საქართველოს მშფოთვარე ისტორიული წარსულიდან გამომდინარე, ოქონის ხატის რამდენი ასლიც არ უნდა დანერილიყო, შეიძლებოდა ყველა დაკარგულიყო. შესაძლოა, სწორედ ეს იყოს მიზეზი იმისა, რომ საქართველოში არ შემოგვრჩა ოქონის (ხონის სასწაულის) არც ერთი ხატი. ოქონის ხატის ფუნქციას კი ოქონის ეკლესიაში დასვენებული ხან ერთი ხატი ასრულებდა და ხან – მეორე.

²¹ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. III, 25-28.

ჩვენი აზრით, ბაგრატ IV-ის შენაწირი ოქონის ხატი გაცილებით ადრე, XIII-XIV საუკუნეებში დაიკარგა. ამის მიზეზი შეიძლება გამხდარიყო როგორც გარეშე მტრის არაერთგზისი შემოსევა, ასევე საქართველოში მონღოლთა ბატონობის დროინდელი „მრავალმეფიანობა“. როგორც ჩანს, სწორედ ამის შემდეგ ჩაენაცვლა ხონის სასწაულის ხატს ოქონის ეკლესიაში დასვენებული ქართველ მეფეთა საწინამძღვრო ხატი – „ოქონის ჯვარცმა“ და სპილოს ძეღის ტრიპტიქონი, რომლის გავლენითაც მოგვიანებით ვედრების ფერწერული ხატი შეიქმნა.

რაკი გორში დამკვიდრებული ტრადიციისა და ალ. გარსევანიშვილის ცნობის მიხედვით, გორის ოქონის ხატი ღმრთისმშობლის ის ხატი იყო, რომლის ასლიც ვახტანგ VI-მ რუსეთში წაიღო, მოდით, ამ ხატის შემდგომ ისტორიასაც გავადევნოთ თვალი.

ალ. გარსევანიშვილი გვიამბობს: „*ხატსა ზედა ოქონიისა-სა მეტის სიძველისგან სახენი აღარ სჩნდნენ, მისთვის წელსა 1856, ნებით ყოვლის მთავარ-მართებლის ნიკოლაოზ მურავიოვისათა და ბრძანებითა აწინდელი პეტერბურღის მიტროპოლიტის ისიდორესითა, მოაცხოვლა სახენი ხატისანი წამლით, თვთ, მან მხატვარმან, რომელმანც განაახლა ძველი, ქართული მხატვრობაჲ ტფილისის სიონის სობოროსა შინა, თავადმა გალიცინმა ხატი ოქონიისა, წელსა 1863, ვერცხლით შეაჭედინა და ოქროს წყლით დააფერვინა, თავისის ხარჯით, აწ გარდაცვალებულმან ქართულის ენის ღრმად მეცნიერმან, მღვდელმან იესე იაკობის ძემან გარსევანოვმა და ეგულეებოდა ხატის ზურგ ზედ ესრეთ დაწერაჲ:*

სიჩჩოით ჩემით, მფარავ და მცავო,
ესთა მტერთცა, არაოდესლა ვიშიშვი;
შენ მაცხოვრისა ჩემის, ნუგეშეული,
უბინოს მეშვის შენის, ოხით მღევანი,
ნათლის-მცემლისაც, ერთავე ხვაიშნობით.

შესაწირავი ესე, და კნინი,
შეიწირენლა, უხუებრ დამჯილდოებმან,
სულით და ხორციტ, უშურვ და ურულოდცა,
განსაცდის შორს ყე, ჩემსგან უკუნმქცეველო,
მყოვარ განგრძობდ წყალობასა შენსა ჩემდამო".²²

მოხმობილი ცნობის სრულყოფილი აღქმისათვის, შევეცდებოთ მასში დასახელებულ პირთა იდენტიფიკაცია მოვახდინოთ:

„აწინდელი პეტერბურლის მიტროპოლიტი ისიდორე“ რუსეთის ეკლესიის ეგზარქოსი ისიდორეა, რომელიც 1844-1858 წლებში საქართველოში მოღვაწეობდა. 1858 წელს ის კიევის მიტროპოლიტად გადაიყვანეს, 1860 წლიდან კი – ნოვგოროდისა და პეტერბურგის მიტროპოლიტად.

მხატვარი, რომელსაც 1856 წელს ოქონის ხატი გაუცხოველებია, უეჭველად, XIX საუკუნის ცნობილი რუსი მხატვარი გრიგორი გრიგორის ძე გაგარინია, რადგან სიონის ტაძარი მისი ესკიზების მიხედვით მოიხატა.

„თავადი გალიცინი“, რომელმაც ოქონის ხატი 1863 წელს, თავისი ხარჯით, *„ვერცხლით შეაჭედინა და ოქროს წყლით დააფერვინა“* უნდა იყოს გრიგორი სერგეის ძე გოლიცინი (1838-1907 წწ.), რომელიც 1860 წლიდან კავკასიის არმიის მთავარ შტაბში მსახურობდა. 1860-1876 წლებში მეთა-

²² აღ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და..., ჟურნ. „ცისკარი“, 3-4; კრებ. „ოქონა“, 87.

ურობდა სხვადასხვა ნაწილებს, მათ შორის გრენადერთა მე-14 ქართულ პოლკს. მოგვიანებით, რუსეთის იმპერიის არმიის ინფანტერიის გენერლისა და გენერალ-ადიუტანტის რანგში, რუსეთის სხვადასხვა გუბერნიაში მსახურობდა. 1897-1904 წლებში კავკასიის მთავარმართებელი იყო.

მღვდელი იესე იაკობის ძე გარსევანიშვილი გორის ოქონის ეკლესიის უკანასკნელი დეკანოზი იყო.

ამრიგად, მთავარმართებელ ნ. მურავიოვის ნებითა და ეგზარქოს ისიდორეს ბრძანებით, ოქონის ხატი 1856 წელს გაუცხოველებია ცნობილ რუს მხატვარს გრიგორი გაგარინს. თავად გრიგორი სერგეის ძე გოლიცინს კი ხატი ვერცხლის პერანგით შეუმოსავს და ოქროს წყლით დაუფერინებია.²³ მღვდელი იესე იაკობის ძე გარსევანიშვილის მოწმობით, ხატს ზურგზე ჰქონია წარწერა: „სიჩქოით ჩემით, მფარავ და მცავო...“

ცნობილია, რომ მხატვარი გრიგორი გაგარინი 1854 წელს პეტერბურგში დაბრუნდა და იქ განაგრძო მოღვაწეობა.²⁴ ამიტომ, ვფიქრობთ, „ოქონის ხატი“ მას პეტერბურგში ჩაუტანეს სარესტავრაციოდ.²⁵ დააბრუნეს თუ არა ხატი უკან, უცნობია. სავარაუდოდ, არ დაუბრუნებიათ. რადგან ერთ-ერთი ცნობის თანახმად, ოქონის ხატი და ჯვარცმა XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან აღარ იყო არც სოფ. ოქონაში და

²³ ზოგიერთ მკვლევარს მიაჩნია, რომ ხატი ვერცხლის პერანგით შეუმოსავს მღვდელ იესე გარსევანიშვილს, რაც, ვფიქრობთ, სწორი არ არის.

²⁴ А. Савинов, Григорий Григорьевич Гагарин (1810-1893), Москва, 1951, 28-29.

²⁵ სამწუხაროდ, გ. გაგარინის ალბომებში მის მიერ რესტავრირებული „ოქონის ხატი“ გამოქვეყნებული არ არის. ვიმედოვნებთ, ქართველი ხელოვნებათმცოდნეები მიაკვლევენ რაიმე ინფორმაციას ამ ხატის ადგილსამყოფელის შესახებ.

არც გორში. ამიტომ აიყარეს ხატისმცველობა გარსევანიშვილებმა და იგი ფორმალურად, წინამძღვრის ბრძანებით, სხვადასხვა პირს ეკისრებოდა.²⁶

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, არ არის გამორიცხული, „გორის ოქონის ხატი“ (ღმრთისმშობლის გამოსახულებით) რუსეთის რომელიმე მონასტერში ან მუზეუმში ინახებოდა. იმედი გვაქვს, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა მკვლევარნი ამ საკითხზეც გაამახვილებენ ყურადღებას და, შესაძლოა, ოდესმე გორის ოქონის ხატს (ღმრთისმშობლის გამოსახულებით) ან ვახტანგ VI-ის მიერ წაღებულ მის ასლს მიაგნონ.

ამრიგად, გორის ოქონის ხატის ისტორია ასე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ:

რომანოზ კეისრის მიერ გამოგზავნილი ოქონის ხატის დაზიანების შემდეგ, მეფისა და მისი ჯარის მფარველობა ბაგრატ IV-ის მიერ ოქონის ეკლესიისათვის შეწირულ ოქონის (ხონეს სასწაულის) ხატს დაეკისრა. თამარ მეფემ ამ ხატისთვის (ან მისივე დაკვეთით დაწერილი ოქონის ხატისთვის) გორაკ ტონთიოზე ღმრთისმშობლის ეკლესია (1187 წ.) ააგო, შემდეგ კი, მისივე ბრძანებით, ეს ხატი გორის ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარში გადაასვენეს (1189 წ.). სავარაუდოდ, ეს ხატი XIII-XIV საუკუნეებში დაიკარგა. მოგვიანებით გორის ოქონის ხატად, გორის ოქონის საყდარში დასვენებული ღმრთისმშობლის ხატი მიიჩნეის.

იმ საკითხზე, თუ რამ განაპირობა გორში „ოქონის ხატად“ ღმრთისმშობლის ხატის მიჩნევა, მომდევნო თავში ვისაუბრებთ.

²⁶ თ. გოგოლაძე, ოქონის ხატისა და ..., კრებ. „ოქონა“, 34.

სახალხო დღესასწაული „ოქონობა“

ალ. გარსევანიშვილის თანახმად, ქალაქ გორში „ოქონობას“ ზეიმობდნენ 1189 წლიდან. დღესასწაული აღინიშნებოდა უფლის ბრწყინვალე აღდგომიდან მეორე დღეს.

„ოქონობას“ უძველესი დროიდან ზეიმობდნენ აგრეთვე იმერეთის სოფლებში: ჩხარში, თუზსა (თერჯოლის მუნიციპალიტეტი) და საზანოში (ზესტაფონის მუნიციპალიტეტი). ამ სოფლებში ეს დღესასწაული ახლაც იმართება აღდგომის მომდევნო შაბათ-კვირას.

აქ შეიძლება გაჩნდეს კითხვა: რაკი ოქონის ხატი ხონის სასწაულის ხატი ყოფილა, რატომ ზეიმობდნენ „ოქონობას“ გორსა და იმერეთის სოფლებში სხვადასხვა დღეს და არა 6 (19) სექტემბერს, როდესაც მართლმადიდებელი ეკლესია აღნიშნავს მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილ სასწაულს?

ერთი შეხედვით, ეს გარემოება მართლაც უცნაურია, მაგრამ მისი ახსნა შესაძლებელია. საკითხის გასარკვევად, მეტი ყურადღება დავუთმოთ ალ. გარსევანიშვილის ცნობას:

„გარსევან დეკანოზმა წელსა 1189 დაანესა დღესასწაულნი გორის ღვთის-მშობლისა, მესამეს, ხოლო ოქონიის ეკკლესიის ხატისა, მეორე დღეს, შემდგომ ბრწყინვალე ქრისტეს აღდგომისა, იმის მიზეზისათვის, რომელ იმ ეკკლესიებში ხატნი დაუსვენებიათ ამ დღეებში, თუმცა დღესასწაულნი ღვთისმშობლის შობისა და მიძინების მოდიან: პირველი, რვას ენკენისთვის და მეორე, ათ ხუთმეტ მარია-მოხისტეში. იმ დღიდან დაწესებულნი დღეობანი ორთა მათ

ეკლესიას დღესაც აღესრულებიან, აღდგომის მეორე დღეს, ორშაბათს. ოქონიის ხატში და მესამე დღეს გორის ღვთისმშობელში, სადაც შეიკრიბებიან მრავლის მხრიდამ და ნამეტნავად გორიდამ ხალხნი სხვა და სხვა სარწმუნოებისანი, თაყვანის საცემელად, რომელნიმე იმათგანი აღსრულებენ ვირგილიასაც (ლამისთევას)¹ და უკეთუ სნეული ვინმე შევალს და სარწმუნოებით შეევედრების, მსწრაფლად განიკურნების ფრიად სასწაულ-მოქმედთა ოქონიის ხატის და გორის ღვთისმშობლის ხატისაგან²

ერთი სიტყვით, გორში დღესასწაულები აღინიშნებოდა 1189 წლიდან. აღდგომიდან მეორე დღეს ოქონის ხატის საყდარში, მესამე დღეს კი – ღმრთისმშობლის შობის ტაძარში. იმ დღეებში ორივე ეკლესიაში ღმრთისმშობლის ხატები ყოფილა დასვენებული („იმ ეკლესიებში ხატნი დაუსვენებიათ ამ დღეებში...“), მიუხედავად იმისა, რომ ღმრთისმშობლის მიძინების დღესასწაული 15 აგვისტოა, ხოლო ღმრთისმშობლის შობისა – 8 სექტემბერი.

1189 წელი ის წელია, როდესაც, აღ. გარსევანიშვილის თანახმად, ოქონის ხატი გორაკ ტონთიოდან ღმრთისმშობლის მიძინების ტაძარში გადაასვენეს. რაც შეეხება იმ საკითხს, თუ რატომ ზეიმობდნენ „ოქონობას“ გორის ოქონის ხატის საყდარში აღდგომის მეორე დღეს, ანუ ბრწყინვალე ორშაბათს, ჩვენი აზრი ასეთია:

¹ ვირგილია „ლამისთევას“ კი არა, ღმრთისმშობლისადმი მიძღვნილ ლოცვას ნიშნავს [თ. მ.].

² აღ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და..., ჟურნ. „ცისკარი“, გვ. 10 ; კრებ. „ოქონა“, გვ. 17.

ამ კითხვის ყველაზე მარტივი პასუხი შეიძლებოდა ასეთი ყოფილიყო: შესაძლოა, ოქონის ხატის ერთი ეკლესიიდან მეორეში გადასვენება ბრწყინვალე ორშაბათს მოხდა. ვინაიდან იმ დღიდან ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიას ოქონის ხატის საყდარი ეწოდა, ამიტომ ეს დღე დაწესდა როგორც ეკლესიის, ასევე ოქონის ხატის დღესასწაულად. თუმცა, არსებობს საშუალება გამოითქვას სხვა თვალსაზრისიც, რომელიც უფრო სწორად გვესახება:

ძველად ბრწყინვალე შვიდეულის ორშაბათს სრულდებოდა მომლოცველობითი რიტუალი „გარეგნობა“. ამ დღეს, ღვთისმსახურების დასასრულს, იმართებოდა ლიტანია (საზეიმო მსვლელობა). სამღვდლო დასი და მრევლი გამოვიდოდა ეკლესიიდან ჯვრებით, ხატებით, საეკლესიო დროშებით, ანთებული ლამპრებით და „ქრისტე აღდგა“-ს გალობით შემოივლიდნენ ყველა სამლოცველოს, ეგუტერს, ნიშსა და ჯვარს, რომელიც კი ეკლესიის მიდამოებში იყო აღმართული.³ ცხადია, გარეგნობის ლიტანიის დროს გორელები

³ ეს რიტუალი აღწერილია გიორგი მთაწმიდელის „დიდ სვინაქსარში“ (XI ს.). დღესასწაულის სახელწოდება „გარეგნობა“ სწორედ იმაზე მიგვითითებს, რომ ზემოაღნიშნული ლიტანია სრულდებოდა „გარეგან ეკლესიისა“. ვინაიდან ჯვარი ქრისტიანთა საფლავებზეც გამოისახებოდა, ამიტომ „გარეგნობის“ ლიტანიობის დროს „ქრისტე აღდგა“ და სხვა სააღდგომო საგალობლები ქრისტიანთა საფლავებთანაც იგალობებოდა. ტერმინი „გარეგნობა“ და შესაბამისი რიტუალი დიდხანს დავინწყებული იყო საქართველოს ეკლესიის ოფიციალურ ღმრთისმსახურებაში (საეკლესიო კალენდრებში მისი მოხსენიება აღდგა 2004 წლიდან). თუმცა, საგულისხმოა, რომ გარეგნობის წესი და მასთან დაკავშირებული სააღდგომო გალობა საფლავებთან – ქართველმა მორწმუნეებმა დღემდე შემოინახეს. მაგრამ რიტუალს ზოგჯერ „საფლავთა კურთხევას“ და „მიცვალებულთა მოხსენებას“ უწოდებენ. ეს ტერმინოლოგიური შეცდომაა, რადგან მიცვალებულთა ხსენება, ტიპიკონის განჩინებით, ბრწყინვალე შვიდეულში აკრძალულია,

ქალაქში, ჯვრებთან და საეკლესიო დროშებთან ერთად, თავიანთ უდიდეს სინმიდეს – ოქონის ხატს (მიქაელ მთავარ-ანგელოზის გამოსახულებით) შემოატარებდნენ. ამიტომ გარეგნობის რიტუალი ხალხმა ოქონის ხატის დღესასწაულად აღიქვა.

აქვე ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ალ. გარსევანიშვილის თქმით, აღდგომიდან მესამე დღეს (ბრწყინვალე სამშაბათს) განსაკუთრებული ზეიმითა და დიდი ხალხმრავლობით აღნიშნავდა გორის ღმრთისმშობლის შობის ეკლესია. ბრწყინვალე სამშაბათი უძველესი დროიდან ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის დღეა⁴ (ამიტომ, არ არის გამორიცხული, გორის ღმრთისმშობლის შობის ტაძარში ივერიის ხატის ასლი ყოფილიყო დასვენებული). ივერიის ხატის დღესასწაულს, ცხადია, გორის ოქონის ხატის საყდარიც განსაკუთრებული ზეიმით აღნიშნავდა. ეს ორი ეკლესია ერთმანეთთან ახლოს მდებარეობდა. ამიტომ ბრწყინვალე სამშაბათის საზეიმო ლიტანიაც ხალხმრავალი იქნებოდა. ამის შესახებ ხომ ალ. გარსევანიშვილიც მიუთითებს: *„შეიკრიბებიან მრევლის მხრიდამ და ნამეტნავად გორიდამ ხალხნი სხვა და სხვა სარწმუნოებისანი თაყვანის საცემელად, რომელნიმე იმათგანი აღსრულებენ ვირგილიასაც...“*. ბუნებრივია, ორივე ტაძრის საზეიმო ლიტანიას წინ ღმრთისმშობლის ხატი წარუძღვებოდა. ამიტომ, ვფიქრობთ, ბრწყინვალე სამშაბათისა და წინა დღის (გარეგნობის) ლიტანია გორის მოსახლეობამ ერთ დიდ დღე-

ე. კოჭლამაზაშვილი, რა დღესასწაულია გარეგნობა? ჟურნ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, თბ., 1992, 5-6, გვ. 23-39.

⁴ ეს დღესასწაული შეტანილია გიორგი მთაწმიდელის სვინაქსარში, იხ.: დიდი სვინაქსარი (კონსტანტინეპოლური ტიპიკონი), 72-73.

სასწაულად – „ოქონობად“ აღიქვა. ხოლო რაკი ორივე ლიტანიას წინ ღმრთისმშობლის ხატები მიუძღოდა, ოქონის ხატად ღმრთისმშობლის ხატი მიიჩნია.

აქ უსათუოდ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ იმ დროისათვის, როდესაც ალ. გარსევანიშვილი ხსენებულ წერილს წერდა, ნამდვილი ოქონის (ხონის სასწაულის) ხატი დიდი ხნის დაკარგული იყო. მეტიც; გორის ოქონის საყდრიდან უკვე ღმრთისმშობლის ხატიც გატანილი იყო გასაცხოველებლად. ამიტომაც, რომ ალ. გარსევანიშვილი, ერთი მხრივ, ვედრების ხატს აღწერს და მას უწოდებს ოქონისას, მეორე მხრივ კი, ნამდვილ ოქონის ხატად ღმრთისმშობლის ხატს ასახელებს.

ამრიგად, გარეგნობის რიტუალმა და ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის დღესასწაულმა გადაფარა გორში ნამდვილი „ოქონობა“ – დღესასწაული მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულისა, რომელსაც მართლმადიდებელი ეკლესია 6 (19) სექტემბერს აღნიშნავს.

იმერეთის სოფლებში: ჩხარში, თუზსა და საზანოში „ოქონობის“ დღესასწაული იმართება აღდგომის მეორე შაბათ-კვირას. როგორც ცნობილია, აღდგომის მეორე კვირიაკეს მართლმადიდებელი ეკლესია ზეიმობს კვირაცხოვლობას, რომელიც უშუალო კავშირშია მაცხოვართან. სოფელ ჩხარის ოქონის ეკლესია მაცხოვრის სახელობისაა. ამიტომ, არ არის გამორიცხული, რომ იმერეთის „ოქონობა“ რეალურად ოქონის ხატისთვის აგებული მაცხოვრის ტაძრის დღესასწაული იყოს. თუმცა, ამ შემთხვევაშიც არსებობს სხვა თვალსაზრისის გამოთქმის საშუალება:

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მას შემდეგ, რაც ვინმე მესხმა სამცხეში დაგირავებული სინმინდეები ვახტანგ VI-ს უკლებ-

ლივ მიუთვალა, ვახტანგ მეფემ ოქონის ხატისთვის 30 ივლისს დღესასწაული დააწესა. შესაძლოა, სამცხეში წინდად გაბარებული „ოქონის ხატი“ ქართლში 30 ივლისს დააბრუნეს და ვახტანგ VI-მ სწორედ ამიტომ დააწესა ეს დღე ხატის დღესასწაულად. თუ ეს თვალსაზრისი სწორია, მაშინ, არ არის გამორიცხული, იმერეთის „ოქონობა“ იმერელთა მიერ ოქონის ხატის დაუფლების დღესთან იყოს დაკავშირებული.

დროთა განმავლობაში „ოქონობა“ (ისევე როგორც ხატის რაობა) მივიწყებას მიეცა. დღესასწაულის არსი აღარ სცოდნია თვით ისეთ განათლებულ პიროვნებასაც კი, როგორიც იმერეთის ეპისკოპოსი გაბრიელი იყო. გელათის მონასტერში წარმოთქმულ ერთ-ერთ ქადაგებაში, რომლითაც გაბრიელ ეპისკოპოსი ქართველებს ნაკლულოვან მხარეებზე მიუთითებდა, მორწმუნეთ ასე მიმართა: *„კობინჯრობა, ოქონობა და სხვა ახირებულნი დღესასწაულნი ძლიერ გვიყვარს“*.⁵ იმის გათვალისწინებით, თუ რას ამბობს ეპისკოპოსი გაბრიელი თავის ერთ-ერთ სხვა ქადაგებაში *„კობინჯრობის“*⁶ შესახებ, გასაგებია, რომ საუკუნეების მანძილზე

⁵ ეპისკოპოსი გაბრიელი, მოძღვრება თქმული გელათს 1869 წელსა 8 სექტემბერს, ქადაგებანი იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელისა, ტ. II (ქუთაისი, 1913 წ.), თბ., 1989, 298.

⁶ *„... ზოგიერთს სოფლებში, გარდა იმ დღესასწაულთა, რომელნიცა დააწესა წმიდა ეკლესიამ, მოუგონიათ და დაუნიშნავთ თვისნი საკუთარნი დღესასწაულნი. როგორც რომ დადგება მაისის თვე, ყოველს სოფელში იწყებენ კობინჯრობას. ყოველს სოფელს თავისი კობინჯრობის დღე აქვს. არის ერთი დიდი წვეულება და სტუმრობა. ერთს სოფელში რომ გათავდება, მეორეში დაიწყებენ. ესრეთ რომელ ნახევარი მაისი ისე გათავდება, რომ თითქმის არაყინ არ მუშაობს, არამედ მიდის და მოდის სოფლითი სოფლათ და ატარებს დროებას ლხინში და სიმთვრალეში. ახლა ვკითხოთ, რა არის ეს კობინჯრობა? რისთვის კარგავენ სოფ-*

თავყვანცემული ოქონის ხატის დღესასწაული დროთა განმავლობაში ზღვარგადასულ ღრეობაში გადაზრდილა.

ბოლოს კი სასიამოვნო ცნობებით დავასრულებთ.

2003 წლის 29 აპრილს სამთავისისა და გორის მთავარეპისკოპოსის მეუფე ანდრიას ლოცვა-კურთხევით, „ოქონობა“ აღდგა გორში და იგი იმართება ყოველწლიურად, მაგრამ არა 6 (ახ. სტ.19) სექტემბერს (ოქონის მთავარანგელოზის დღესასწაულის დღეს), არამედ გორში დამკვიდრებული ძველი ტრადიციის მიხედვით – ბრწყინვალე შვიდეულის სამშაბათს.

ახალქალაქისა და კუმურდოს მთავარეპისკოპოსის მეუფე ნიკოლოზის ძალისხმევით, ახალქალაქში (ჯავახეთი) აშენდა ეკლესია, რომელიც 2006 წელს მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ხონეში მოხდენილი სასწაულის სახელზე იკურთხა.

ლელები ესოდენ დროებასა? იტყვიან, როდესმე კობმა ანუ სეტყვამ წაახდინა ყანები და ერთი დღე შევნიროთო ღმერთს დღესასწაულადაო, რომ სეტყვა აღარ მოვიდესო. ძლიერ უსაფუძვლო და უგუნური შეწირვა არის ეს! რად იამება ღმერთსა, რომ შენ, ძმაო, მთელი დღე გაატარო ჭამაში და ლხინში! იამება კი არა, დიდათ ეწყინება და დიდათ მრისხანე იქმნება შენზედ ამ საქმისთვის. ღმერთს ის სურს და ის იამება, რომ ჩვენ ყოველთვის შრომაში და მოღვაწეობაში ვიყოთ და არა თუ უქმად ვატარებდეთ დღეობასა“ (ეპისკოპოსი გაბრიელი, სიტყვა თქმული ღვთისმშობლის შობის დღეს გელათს, ქადაგებანი იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელისა, ტ. I (ქუთაისი, 1913) თბ., 1989, გვ. 279).

„კობინჯრობა“ ფართო მასშტაბით აღინიშნებოდა აგრეთვე აღდგომის მეშვიდე ორშაბათს კაცხის სვეტთან, სადაც მოსახლეობა შესანიშნავად ცხვარს კლავდა. „კობინჯრობა“ დღესაც აღინიშნება რაჭასა (ონის რაიონის მაღალმთიან სოფლებში – 27 მაისს) და სამეგრელოში (მეგრ. „კობობაში ოხვამერი“ – 7-9 მაისს).

ხონეს სასწაულთან დაკავშირებული ეკლესიონიმიები და ტოპონიმიები საქართველოში

1. ეკლესიონიმ და ტოპონიმ „ოქონას“ განმარტებისათვის

გარსევანიშვილების სიგელიდან (გსიემ 7636/10) ჩანს, რომ ბაგრატ IV-ს ოქონის ხატისთვის ტაძარი აუშენებია.¹

იმაზე, თუ სად აშენდა ოქონის ხატისთვის ეკლესია, წყაროებში არაფერია ნათქვამი. მეცნიერებაში დამკვიდრებული თვალსაზრისის თანახმად, ეს ის ეკლესიაა, რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილი ქარელის რაიონის სოფელ ოქონაში აღგვიწერს: *„ავლევს ზეით, ფცის წყლის აღმოსავლით, არს ოქონას მონასტერი დიდი, გუმბათიანი, არამედ უცხო არს, რამეთუ ძრვისაგან ნახრით მდგომარებს ჩრდილოეთკენ და არა დაირღუევის, ადგილსა შუენიერს, წყაროიანსა“*.²

დასახელებული წყაროებიდან ისიც ნათლად ჩანს, რომ ეკლესიისათვის სახელწოდება იმ ხატს მიუცია, რომლისთვისაც აიგო: *„ქართველთ ადვილად გამოთქმისათვის, დაარქვეს ხატს ნაცვლად იკონიისა, ოქონიის ხატი, ხოლო ეკლესიას მისა უწოდეს ოქონიის ხატის საყდარი ანუ ოქონა“*.³

¹ ე. მამისთვალისშვილი, გორის ისტორია, I, 288-290.

² ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), თბ., 1973, 375-37.

³ ალ. გარსევანოვი, ქალაქი გორი და..., ჟურნ. „ცისკარი“, გვ. 7; კრებ. „ოქონა“, გვ. 16.

ამაში უჩვეულო არაფერია. ჩვენს წინაპრებს არაერთი სასწაულთმოქმედი ხატისთვის აუგიათ ეკლესია, რომლებიც შემდეგ ამ ხატების მიხედვით იქნენ სახელდებული. ასეთებია: ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის ეკლესია (თბილისში, ჩუღურეთის რაიონში); სოხასტერი ხატისათვის „წყარო ცხოვრებისა“ (გელათის მახლობლად); ვლადიკავკასიის ღმრთისმშობლის ხატისათვის ქვათახევის მონასტრის კათოლიკონი; დიდუბის, ანუ პლატიტერას ხატისთვის დიდუბის ტაძრები თბილისსა და ხერთვისში⁴ და ა. შ.

ეკლესიის სახელწოდების მიხედვით საქარველოში არა ერთი ტოპონიმი გაჩენილა. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესო ცნობას გვანდის ვახუშტი ბაგრატიონი: „*კკრიკეთის მთას უწოდებენ ეკლესიისათვის, რომელი შენებულ არს თხემსა მთისასა, ნმიდისა კკრიკესი*“.⁵ იმავე მიზეზით შეერქვა სახელწოდებები საქართველოს არა ერთ სოფელსა და დასახლებულ პუნქტს: შემოქმედი (ოზურგეთის რაიონში), სამება (ჩოხატაურისა და ხელვაჩაურის რაიონებში), სოფლები გიორგიწმინდა და ნინოწმინდა (საგარეჯოს რაიონში), მიქელწმინდა (ახალციხის რაიონში), სოფელი სიონი (თრიალეთში, მარნეულისა და ყაზბეგის რაიონებში), მარტვილი (სამეგრელოში), ერთაწმინდა („ევსტათ-წმინდა“) ქართლში და ა.შ.

იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორ კავშირშია ხატის სახელწოდება, ეკლესიონიმი და ტოპონიმი, ბექა ოპიზარის მიერ XII საუკუნეში მოჭედილ მაცხოვრის ხატს მოვიხმობთ. ამ ხატს, იმის გამო, რომ ანჩის კათედრალში იყო დასვენებული, „ანჩის ხატი“ ეწოდა. 1664 წელს ეს ხატი გადმოსვენებულ იქნა თბილისში. მას შემდეგ ტაძარს, რომელშიც

⁴ თ. მესხი, ტოპონიმ „დიდუბის“ განმარტებისათვის, თბ., 2008.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 318.

ხატი დაასვენეს, „ანჩის ხატის ეკლესია“ ეწოდა, ხოლო ზემო კალას უბანს – „ანჩისხატის უბანი“.

ამრიგად, ოქონის ხატმა ეკლესიას მისცა სახელწოდება, ეკლესიამ კი – სოფელს.

ქართულ რეალობაში ასეთი შემთხვევები იმდენად ხშირია და ეს მოვლენა იმდენად ცნობილია, რომ, შესაძლოა, მასზე ყურადღება არც კი გაგვემახვილებინა, რომ არა ერთი გარემოება:

ქართული ენისა და მისი დიალექტების მკვლევართა (ი. მეგრელაძე, პ. ცხადაია, რ. ძნელაძე და სხვ.) ნაშრომებში ტოპონიმი „ოქონა“ განხილულია იმ ტოპონიმებს შორის, რომლებიც ნაწარმოებია მეგრულ-ჭანური (ზანური) ო-პრეფიქსით (რომელიც შეესატყვისება ქართულ სა-ს) და დამოუკიდებლად, ან სხვადასხვა პრეფიქსებთან ერთად, აწარმოებს მყოფადი დროის საობიექტო მიმღებებს (ზმნური ფუძეებისაგან) და დანიშნულების სახელებს (სახელურ ფუძეთაგან), როგორიცაა: ობოდირა, ოზურგეთი, ონჭიკეთი, ოჩხამური და ა.შ.⁶

სიტყვა „ოქონას“ ეტიმოლოგიის გარკვევისა და ოქონის ხატის რაობის დადგენის შემდეგ, ვფიქრობთ, ტოპონიმ „ოქონას“ ზემოხსენებულ კატეგორიაში მოთავსება სრულიად გამორიცხულია.

2. ტოპონიმ „ხონის“ განმარტებისათვის

„ხონი“ საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ტოპონიმია. გარდა იმერეთის ქალაქ ხონისა, რომელიც მდინარე

⁶ რ. ძნელაძე, გურული დიალექტის ტოპონიმიური სისტემა, თბ., 2005, 7-8.

ცხენისწყლის მარცხენა მხარეს მდებარეობს, ხონი საქართველოში კიდევ რამდენიმე დასახლებულ პუნქტს ჰქვია. ესენია: სოფელი ხონი (ხარაგაულის მუნიციპალიტეტში), ხონ-ჭიორი (ამბროლაურის მუნიციპალიტეტში), სოფელი ხონა (ჭანეთში), ხონა (ნასოფლარი მესხეთში) და ხონე//ხონისჭალა (პირიქითა ხევსურეთში, მილმახევში). ასევე, ხონი რქმევია ძველად ბორჯომის რაიონის სოფელ ტაბისყურს (წითელსაყდარი).

ერთი სახელწოდების ამდენი ტოპონიმი მკვლევართა გაცუბას იწვევდა და ამის ასახსნელად სხვადასხვა ვერსიებიც გამოითქვა.

ვიდრე ტოპონიმსა და მის შესახებ არსებულ თვალსაზრისებს შევეხებით, ჯერ ის გავიხსენოთ, თუ როგორ არის განმარტებული ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში სიტყვა „ხონი“.

სულხან-საბას განმარტებით, „ხონი“ არის დიდი ტაბაკი.⁷ ნიკო ჩუბინაშვილის თანახმად, სიტყვა „ხონი“ და „ხონჩა“ ნიშნავს სეფილს, გრძელ და დიდ ტაბაკს.⁸ მსგავს განმარტებას გვანჯელის დავით ჩუბინაშვილიც („ხონი“ არის გრძელი და ვიწრო ტაბაკი, სეფილა, латок). ოლონდ, იქვე მიუთითებს, რომ სიტყვა „ხონი“ სპარსულია.⁹ მის ამ თვალსაზრისს იზიარებენ ქართველი მეცნიერები.

მერაბ ჩუხუა, „სულხან-საბასეული განმარტების გათვალისწინებით, შეეცადა სიტყვა „ხონის“ ეტიმოლოგია ქართველურ ენა-კილოთა საფუძველზე აეხსნა: ზან. (მეგრ.) -ხუ (<ხუნ), დლა-ხუ „დღესასწაული“. ამიტომ მიაჩნია, რომ დიდი

⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ II, 427.

⁸ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, 331.

⁹ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ რუსული ლექსიკონი, თბ., 1984, 1752.

სუფრის შინაარსი დღესასწაულისგან უნდა განვითარებულიყო¹⁰

რაც შეეხება ტოპონიმ „ხონს“, მასთან დაკავშირებით გამოთქმულია რამდენიმე ერთმანეთისგან სრულიად განსხვავებული თვალსაზრისი. პირველ რიგში გაგაცნობთ იმერეთის ქ. ხონის ირგვლივ არსებულ თვალსაზრისებს:

1. ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერილობის თანახმად, იმერეთის ხონმა სახელწოდება ადგილთა სივაკის გამო მიიღო.¹¹

2. პლატონ იოსელიანი ხონს ბიზანტიელი ისტორიკოსის, აგათიას (VI ს.) მიერ დასახელებულ ციხე-ქალაქ „ონოგურისტან“ აიგივებდა.¹²

3. იოსებ ორბელმა ერთმანეთს დაუკავშირა სახელი „ხონი“ და სვანთა უძველესი სახელწოდება „ჰონი“ (sic!). ი. ორბელი წერს: ხალხის სახელწოდება *Hon* შენახულია ამჟამად ქუთაისის გუბერნიის, რაჭის მაზრის სოფლების ონისა და პატარა ონის სახელებში. დაწყებითი სპირანტის *h*-ს დაკარგვას სისტემატურად აქვს ადგილი ქართულში. მეორე მხრივ, ხშირია *h*-ის *q*-ად (*ხ*-ად) კანონზომიერი ამაღლების შემთხვევებიც. სწორედ ასე გვინდოდა აგვეხსნა ქუთაისის გუბერნიის, ქუთაისის მაზრის დაბა ხონის და შორაპნის მაზრის სოფელ ხონის სახელწოდებები.¹³

¹⁰ ფონეტიკური პროცესის სრული სურათისათვის იხ.: მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 2003, 271.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 750.

¹² П. Иоселиани, Города существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, 70-71.

¹³ Журнал Министерства народного просвещения (Отдел классической философии), май, 1911, 214.

4. იოსებ ყიფშიძე თავის მეგრულ-რუსულ ლექსიკონში მიუთითებს, რომ ქვემო იმერეთში მდებარე ხონის სახელწოდებას ხალხური ეტიმოლოგია უკავშირებს მეგრულ ზმნას „ხონუას“. „ხონუა“ ნიშნავს ხვნას, „მახონალი“ – მხვნელს, „ნა-ხონა“ – დახნულს, „ო-ხონუე“ ან „ო-ხონალი“ – სახნავ მიწას და ა.შ. „ხონი“ ზმნა „ხონუას“ ბრძანებითი ფორმაა და ნიშნავს დახანი. ი.ყიფშიძე იქვე იმასაც აღნიშნავს, რომ, მართალია, გეოგრაფიული სახელწოდებები ზმნის ბრძანებითი ფორმით მრავლადაა ცნობილი როგორც მეგრულში, ასევე სხვა დიალექტებში (მაგ.: მოიდა-ნახე, ლებია-ვახაში და სხვ.), მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ ამტკიცებს ხონის ეტიმოლოგიის სისწორეს.¹⁴ თავად იყიფშიძე „ხონის“ წარმომავლობას არ განმრტავს.

5. ნიკო ბერძენიშვილი ვარაუდობდა, რომ „ხონი“ შეიძლება ყოფილიყო საგზაო მანძილი ნაქალაქევიდან მუხურის-ქუთათისისკენ... – იქვე სვამს კითხვას: „თვით ტერმინი „ხონი“ შეიძლება საამისოდ რასმე იძლეოდეს? (ხანი?)“.¹⁵

6. ა. ფაილოძე გამოთქვამს საკმაოდ თამამ მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც, შესაძლებელია სახელი „ხონი“ ხეთურ-მცირეაზიური ამინდის ღვთაება ტაროს დავუკავშიროთ. ამგვარი ფონეტიკური სახეცვლილებით: ტარო – ტარსონ-ტარხონ, მით უმეტეს, რომ კინჩხაში შემორჩენილია მისი საკულტო-სარიტუალო ადგილი ტარეში.¹⁶

¹⁴ И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем (Мингрело-русский словарь), СПб, 1914, 406.

¹⁵ Б. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975, 461.

¹⁶ ა. ფაილოძე, ნულუკიძის რაიონის ისტორიიდან..., 9.

7. მ. ჩუხუას, სიტყვა „ხონის“ თავისივე განმარტების საფუძველზე („ხონი“ ნიშნავს დღესასწაულს), მიაჩნია, რომ ტოპონიმი „ხონი“ ნიშნავს სადღეობო ადგილს. იქვე ავლებს პარალელებს: შდრ. ძვ. ქართ. ღონი „კერპი“, ხონ-ურ-ი „სადღეობო ცეკვა იმერეთში“.¹⁷

წარმოდგენილი თვალსაზრისებიდან ჩვენ ვერც ერთს ვერ გავიზიარებთ. ჩვენი აზრით, ტოპონიმი „ხონი“ მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ ფრიგიის ხონეში მოხდენილ სასწაულთან და იქ მის სახელზე აგებულ ტაძართანაა დაკავშირებული.

ამ თვალსაზრისის გამოთქმის საფუძველს, უპირველეს ყოვლისა, გვაძლევს ის გარემოება, რომ საქართველოში არა მხოლოდ იერუსალიმის წმინდა ადგილების, არამედ ბიზანტიის სახელგანთქმული ტოპონიმებისა და ავტორიტეტული მონასტრების სახელწოდებებიც გადმოჰქონდათ. ამის მაგალითებია: ანტიოქია (ადგილი და მონასტერი მცხეთაში), ვლაქერნა (ასე მოიხსენიება ქვათახევის მონასტერი ძველ წყაროებში), „ულუმბის მონასტერი“ (ვახუშტი ბატონიშვილი ასახელებს ქართლში),¹⁸ ატენი (ტოპონიმი და მონასტერი ქართლში),¹⁹ ქოზიფას მონასტერი (ქართლში), რომელსაც სახელწოდება პალესტინაში მდებარე ქოზიფას მონასტრის მიხედვით შერქმევია.²⁰

¹⁷ მ. ჩუხუა, ქართველურ ენა-კილოთა..., 271.

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), 377, 379.

¹⁹ თ. მესხი, ბერძნული ელემენტი ატენის ხეობის ტოპონიმიკაში..., 28.

²⁰ პალესტინის ქოზიფას ამჟამინდელი მონასტერი აშენებულია იმ უძველესი პატარა მონასტრის ნანგრევებზე, რომელიც V ს-ის I ნახევარში დააარსა ხუთმა სირიელმა მამამ სტეფანე პირველმონაშის სახელზე. V ს-ის II ნახევარში, გიორგი ქოზიფელის ძალისხმევით, მცირე მონას-

ფრიგიის ხონეში მდებარე მიქაელ მთავარანგელოზის ტაძარი სახელგანთქმული იყო მთელს მცირე აზიაში. საეკლესიო ტრადიციის თანახმად, „ხონის სასწაულის“ შესახებ, იმპერატორ კონსტანტინე დიდსაც სმენია. იმპერატორს ტაძარი ყოველნაირად შეუმკია და სამიტროპოლიტო ტაძრად გაუხდია. ამის შემდეგ იმპერატორმა მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე კიდევ ორი ტაძარი ააგო კონსტანტინეპოლში. ვფიქრობთ, არ არის გამორიცხული, ფრიგიის ხონეს ტაძრის გავლენით, საქართველოშიც აეშენებინათ მიქაელ მთავარანგელოზის სახელობის ტაძარი და ადგილსაც ხონი ამის გამო შერქმეოდა.

ამას ხელს შეუწყობდა ის გარემოებაც, რომ მიქაელ მთავარანგელოზისადმი მიძღვნილი დღესასწაული ქართულ ღმრთისმსახურებაში საკმაოდ ადრე დამკვიდრებულა. კ. კეკელიძის დაკვირვებით, უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში²¹ 6 (19) სექტემბრისა და 8 (21) ნოემბრის ნაცვლად,

ტერი გადაკეთდა კინობიურ ლავრად, რომლის წინამძღვარიც თავად იყო. მონასტერი კლდეში გამოკვეთილი სამსართულიანი სამონასტრო კომპლექსია. მესამე სართულზე მდებარეობს კლდეში გამოკვეთილი ილია წინასწარმეტყველის ეკლესია, რომელშიც, ბიბლიის თანახმად, იმალებოდა ილია წინასწარმეტყველი სამი წლისა და ექვსი თვის განმავლობაში, საზრდელს კი ყვავი უზიდავდა (მფ. I, 17, 13). საეკლესიო ტრადიციის თანახმად, რომელიც, სავარაუდოდ, იაკობის აპოკრიფულ სახარებას ეყრდნობა, ადგილი, სადაც ეს მონასტერი დაარსდა, ეკუთვნოდა ღმრთისმშობლის მშობლებს – იოაკიმესა და ანას (B. Τζαφένდρ, Ἀγιοι Τόποι, 215). როგორც ჩანს, მონასტერმა ქართველთა განსაკუთრებული ყურადღება სწორედ ამით მიიპყრო. მონასტერი გიორგი ქოზიფელის სახელობისაა და არა წმ. გიორგისა, როგორც ეს ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურასა და ინტერნეტსაიტებზეა მითითებული [თ. მ].

²¹ კ. კეკელიძეს მხედველობაში ჰქონდა: 1. ჰაემეტური პალიმფსესტური კალენდრის ფრაგმენტი (H 1329), დათარიღებული VIII საუკუნით;

მიქაელ მთავარანგელოზისადმი მიძღვნილი დღესასწაული 14 ნოემბერს დასტურდება. მისივე თქმით, „ამგვარ პრაქტიკას სხვაგან სადმე ადგილი არ ჰქონია და არ აქვს“. ამ მოვლენას კი ასე ხსნის: „ამ შემთხვევაში ჩვენ უნდა გვეკონდეს გამოძახილი იმ ეორტოლოგიური პრაქტიკისა, რომელიც მიღებული ყოფილა 12, 13, 14 ათირის თვეს ეგვიპტეში, ამ რიცხვებში აქ მოდიოდა მიქაელ მთავარანგელოზის დღესასწაული. ათირ თვე უდრის ნოემბერს, მაშასადამე, 14 ნოემბერი მექანიკურად აღებულია 14 ათირის მაგიერ. ასეთი მექანიკური შენაცვლება, საფიქრებელია, მოხდა იერუსალიმში, სადაც, არსებობს ცნობა, რომ ანგელოზთა კულტი შეტანილ იქნა აფრიკიდან, იერუსალიმიდან კი ის ჩვენს პრაქტიკაშიც იქნებოდა მიღებული“.²²

რაც შეეხება „ხონის სასწაულს“, მისი უძველესი ქართული ტექსტი დასტურდება ექვთიმე მთაწმიდელის თხზულებაში *„თხრობაჲ სასწაულთათჳს და საკრველებათა დიდებულისა მთავარანგელოზისა მიქაელისთა და სხუათა მათ წმიდათა ანგელოზთა“* (ხელნ. A - 1103, გვ. 157-164). გიორგი მთაწმიდელმა კი თავის სვინაქსარში „ხონის სასწაულის“ სადღესასწაულო თარიღად 6 სექტემბერი მიუთითა.²³ მიუხედავად

2. იოანე ზოსიმეს კალენდარი (956 წ.), 3. „იერუსალიმის განჩინება“ VII საუკუნისა (X ს. ხელნ.), 4. ჭილ-ეტრატის იადგარი (IX ს.), 5. მიქაელ მოდრეკილის იადგარი (X ს.), 6. პარიზის ლექციონარი XI ს-ის დამდეგისა.

²² კ. კეკელიძე, ექვთიმე ათონელის..., 238.

²³ „... ჴსენებაჲ სასწაულისაჲ ამის, რომელ იქმნა ხონას დიდებულისა მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ“, დიდი სვინაქსარი (კონსტანტინეპოლური ტიპიკონი), ბერძნულიდან თარგმნილი გიორგი მთაწმიდელის მიერ, ტექსტი XI საუკუნის ექვსი ხელნაწერის (Ath. 30, 2211, 97, 193, Sin. 4, Jer. 24-25) მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ხელნაწერთა

ამისა, ვფიქრობთ, რომ „ხონის სასწაულს“ საქართველოში გაცილებით ადრე იცნობდნენ და, აი, რატომ:

ბიზანტიური წყაროების მიხედვით, ფრიგიის ხონეს ადრე კოლასე ეწოდებოდა. ამის დასტურია თუნდაც ის, რომ VI მსოფლიო კრებას (692 წ.) ესწრებოდა კოლასეს ეპისკოპოსი. მეშვიდე კრებაზე (787 წ.) კი „კოლასე“ შეცვლილია „ხონით“. ამასთან დაკავშირებით, კ. კეკელიძე აღნიშნავდა: „ეს უმნიშვნელო არაა ქართული ქალაქის ხონის ისტორიისათვის, თუ მის სახელს მცირეაზიის ხონთან რაიმე გენეტიკური კავშირი აქვს“.²⁴ ამიტომ, მოდით, ვნახოთ, რა არის ცნობილი იმერეთის ხონის შესახებ.

ხონის ქალაქად გადაქცევას შ. მესხია იქ საეპისკოპოსოს დაარსებას (XVI ს.) უკავშირებს.²⁵ თუმცა, ხონს, როგორც დასახლებულ პუნქტს, ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ხონის ტერიტორია ისტორიული კოლხეთის სამეფოს შემადგენელი ნაწილი იყო. დაბა ხონის წარმოშობა და განვითარება ამ ტერიტორიაზე გამავალ სავაჭრო-საქარაუვნო გზებთანაა დაკავშირებული. ხონში ნაპოვნია „კოლხური თეთრის“ მონეტები (1270 ცალი). ასევე, ბიზანტიური და თურქული მონეტები. ხონსა და მის მახლობელ სოფლებში: პატარა ჯიხა-იშში, ქუტირსა და ღვედში ნაპოვნია გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები, ხოლო ქვედა კინჩხაში – ანტიკური ხანის ოქროს ფული, მეფე აკეს (ძვ. წ. III ს.) სტატერი. იქვე მიკვლეულია ძველისძველი ლითონსადაწობების ნაშთები. მდი-

ეროვნული ცენტრის მეცნიერთანამშრომელმა მანანა დოლაქიძემ. იხ. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი (თსუ წმ. მეფე დავით აღმაშენებლის ტაძარი), თბ., 2003, 195.

²⁴ კ. კეკელიძე, ექვთიმე ათონელის ..., 258.

²⁵ III. Месхия, Город и городской строй в феодальной Грузии, Тб., 1959, 124.

ნარე ცხენისწყალზე დღემდე შემორჩენილია „ბუმბუას ხიდის“ ბურჯი, რომელსაც ხალხური ტრადიცია აკავშირებს გნეიუს პომპეუსთან, რომელმაც, პონტოს სამეფოზე გამარჯვებულმა, ძვ. წელთაღრიცხვით 65 წელს კოლხეთზე გამოილაშქრა.²⁶

ქრისტიანობის პირველსავე საუკუნეებში აშენებულია ეკლესიები ხონის მახლობელ სოფლებში: გელავერში, ქვედა კინჩხასა და ხიდში. ხონის სანახებში უძველესი ეკლესიების არსებობას ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც ადასტურებენ. ასე მაგ.: VI საუკუნის ბიზანტიელი ისტორიკოსი აგათია ონოგურისის ბრძოლის (554 წ.) აღწერისას, აღნიშნავს, რომ იმ დროისათვის ონოგურისი წმ. სტეფანე პირველმონამის სახელით მოიხსენიებოდა, ვინაიდან იქ მისი სახელობის ტაძარი აუშენებიათ.²⁷

იქვე მახლობლად მდებარეობს აბაშის რაიონის სოფელ სეფიეთის მთავარანგელოზის ბაზილიკური ტიპის ეკლესია. რომლის სამხრეთის სვეტების გამაერთიანებელ კედელში

²⁶ პ. ვაჭრიძე, ქალაქ წულუკიძის ისტორიიდან, თბ., 1977, 3-9; ა. ფაილოძე, წულუკიძის ..., 3 - 11.

²⁷ „ახლა უმეტესობა ასე (ონოგურისს – თ. მ.) კი არ უწოდებს, არამედ, იმის გამო, რომ იქ აუცილებლად სახელზე საკვირველისა სტეფანესი (რომელმაც, როგორც ამბობენ, ძველად, თავისივე სურვილით, პირველმა შესწირა თავი ქრისტიანულ სარწმუნოებას და მონინააღმდეგეთა მიერ ქვით ჩაიქოლა), მართებულად ჩაითვალა ადგილს მისი სახელი შერქმეოდა. არა მგონია, არსებობდეს რაიმე სანინააღმდეგო, რომ კონკრეტული ადგილი ძველი სახელით მოვიხსენიო, რადგან ისტორიულ თხზულებას ამგვარი რამ უფრო მიესადაგება“, Αγαθίου Σχολαστικου, Ιστορία, III, 5, 7, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2008, 369 [თარგმანი ჩვენია – თ. მ.]. იხ. აგრეთვე: აგათია სქოლასტიკოსი, გეორგიკა (ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ), ტ. III, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936, 52.

(შუა თაღის ზემო თახჩაში) ჩაშენებულია ქვა ბერძნული წარწერით: „წმიდაო სტეფანე, ყოველთა წმიდათა თანა მეოხ ყეავ მონასა ფილოქტისტეს და ყოველთა ნათესავთა მისთა“.²⁸ თ. ყაუხჩიშვილიმა ბერძნული წარწერა, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, VI-VII საუკუნეებით დაათარიღა. საბოლოოდ კი, აგათიას ცნობის გათვალისწინებით, VI საუკუნის შუა წლებისად მიიჩნია. ისიც განაცხადა, რომ ფილა, რომელიც მთავარანგელოზის ეკლესიაში გამოუყენებიათ როგორც საშენი მასალა, ადრე უთუოდ ამშვენებდა წმ. სტეფანეს ტაძარს, რომელიც იმავე რაიონში იყო VI საუკუნის შუა წლებში.²⁹

სეფიეთის მთავარანგელოზის ეკლესიას ე. თაყაიშვილიც სამეგრელოს უძველეს ეკლესიად მიიჩნევდა,³⁰ მიუხედავად იმისა, რომ მას ზემოთ ხსენებული წარწერიანი ქვა არ უნახავს. პ. ზაქარაია და თ. კაპანაძე, არქიტექტურულ-მხატვრული ანალიზისა და „ისტორიული სიტუაციის“ გათვალისწინებით, მთავარანგელოზის ეკლესიას V-VI საუკუნეებით ათარიღებენ. ფიქრობენ, რომ ამ ტაძრის კედლებში ჩატანებული ბერძნულწარწერიანი ქვა და, ასევე, სხვა „სუფთად გათლილი დიდი ქვები“ იქვე მდებარე სხვა შენობის ნანგრევებიდანაა გადატანილი.³¹

ბოლო გამოკვლევა ონოგურისის ციხის შესახებ ვ. გოილაძეს ეკუთვნის. მკვლევარს მიაჩნია, რომ აგათიას მიერ

²⁸ თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951, 89-91; მისივე: ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004, 121.

²⁹ თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერების კორპუსი..., 121.

³⁰ ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, ნიგნი მეორე, ტფილისი, 1914, სეფიეთი, 33-39.

³¹ პ. ზაქარაია, თ. კაპანაძე, ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება, 1991, 214.

დასახელებული წმ. სტეფანე პირველმონამის ტაძარი სოფ. სეფიეთის სასაფლაოს (ან მასთან ახლოს) ტერიტორიაზე მდებარე ტაძარი უნდა ყოფილიყო,³² რაც სავსებით დამაჯერებელი ჩანს.

ერთი სიტყვით, VI საუკუნეში ხონის მიდამოებში რომ ქრისტიანული ეკლესიები არსებობდა, უდაოა. თვითონ ხონის ეკლესია დიდი ზომის ბაზილიკური, სამნავიანი, უგუმბათო ნაგებობაა. მის კედლებზე უხვად ყოფილა განთავსებული სხვადასხვა დროს შესრულებული ისტორიული ხასიათის ლაპიდარული წარწერები. ეკლესიის გადაკეთება-განახლების დროს ეს წარწერიანი ქვები აქა-იქ მოხვედრილა, ზოგი კი დაკარგულა. წარწერებში დასახელებულ პირთა შორის გამოირჩევა გიორგი კუროპალატი, რომელიც ექვთიმე თაყაიშვილმა გიორგი I-ად მიიჩნია და, ამის გამო, ეკლესია XI საუკუნით დაათარილა.³³

ხონის ეკლესიის შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვით აგრეთვე ცნობილ მეცნიერებს: მარი ბროსეს, დიმიტრი ბაქრაძეს, ანდრეი მურავიოვს, ნიკოლოზ კონდაკოვს, გიორგი ჩუინაშვილს, შალვა ამირანაშვილს და სხვებს. დასახელებული მკვლევრების უმეტესობა ხონის ეკლესიას XI საუკუნით ათარილებს. ამიტომ სადღეისოდ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ხონის ეკლესიის აგების თარიღად XI საუკუნეა მიჩნეული.

მიუხედავად ამისა, აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ იმავე

³² ვ. გოილაძე, აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა ონოგურისის ციხის შესახებ, კრებ. ბიზანტინოლოგია საქართველოში – 3, თბ., 2011, 153.

³³ ე. თაყაიშვილი, ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი, ძველი საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. III, 1913-1914, 270-302.

ლაპიდარული წარწერების საფუძველზე, ზოგი მკვლევარი ხონის ეკლესიის აგების თარიღად IX საუკუნეს მიიჩნევს (ს. კაკაბაძე, ა. ქუთათელაძე), ზოგი კი ამ თარიღს კიდევ უფრო უკან გადასწევს. ასე მაგ.: ა. ფაილოძე ხონის ეკლესიის ლაპიდარული წარწერებიდან უძველესად თვლის ორ წარწერას, რომლებშიც მოხსენიებულია ერისმთავარი ჯუანშერი.³⁴ მკვლევარს მიაჩნია, რომ ეს წარწერები VIII საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, ხოლო წარწერებში მოხსენიებული ჯუანშერი ქართლის ერისმთავრის, არჩილის ძე უნდა იყოს. ამ დასკვნას აკეთებს „მატიანე ქართლისაჲს“ იმ ცნობის საფუძველზე, რომლის თანახმადაც, *„რაჟამ აღესრულა ნმიდა მონამე არჩილ, დაშთეს შვილნი მისნი იოვანე და ჯუანშერ. წარვიდა იოვანე ეგრისად, და წარიტანა თანა დედა და ორნი დანი თჳსნი“*.³⁵ ა. ფაილოძის აზრით, სწორედ ეგრისში გადმოხვენილმა იოვანემ ჩაუყარა საფუძველი ხონის ეკლესიას, მის ფასადზე კი ძმის სახელზე წარწერა ამოაკვეთინა. მკვლევარისავე თქმით, წარწერაში ჯუანშერის მოხსენიება იმითაა განპირობებული, რომ იმ დროს მთელი დასავლეთ საქართველო ქართლის ერისმთავრის ხელში იმყოფებოდა. ამრიგად, ა. ფაილოძის თანახმად, ხონის ეკლესია აგებულია VIII საუკუნის შუა წლებში, ეგრისში იოანეს და ქართლში ჯუანშერის მმართველობისას.³⁶

³⁴ ა. ფაილოძე, ნულუკიძის რაიონის..., 17-18. ეს წარწერა სხვაგვარად აქვს გაშიფრული ვ. სილოგავას, იხ.: ლაპიდარული წარწერები, II (დასავლეთ საქართველოს წარწერები), ნაკვ. I (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980, 134-136.

³⁵ მატიანე ქართლისაჲ, ქართლის ცხოვრება ტ. I (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), თბ. 1955, 249.

³⁶ ა. ფაილოძე, ნულუკიძის რაიონის..., 14-28.

ეს თვალსაზრისი ასე დეტალურად იმიტომ მოვიხმეთ, რომ საეკლესიო ტრადიციის თანახმადაც, ხონის ეკლესია VIII საუკუნეში აშენდა.

საეკლესიო ტრადიციასთან მიახლოებულ თარიღს ასახელებს პლატონ იოსელიანი, რომელიც გვაუწყებს, რომ ქართული მატრიანების მიხედვით, ხონი დაარსებულია 812 წელს, აფხაზთა მეფის თეოდოსის (791-818 წწ.) მიერ.³⁷ სამწუხაროდ, პ. იოსელიანი წყაროს არ ასახელებს.

საკვლევი საკითხისთვის მთავარი მაინც ის არის, რომ ხონის წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის გალანის შიგნით დღესაც ჩანს უძველესი ეკლესიის ნანგრევები. ამ საძირკვლის მხოლოდ ნაწილი ჩანს მიწის ზევით (სიგრძით 4 მ. და სიგანით 2 მ.), დანარჩენს ეკლესიის გალავანი ფარავს.³⁸ რატომ არ შეიძლება დავუშვათ, რომ ის უძველესი ეკლესია მიქაელ მთავარანგელოზის სახელობისა იყო და ადგილსაც ხონი ფრიგიის ხონეს გავლენით შეერქვა. მას შემდეგ კი, რაც საქართველოში წმ. გიორგის კულტი განმტკიცდა (XI ს.), ძველი ეკლესიის ნანგრევებზე წმ. გიორგის სახელობის ტაძარი ააშენეს.

წარმოდგენილი თვალსაზრისის უკეთ გასააზრებლად, კიდევ ერთხელ შევაჯეროთ ის ძირითადი არგუმენტები, რო-

³⁷ П. Иоселиани, Города существовавшие ..., 70-71.

³⁸ ე. თაყაიშვილის აზრით, ეს ნანგრევები წმ. სტეფანეს ეკლესიისა იყო (ე. თაყაიშვილი, ხონის ეკლესია..., 273), მაგრამ მომავალმა კვლევა-ძიებამ ცხადყო, რომ ეს ასე არ არის. იგივე ნანგრევები წმ. ბერძენიშვილმა ნაგვიანვეად აღიქვა, მაგრამ მანვე წამოაყენა საკითხი მათი შესწავლის აუცილებლობის შესახებ, რადგან მიაჩნდა, რომ ძველი ეკლესიის თარიღის დადგენა, მნიშვნელოვანი იქნება თვითონ ხონის დასათარიღებლად (წმ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, 460). როგორც ჩანს, ნანგრევები არც ძალიან გვიანდელია, თორემ ე. თაყაიშვილი მათ წმ. სტეფანეს ეკლესიის (VI ს.) ნანგრევებად არ ჩათვლიდა.

ლებიც ხონის ეკლესიის სიძველეზე მეტყველებს:

1. ბიზანტიური წყაროების მიხედვით, ფრიგიის კოლასე 787 წლიდან მოიხსენიება ხონედ.

2. საქართველოს საეკლესიო ტრადიციის თანახმად, ხონის ეკლესია VIII საუკუნეში აშენდა.

3. უცნობი ქართული მათიანეების საფუძველზე, საეკლესიო ტრადიციასთან მიახლოებულ თარიღს (812 წ.) ასახელებს პლატონ იოსელიანი.

4. ეკლესიაზე არსებული ზოგიერთი ლაპიდარული წარწერა, საშუალებას იძლევა ეკლესია VIII საუკუნით დათარიღდეს.

5. ხონის წმ. გიორგის ეკლესიის გალავნის შიგნით დღესაც ჩანს უძველესი ეკლესიის ნანგრევები.

ახლა თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ IX საუკუნემდე დასავლეთ საქართველო კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში შედიოდა, სავსებით ლოგიკური ჩანს, რომ იმერეთის „ხონს“ სახელწოდება ფრიგიის ხონეს გავლენით შერქმეოდა, მით უფრო, რომ ასეთი პრეცედენტები დასტურდება დღევანდელი საბერძნეთის ტერიტორიაზე, იტალიასა და ბასკეთში.

უმნიშვნელო არ არის არც ის, რომ იმერეთის ხონი მდებარეობს ორ მდინარეს (ცხენისწყალსა და გუბისწყალს) შორის, ისევე როგორც ფრიგიის ხონე მდებარეობს ორ მდინარეს შორის, რომელთაგან ერთის სახელი ყოფილა Λυκόκαπρος (ლიკოკაპროს) – „ემუვ-მგელი“, მეორისა კი – Κοῦφος (კუფოს) – „სუბუქ“.³⁹ ეს გარემოება იმის დასტურიცაა, რომ როდესაც საქართველოში რომელიმე ავტორი-

³⁹ თხრობაჲ ზოგებითი სასწაულისა მის ქმნილისაჲ ყოვლად დიდებულისა მიერ მიქაელ მთავარანგელოზისა ხონელთა შორის, ძველი მეტაფრასული კრებული..., 84-89.

ტეტული მონასტრის გავლენით აშენებდნენ მონასტერს, ადგილსაც მიმსგავსებულს არჩევდნენ. ამის ნათელი მაგალითია ჩვენ მიერ უკვე ხსენებული ქოზიფას მონასტრის მდებარეობა პალესტინასა და ქართლში.⁴⁰

საბერძნეთის ზოგიერთ კუნძულზე (თასოსი, კრეტა, ლე-როსი და ა.შ.) მიქაელ მთავარანგელოზს მოიხსენიებენ აგრეთვე ეპითეტით Ὁ Τριπίτης (ო ტრიპიტის), „გამხვრეტი“, ე.ი. კლდეში ნაპრალის გამჩენი. ამიტომ არაერთი ნაპრალოვანი კლდის სახელიც მიქაელ მთავარანგელოზს დაუკავშირდა.

იმერეთში, ქ. ხონის გარდა, გვაქვს აგრეთვე სოფელი **ხონი** (ხარაგაულის მუნიციპალიტეტში). სოფელი მდებარეობს მდინარეების: ძირულასა და საკრაულას (ხანისწყლის მარ-

⁴⁰ პალესტინის ქოზიფას მონასტერი მდებარეობს იუდეის უდაბნოში, იმ უძველესი გზის მახლობლად, რომელიც იერიქოს იერუსალიმთან აკავშირებს. იგი აშენებულია ელ-კილტის ხეობის ჩრდილოეთ კალთაზე, რომლის სალი კლდეების ოქროსფერ შეფერილობასაც მოგზაურები საგანგებოდ აღნიშნავენ (B. Τζαφένდ, Ἀγιοι Τόποι, 215).

ქართლის ქოზიფას მონასტრის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი გვამცნობს: „...აქიდამ გარდავალს გზა გუჯარეთს რაჭის ხევზედ.... ქოზიფას ზეით არს კლდე ფრიად შუენიერი, ყვითელი და ბრწყინვალე, ვითარცა ოქრო, და მის ქუეით არს მონასტერი ქოზიფას, უგუნბათო, კეთილშენი, მთასა შინა, და აწ უქმი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, 345).

პალესტინის ქოზიფას მონასტრის გავლენით, **ხოზოვიოტისა** შერქმევია კიკლადების შემადგენლობაში შემავალ კუნძულ ამორგოსის ერთ-ერთ მონასტერსაც. საეკლესიო ტრადიციის თანახმად, ხატმბრძოლობის მეორე პერიოდში (842-843 წწ.) პალესტინის ქოზიფას მონასტრიდან ამორგოსზე ღმრთისმშობლის ხატი ჩამოიტანეს და ხორას აღმოსავლეთით, ეგეოსის ზღვაზე გადმოკიდებულ ციცაბო, ოქროსფერ კლდეში ილია წინასწარმეტყველის პატარა ეკლესია ააგეს. 1088 წ. იმპერატორმა ალექსი კომნენოსმა იქ ღმრთისმშობლის სახელობის სტავროპიგიალური მონასტერი დააარსა, რომელსაც, ხოზოვიოტისა უწოდეს.

ჯვენა შენაკადი) წყალგამყოფის ჩრდილოეთ კალთაზე. მდინარის სახელწოდება „ხანისწყალიც“, შესაძლოა იმაზე მეტყველებდეს, რომ სოფლის სახელწოდებაც ფრიგიის ხონესთან არის კავშირში.

ვფიქრობთ, ასევე უნდა აიხსნას სახელწოდება სოფლისა ხონ-ჭიორი, რომელიც მდებარეობს რაჭის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე (ამბროლაურის მუნიციპალიტეტში). სავარაუდოდ, თავდაპირველად სოფელს ჭიორი ერქვა. მას შემდეგ კი, რაც იქ მიქაელ მთავარანგელოზის ეკლესია ააგეს, ხონ-ჭიორი შეერქვა.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ტოპონიმი ხონი დასავლეთ საქართველოში ფრიგიის ხონეს გავლენით უნდა იყოს დამკვიდრებული.

წარმოდგენილი თვალსაზრისის სისწორეში გვარწმუნებს აგრეთვე ხევსურეთში მდებარე სოფელ ხონესთან (ხევსურულად ჯონე// ჯონისჭალა) დაკავშირებული ლეგენდა. თუმცა, ლეგენდის გაცნობამდე, საჭიროდ მიგვაჩნია, ის თვალსაზრისი განვიხილოთ, რაც ამ ტოპონიმთან დაკავშირებით გამოთქმულა.

ხევსურეთის ტოპონიმ „ხონე“-ს ნ. ვოლკოვა ამ ტერიტორიაზე ჰონთა⁴¹ დროინდელი ცხოვრების კვალის მიმა-

⁴¹ „ჰონი“ ან „ჰუნი“ თათართა მოდგმის მომთაბარე მესაქონლე ტომების აღმნიშვნელი ეთნონიმი. დამოწმებულია V-VI სს. სომხურ საისტორიო წყაროებში. არსებობს თვალსაზრისი, რომ „ჰონთა ქვეყანა“ აერთიანებდა დაღესტნის მიწა-წყალს, ვაინახურ ტომთა განსახლების ტერიტორიას. IV-VI სს-ში ჰუნები ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე იწყებენ დამკვიდრებას. სწორედ ამ დროიდან იწყება მათი დამარბეველი ლაშქრობები ირან-ბიზანტიის წინააღმდეგ. ამ ლაშქრობათა ერთ-ერთ ასპარეზს კავკასიის კლდეკარებიც წარმოადგენდა. (უფრო ვრცლად ამ

ნიშნებლად მიიჩნევს,⁴² რასაც ქართველი მეცნიერები არ იზიარებენ. კერძოდ, ნ. ვოლკოვას თვალსაზრისთან დაკავშირებით, ვ. ითონიშვილი წერს: „ხონესა“ და „ჰონს“ შორის რაღაც კავშირის ძებნა მიზანშეუწონელია თუნდაც იმ მოსაზრებით, რომ აღნიშნული სახელწოდებები ფონეტიკური თვალსაზრისითაც არ ავლენენ ერთმანეთთან რამდენადმე თვალშისაცემ სიახლოვეს, მაგრამ თუკი თავს ძალას დავატანდით და მათ შორის მაინც დავინახავდით გარეგნულ მსგავსებას, მაშინ ხომ ძალაუწებურად მოგვიწევდა ასეთი მსგავსების ხაზგასმა, ერთი მხრივ, „ჰონსა“, ხოლო მეორე მხრივ, საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში დამოწმებულ ისეთ ტოპონიმებს შორის, როგორებიცაა „ხონი“ (ქალაქი და სოფელი იმერეთში), „ხონჭიორი“ (სოფ. რაჭაში, ამბროლაურის რაიონში), „ხონა“ (სოფ. ჭანეთში), „ხონა“ (ნასოფლარი მესხეთში) და სხვა, რაც თავისთავად ახალი სერიოზული გაუგებრობის წყაროდ იქცეოდა.⁴³

ვფიქრობთ, ვ. ითონიშვილი სრულიად მართებულად უარყოფს კავშირს „ხონესა“ და „ჰონს“ შორის, მაგრამ სამწუხაროა, რომ „ხონეს“ რაიმე განსხვავებულ განმარტებას არ გვთავაზობს.

იმას, თუ საიდან მომდინარეობს ხევსურეთის სოფელ ხონეს სახელწოდება, სოფლის შესახებ არსებული ლეგენდა გვიმხელს.

საკითხის შესახებ, იხ.: ვ. გოილაძე, ჰუნ-თურქები კავკასიაში, თბ., 2008, 100-109.

⁴² Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, 128-130.

⁴³ ვ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992, 291.

ლეგენდის თანახმად, „მუცოში იყო სალოცავი მთავარ-ანგელოზი, რომელიც მდებარეობდა ყველაზე მაღალ მთაზე – დაქუეხზე (თებულოს მთა, რომელიც ზამთარ ზაფხულ თოვლითაა დაფარული). სოფლელებს სალოცავად ასვლა უჭირდათ, ყველა ვერ ადიოდა. ამიტომ დაკლეს ერთი ხარი და ითხოვეს, სალოცავი დაბლა დაარსებულიყო. ამის შემდეგ ჩამოსულა და დაარსებულა ერთ ნმინდა ადგილზე, ჯონეს. მას შემდეგ იქ დაუნყიათ ლოცვა. იმასაც ამბობენ, რომ მთავარანგელოზი არხოტიდან ჯერ ქისტეთში წასულა, იქიდან დაქუეხში მისულა, იქიდან კი ჯონეში ჩაიყვანეს ჯონის მთავარანგელოზიო ... მთავარანგელოზი თავის სოფელში არ უშვებდა უამთ (შავ ჭირს). ერთი კაცი სხვა სოფლიდან გამოქცევია უამთ, გატიტვლებულა, ჯონის წყალში შევარდნილა, მერე კი ჯონის მთავარანგელოზის საყდარში მისულა და გადარჩენილა. მუცოდანაც გაქცეულან ჯონესავე ხალხი. თურმე, უკან უამნი დაედევნენ. მისულან ჯონეში და უამნი ველარ გადარჩნენ. ასე გადარჩენილა ხალხი“.⁴⁴

ვფიქრობთ, მოხმობილი ლეგენდა საკმარისი საფუძველია საიმისოდ, რომ ხევსურეთში ტოპონიმ „ხონეს“ გაჩენა ფრიგიის ხონეს დავუკავშიროთ.

მართალია, ზემოთ დასახელებულ სხვა ტოპონიმებთან (ხონა – ჭანეთში, ხონა – ნასოფლარი მესხეთში, ხონი – ახლანდელი ტაბისყური) დაკავშირებით, მსგავსი ლეგენდები არ გვაქვს (ან, იქნებ, ჩვენ ვერ მოვიპოვეთ), მაგრამ უეჭველია, რომ ისინიც ფრიგიის ხონეს გავლენით შეიქმნა. ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს ის გარემოებაც,

⁴⁴ ზ. კიენაძე, ანდრეზები (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის რელიგიურ-მითოლოგიური გადმოცემები), თბ., 2009, 138.

რომ დასახელებული სოფლები გაშენებულია მდინარეების
მახლობლად, ან წყალუხვ ადგილებში.

ჩვენი საბოლოო დასკვნა კი ასეთია: როგორც დასავლეთ,
ასევე აღმოსავლეთ საქართველოში ტოპონიმი „ხონი“
ფრიგიის ხონეს გავლენით უნდა იყოს გაჩენილი.

ამრიგად, ოქონის ხატთან დაკავშირებული წყაროები,
რომლებიც, ერთი შეხედვით, ზღაპრულ შთაბეჭდილებას
ტოვებს, საკმაოდ მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდის და
საინტერესო დაკვირვებებისკენაც გვიბიძგებს.

დასკვნა

ბაგრატ IV-ის მეუღლის, ელენე დედოფლის მიერ ბიზანტიიდან ჩამოტანილი ოქონის ხატი იყო მიქაელ მთავარანგელოზის მიერ კოლასეში, ანუ ხონეში მოხდენილი სასწაულისა. ხატის სახელწოდება მომდინარეობს მიქაელ მთავარანგელოზის ეპითეტიდან „ო ხონიატის“ (Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ). როგორც ჩანს, ბაგრატ IV-ის შემდეგ ხატი გიორგი II-ის მფლობელობაში გადავიდა, შემდეგ კი – დავით აღმაშენებლისა. სავარაუდოდ, სწორედ ოქონის ხატი იყო მთავარანგელოზის ის ხატი, რომელმაც, მემაციანის ცნობის თანახმად, დავით მეფე სიკვდილისაგან დაიხსნა.

ოქონის ხატი საქართველოში შემოსვენებისთანავე ქართველი მეფის მფარველი და მისი მხედრობის უძლეველობის სიმბოლო გახდა. მიქაელ მთავარანგელოზმა ადგილი დაიმკვიდრა საქართველოს გერბსა და სამეფო ინსიგნიებზე.

ვფიქრობთ, ურიგო არ იქნება, თუკი საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია აღადგენს ისტორიულ ტრადიციას და ქართული მხედრობის მფარველად კვლავ ოქონის ხატს აკურთხებს. ქართული მხედრობის საზეიმო დღედ კი დაადგენს 6 (ახ. სტ. 19) სექტემბერს, როდესაც მართლმადიდებელი ეკლესია აღნიშნავს სასწაულს მთავარანგელოზ მიქაელისა კოლასეს (ხონში) შინა ქმნილსა, ან 8 (ახ. სტ. 21) ნოემბერს, როდესაც ზეიმობს წმიდისა მთავარანგელოზისა მიქაელისა და სხვათა უხორცოთა ზეცისა ძალთა კრებას.

ტოპონიმ „ტონთიოს“ ეტიმოლოგიისა და ლოკალიზაციისათვის*

1. „ტონთიოს“ ეტიმოლოგიისათვის

ვახუშტი ბატონიშვილი გვაუწყებს, რომ ქალაქმა გორმა სახელწოდება მიიღო იმ გორაკისგან, „რომელი აღმოსულ არს მუნ დიდი, ლიახვის მდინარის კიდეცა ზედა“. ვის მიერ აშენდა პირველად ქალაქი ამის შესახებ არაფერს გვეუბნება. მისივე თქმით, „ცხოვრებასა წერილ არს: *ერეკლე კეისარმან უწოდა ტონთიო (რომელი არს ოქროს მთა) და ჰყო საფლაველად საგანძურთა*“.¹

სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული აზრის მიხედვით, ვახუშტი ბატონიშვილი ეყრდნობოდა ჯუანშერის ცნობას, რომლის თანახმადაც, სპარსელებთან ბრძოლაში გამარჯვებულ ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს საქართველოზე გამოუვლია. ვინაიდან ურიცხვი ნადავლი ჯორაქლებებს ველარ უზიდავთ, ოქროსა და ვერცხლის ნაწილი დაუფლავს იმ გორში (მთაში), რომლის სახელიც ყოფილა „ტონთიო“.²

* პირველად, სტატიის სახით, დაიბეჭდა კრებულში: ქრისტიანულ-არქეოლოგიური ძიებანი, ტ. III, თბ., 2010, გვ. 647-655.

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, 366-367.

² „...და საგანძურნი ქართლისა და ჯავახეთისანი დასხნა გორს, რომელი მანვე ერეკლე განაჩინა სამალავად განძთა მათთჳს, რომელნი თანა ვერ წარჰქონდეს. სახელი გორისა მის არს ტონთიო, რომელ არს თარგმანე-

ისტორიკოსთა ერთი ნაწილი იზიარებს ჯუანშერის მონათხრობს, ზოგი კი სკეპტიკურად უყურებს. რაც შეეხება „ტონთიოს“ ეტიმოლოგიას, დღემდე გამორკვეული არ ყოფილა.

სიმონ ყაუხჩიშვილმა „ქართლის ცხოვრების“ I ტომის საკუთარ სახელთა საძიებელში „ტონთიო“ ისევ ტექსტის მიხედვით განმარტა („მთა ოქროსა“) და მიუთითა, რომ „მატიანე ქართლისაში“ დასახელებულია იმავე სახელწოდების სოფელი ჯავახეთში.³

ჩვენი აზრით, „ოქროს მთა“, ტოპონიმის აზრობრივი თარგმანი უნდა იყოს. ვინაიდან ხალხს იმ გორაკში ჰერაკლე კეისრის მიერ დაფლული საგანძური ეგულებოდა, ამიტომაც ოქროს მთა შეარქვა.

რაკი გორაკისათვის „ტონთიო“ ჰერაკლე კეისარს შეურქმევია, ვფიქრობთ, ეს საკმარისი არგუმენტია საიმისოდ, რომ ტოპონიმის ეტიმოლოგიის ახსნა ბერძნული ენის ნიადაგზეც მოვსინჯოთ. თუმცა, ეს მინიშნებაც რომ არ არსებობდეს, ერთი შეხედვითაც აშკარად ჩანს, რომ ადგილის სახელწოდება „ტონთიო“ ბერძნულია.

ჩვენი აზრით, „ტონთიო“ მომდინარეობს ბერძნული სამბოლოკიდურიანი ზედსართავი სახელიდან $\theta\epsilon\iota\omicron\varsigma$, $\theta\epsilon\iota\alpha$, $\theta\epsilon\iota\omicron\nu$, რაც „საღმრთოს“ ნიშნავს. ეს სიტყვა მრავლობითი რიცხვის ნათესაობით ბრუნვაში მოგვცემს ფორმას: $\tau\acute{\alpha}\nu \theta\epsilon\iota\acute{\alpha}\nu$ (ტონ თიონ) – „საღმრთოთა“. მაგალითისათვის საკმარისია დავასახელოთ დიონისე არეოპაგელის თხზულების სათაუ-

ბით „მთა ოქროსა“. და დასუა მას ზედა ტილისში, რათა ვერვინ შეუძლოს გამოღებად“. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 233.

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, 422.

რი: *Περὶ τῶν θείων Ὀνομάτων* – „საღმრთოთა სახელთათვის“.⁴

ბერძნულიდან თარგმნილ ძველ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებში არც თუ იშვიათია მოვლენა, როდესაც ართრონი და სახელი ერთად (შერწყმულად) დაუნერიათ. შემდგომში კი ეს შეცდომა ან სწორ ფორმასთან ერთად დამკვიდრებულა, ან მას ჩანაცვლებია. ამის მაგალითი გვხვდება „იოანე ოქროპირის ცხოვრების“ ქართულ რედაქციაში: *„ვერლარა დათმეს მერმე, არამედ დაანესეს ბრძანებაჲ ბოროტი და ძნელი... რადთა სწრაფით მოიყვანოს იოვანე პიტიონტად (ე.ი. ბიჭვინთას), ადგილსა ოკერსა ფრიად ტოტზანოს შინათა“*.⁵

ამ მონაკვეთს იოანე ოქროპირის „ცხოვრებიდან“ იმონებებს ს. ყაუხჩიშვილი. სიტყვა „ტოტზანოს“ ის ასე განმარტავს: *τὸ Τζάναν*, ე.ი. ჭანების, ანუ ლაზების ქვეყანაშიო.⁶

განმარტებისას ს. ყაუხჩიშვილი საბოლოო შედეგზე მიუთითებს, ფონეტიკურ პროცესს კი არ წარმოაჩენს, მაგრამ ბერძნული ენის მცოდნისათვის ადვილი მისახვედრია, რომ „ტოტზანო“ მიღებულია ართრონის (τῶν) და სახელის (Τζανῶν) შერწყმის შედეგად (τῶν+Τζανῶν). ვინაიდან ბერძნულ

⁴ პეტრე იბერი (ფსევდო – დიონისე არეოპაგელი), შრომები, ეფრემ მცირის თარგმანი, გამოსაცემად მოამზადა ს. ენუქაშვილმა, თბ., 1961.

⁵ იოვანე ოქროპირის ცხოვრების ძველი ქართული თარგმანი და მისი თავისებურებანი 968 წლის ხელნაწერის მიხედვით, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო რ. გვარამიამ, თბ., 1986, (003), 128, 2031; ილ. აბულაძე, ქართული წიგნები იოანე ოქროპირის ცხოვრებისა და მისი გამოძახილი ძველ ქართულ მწერლობაში, ენიმკის მოამბე, XIV, 71, 57-იოანე ოქროპირის გადასახლების შესახებ; იხ. აგრეთვე: ს. ყაუხჩიშვილი, „გეორგიკა“ I, 1961, 224, 292.

⁶ ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. III (ბიზანტიური პერიოდის ლიტერატურა), თბ., 1973, 98.

ენაში ოღონდ თანხმობის გამოხატულებით გადმოიცემა „ძ“ და „ჭ“ ბგერები, მათი გათიშვა შეუძლებელია. ამიტომ სამი თანხმობიდან (ντζ) ამოვარდა ν (ნ), რის შედეგადაც მივიღეთ (τῶν τῶν). ბიზანტიურ ბერძნულში ო მეგასა (ω) და ო მიკრონს (ο) შორის სხვაობა აღარ არსებობს. ორივე „ო“-დ გამოითქმის. ამიტომ საბოლოოდ მივიღეთ „ტოტზანო“.

„იოანე ოქროპირის ცხოვრებაში“ დასტურდება აგრეთვე სიტყვა „ჰოპარიაჲსაჲ“ („*ეპისკოპოზი ქალაქისა ჰოპარიაჲსაჲ*“⁷ – «*Ἡσυχίος ὁ Πατρις*»), რომელიც, ცხადია, იმავე გზით (ὁ+Πατρις) არის მიღებული.

წარმოდგენილი ფონეტიკური მოვლენის ახსნა, მხოლოდ ქართველი მთარგმნელის ან გადამწერის შეცდომით არ შეიძლება. აქ, პირველყოვლისა, უნდა გავითვალისწინოთ ბერძნულ ენაში მოქმედი გრამატიკული კანონები, რომელთა თანახმადაც, გარკვეული ერთმარცვლიანი უმახვილო სიტყვები, მათ შორის ართრონები (ბ, რ, ტბ) და წინდებულები, მიდრეკილნი არიან მომდევნო სიტყვას შეერწყნან (ასეთ სიტყვებს ატონებს ან პროკლიტიკებს უწოდებენ). არ უნდა დაგვავიწყდეს ისიც, რომ ზოგიერთ ბერძნულ სიტყვაში ეს პროცესი უკვე მომხდარია და ის სიტყვა ამა თუ იმ ენაში შემდეგ დამკვიდრებულა.

ართრონისა და სიტყვის შერწყმის შესანიშნავ მაგალითად შეგვიძლია დავასახელოთ აგრეთვე IX საუკუნის ბიზანტიელი პოეტი ქალის კასიას (ή *Κασσία* // ή *Κασία*) სახელი, რომელიც ძველ ქართულ ხელნაწერებში ხან „კასიად“ და

⁷ იოანე ოქროპირის ცხოვრების ..., 69, 22.

ხან „იკასიად“⁸ დასტურდება. მეტიც; არაერთ ბერძნულ ხელნაწერში დასტურდება ფორმებით: Ηκασια ან Ίκασια (იკასია), რომლებიც, მკვლევართა ერთსულოვანი აზრით, გაჩენილა ართრონისა და სახელის შერწყმით.⁹

ასევე იხსნება ტერმინ „ტანუტერის“ ეტიმოლოგიაც.¹⁰

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, ნათელია, რომ ტოპონიმი „ტონთიო“ მიღებულია ართრონის (τᾶν) და ზედსართავი სახელის (θείων) შერწყმის შედეგად (τᾶνθείων – ტონთიონ). ქართული ენის ბუნებიდან გამომდინარე, სიტყვა ბოლოში თანხმოვანს არ შეინარჩუნებს. ამიტომ მივიღეთ „ტონთიო“, რაც „საღმრთოს“ ნიშნავს.

რაკი ამ კონკრეტულ შემთხვევაში საქმე გორაკს ან მთას ეხება, მის სრულ სახელწოდებას ასე აღვადგენთ: τᾶν θείων Ὄρις (ტონ თიონ ოროს) – „საღმრთოთა მთა“, ანუ „საღმრთოთა უსხეულოთა ძალთა მთა“ (τᾶν θείων Ἀσώματων Δυνάμεων Ὄρις).

„უსხეულო ძალებად“, ცხადია, მთავარანგელოზები და ანგელოზები იგულისხმებიან. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ბიზანტიური ტრადიციის მიხედვით, მიქაელ მთავარანგელოზი იმპერატორისა და იმპერიის მხედრობის

⁸ იკასია: Ath-52, 389, 517; A-49, 48r; S-4999, 183; Ier-98, 193 r; Ier-137, 24r, 32r; კასია: S-4934, 34r; კასიანასი: S-4934, 83r; A-385, 101r; S-1464, 338v.

⁹ უფრო ვრცლად ამის შესახებ იხ.: თ. მესხი, ბრძენი ქალწული (IX საუკუნის ბიზანტიელი პოეტი ქალის კასიას ცხოვრება და შემოქმედება), თბ., 1987, 7-9.

¹⁰ იხ. თ. მესხი, „ტანუტერის“ ეტიმოლოგიისათვის: ქრისტიანულ-არქეოლოგიური ძიებანი, ტ. II. თბ., 2009, 651-362.

მფარველად ითვლებოდა,¹¹ არ არის გამორიცხული, რომ ადგილისათვის „ტონთიო“ მართლაც ჰერაკლე კეისარს ეწოდებინა, მით უფრო, რომ ამის მსგავსი არა ერთი მაგალითის დასახელება შეიძლება:

კონსტანტინე დიდმა ბოსფორის ევროპული სანაპიროს სოფელში, სახელად „ესტია“, მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე ტაძარი ააგო, რის შედეგადაც სოფელმაც შეიცვალა სახელი და „მიხაილიონ“ (Μιχαήλιον) ეწოდა. მოგვიანებით სოფელს Ἀσμάτσαν, ანუ „უსხეულოთა“ შეარქვეს.¹²

მთები მთავარანგელოზთა სახელით საქართველოშიც დასტურდება. ესენია: „მთა მიქელ-გაბრიელთასა“ კახეთში¹³ და „თამანგელოს“ (ანგელოსთა მთა – თ. მ.) – აჭარაში.¹⁴ სვანეთში კი, ლატალის თემის სოფელ ლახუშტიდან სამიოდე კილომეტრის დაშორებით, მთაზე პატარა ეკლესიაა, რომელსაც თანლილ-თარინგზელს უწოდებენ („თანალ“ სვანურად მთას ნიშნავს. „თარინგზელ“ – მთავარანგელოზს). ეს მთა წმინდა ადგილად ითვლებოდა და აქ სვანი ხეს არ ჭრიდა.¹⁵

¹¹ ეს ტრადიცია საბერძნეთში დღესაც ცოცხალია. საბერძნეთის სამხედრო საჰაერო ძალების მფარველად სწორედ მიქაელ მთავარანგელოზი ითვლება და აღინიშნება 8 ნოემბერს, როდესაც მართლმადიდებელი ეკლესია დღესასწაულობს კრებას წმიდისა მთავარანგელოზისა მიქაელისა და სხვათა უხორცოთა ზეცისა ძალთა.

¹² XV ს-ის ისტორიკოსის გ. ფრანძესის თხზულებაში ტოპონიმი დასტურდება მხოლოდით რიცხვში: Ἀσμάματος („უსხეულო“). 1568 წლიდან სოფელს არნაუტკიო ეწოდა.

¹³ „გაილაშქრა აფხაზთა მეფემან კახეთს, შეება და შეუჭდა მთასა მიქელ-გაბრიელთასა“ მატიანე ქართლისა, ქც I: 298; ქც IV: 146, 562).

¹⁴ „თამანგელოს“ იმ მთის სახელწოდებაა, რომელზედაც, აჭარული ხალხური ტრადიციის თანახმად, ანდრია პირველწოდებულმა ეკლესია ააგო.

¹⁵ რ. ყენია, ნ. ალადაშვილი, ზემო სვანეთი (შუა საუკუნეების ხელოვნება), გზამკვლევი, საქართველოს მეგზური, II, თბ., 2000, 82.

გვაქვს აგრეთვე ტოპონიმები: სამთავარანგელოზო (კახეთში)¹⁶ და სამიქელაო (იმერეთში)¹⁷, მიქელწმინდა (ჯავახეთში) და ა.შ.

და კიდევ, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ტოპონიმად გვხვდება „ტონთიოს“ ქართული შესატყვისი „სალმრთო“. ასე მაგ.: ოზურგეთის რაიონის სოფელ ნატანების ერთ-ერთ უბანს „სამხთო“, ანუ „სალმრთო“ ეწოდება. სოფლის უხუცესთა გადმოცემით, საბჭოთა ოკუპაციამდე იქ მთავარანგელოზთა ეკლესია იდგა. გაზეთ „კვალში“ დაბეჭდილი ერთ-ერთი სტატიის თანახმად კი, სამხთოელებს თავიანთი სამრევლო სკოლა ჰქონიათ,¹⁸ რაც იმის დასტურია, რომ სამხთოში ეკლესია მართლაც არსებობდა. მთავარი მაინც ის არის, რომ ერთ-ერთ მეზობელ სოფელს, რომელიც უშუალოდ ესაზღვრება სამხთოს და დღეს ცნობილია სახელწოდებით „შრომა“, 1929 წლამდე „მიქელ-გაბრიელი“ ერქვა.¹⁹

ეს ერთადერთი შემთხვევა არ არის, როდესაც ბერძნული ტოპონიმი საქართველოში შესატყვისი ქართულ თარგმანთან ერთად მკვიდრდება. ამის შესანიშნავი მაგალითია ტოპონიმი „ატენი“ (Ἀτένι//Ἀτένη) და მისი ქართული შესატყვისი

¹⁶ „... და რაც სამთავარანგელოზო და კარისა ღმრთისმშობლის მიწები დარჩება, იმას ჩვენ ვიპოვით, ქართული სამართლის ძეგლები, IV, 450-453.

¹⁷ „სამიქელაოს სასახლე გვაზაური ნიჟარაძისეული მისის განყოფილებით...“ (ქსძ III, 728-735).

¹⁸ ნ. საკუპრიელი, სამხთო (გურია), გაზეთი „კვალი“, 1902, № 10, გვ. 165. აქვე არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ისიც, რომ სალმრთოს მახლობლად მდებარე სხვა სოფელს დღესაც საკუპრია ჰქვია.

¹⁹ ძველად სოფლები: ნატანები, სამხთო, შრომა და ურეკის სამხრეთი ნაწილი ეკუთვნოდა მიქელ-გაბრიელის საზოგადოებას, რომელიც ოზურგეთის მაზრაში შედიოდა.

„დანახვისი“.²⁰ სწორედ დანახვისი ეწოდება მთას, რომლის ძირშიც მდებარეობს ატენის მონასტერი.

ამრიგად, ჩვენი საბოლოო დასკვნა ასეთია: ტოპონიმი „ტონთიო“ ბერძნული ენიდან მომდინარეობს და „სალმრ-თოს“ ნიშნავს.

2. „ტონთიოს“ ლოკალიზაციისათვის

ჯუანშერის თხზულებისა და „მატიანე ქართლისაჲს“ გარდა, ტოპონიმი „ტონთიო“ ნახსენებია აგრეთვე მელქისედეკ კათოლიკოსის მიერ სვეტიცხოვლის საყდრისათვის „დანერილში“: „*ჯავახეთს მოვიგე სოფელი ტონთიო... და ფანავრას ავაშენე სოფელი მახარონი*“.²¹

ისტორიული წყაროების შეჯერების შედეგად, ჯ. გვასალია და დ. ბერძენიშვილი იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ „ჰერაკლე კეისრის დროს მოხსენიებული „ტონთიო“ და ჯავახეთის სოფელი (ტონთიო) ერთი და იგივეა.“ მიაჩნიათ, რომ ვახუშტი ბატონიშვილს შეცდომით გაუგია ის, რაც „*ცხოვრებასა ნერილ არს*“, ანუ ჯუანშერის ტექსტი, და, აქედან გამომდინარე, „ოქროს მთად“ ქართლის გორი აღიქვა.²²

²⁰ თ. მესხი, ბერძნული ელემენტი ატენის ხეობის ტოპონიმიკაში და ატენის სიონი, კრებულში: „ბიზანტიური წყაროები საქართველოს შესახებ, პროგრამა „ლოგოსი“, თბ., 2010, 159-222; იხ. აგრეთვე იგივე ნაშრომი ცალკე მონოგრაფიად (ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე), პროგრამა „ლოგოსი“, თბ., 2010, 14-20.

²¹ ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაკვლევად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984, 26.

²² ჯ. გვასალია, ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, თბ., 1982, 53-54;

დ. ბერძენიშვილის საბოლოო დასკვნით, ჯუანშერის ტექსტში („საგანძურნი ქართლისა და ჯავახეთისანი დასხნა გორს ... სახელი გორისა მის არს ტონთიო, რომელ არს თარგმანებით მთა ოქროსა...“) არაა აუცილებელი ქართლის გორი ვიგულისხმეთ; უფრო სავარაუდოა, რომ ზოგადად რომელიღაც გორაზეა საუბარი. ეს რომელიღაც გორა კი შეიძლება ყოფილიყო სოფელი ყაურმა, რადგან ამ სოფელს სამხრეთიდან თავს დაჰყურებს ვეება გორი, რომლის თხემზეც შერჩენილია ძველი ციხე.²³

ის საკითხი, თუ სად შეჩერდა შერაკლე კეისარი და რომელ გორაკში (ქართლის თუ ჯავახეთის „ტონთიოში“) ჩაფლა საგანძური, შეიძლება ითქვას, გადანწყვეტილია. თუმცა, ის კი უსათუოდ გასათვალისწინებელია, რომ ხშირია შემთხვევები, როდესაც ერთი და იმავე სინმინდისათვის რამდენიმე ადგილზე იგება ეკლესია, მისგან კი ტოპონიმი წარმოიქმნება. ასე მაგ.: „სიონის“ სახელწოდებით სოფლები არსებობს თრიალეთში, მარნეულისა და ყაზბეგის რაიონებში, სოფელი „სამება“ – ჩოხატაურისა და ხელვაჩაურის რაიონებში და ა.შ. ამიტომ ადგილის სახელად „ტონთიო“ ანუ „საღმრთო“ ქართლშიც შეიძლებოდა დამკვიდრებულიყო და ჯავახეთშიც. იმედი გვაქვს, ისტორიკოსები ამ თვალსაზრისსაც გაითვალისწინებენ.

ამრიგად, ტოპონიმი „ტონთიო“ უშუალო კავშირშია მიქაელ მთავარანგელოზთან. ამიტომ სავსებით ლოგიკურია, რომ თამარ მეფემ ოქონის ხატისთვის ეკლესია სწორედ გორაკ ტონთიოზე ააგო.

დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1985, 94.

²³ დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები ..., 94.

ON IDENTIFICATION AND HISTORY OF THE OKONI ICON

Foreword: The Okoni icon was sent to Georgia by Byzantine Emperor Romanos Argyros (1028-1034). The King of Georgia Bagrat IV (1027-1072) built a church in the name of the Okoni icon in the Prone Gorge. This icon is quite often mentioned in the historical documents of the 17th-18th cc., from which it becomes evident that Kings of Georgia swore an oath on the Okoni icon, invoked it as a “guarantor” in buying and selling affairs, charity and in cases or criminal negotiations. It is noteworthy that in the past a folk festival *Okonoba* was celebrated specially in Georgia, which was naturally related to the Okoni icon. The discussion as to who or what was depicted on the icon began in the 1880s and continues to date. The present book also aims to clarify this issue.

Chapter I. On the Etymology and Identification of the Okoni Icon: According to the work by Vakhushti Bagrationi (18th c.) and other Georgian historical documents, in 1031 Queen Mariam, mother of King Bagrat IV, went to Constantinople in order to conclude a peace treaty with the Byzantine Emperor. At the same time, the Queen wished that her son Bagrat receive the title of Kuropalates and become related with the Emperor’s court by marriage. Emperor Romanos Argyros complied with her request. He married off his niece Helen to Bagrat, “gave her a nail of the Lord and the Okoni icon and great treasure as dowry”.

As none of the sources indicate who or what was depicted on the Okoni icon, at present several icons are known in Georgia under the name of the Okoni icon. These are:

1. an ivory triptych with the Deesis composition (10th-11th cc., pl. 1, 2), 2. a chased icon called *Okoni Crucifixion* (dated to the 14th c., pl. 3, 4, 5), 3. a painted icon of the Deesis composition (16th-17th cc., pl. 6), 4. a chased icon of the Deesis composition (16th c.), 5. an icon of the *Theotokos* (19th c.), preserved at the Monastery of Transfiguration, village Liskovo, Nizhegorod Eparchy, Russia (pl. 11).

The type of the Okoni icon is clear from its name, but unfortunately the etymology of the word "Okona" is not explained properly to the present day. In the researchers' view, the title of the Okoni icon comes from the name of the city of Konya (in Greek *Ἰκόνιον* and in Latin *Iconium*), South Anatolia. This view is based on the evidence preserved in Georgian historical sources that the Okoni icon is the icon which was moved by Byzantine Emperor Heraclius (610-641) from the city of Konya to Constantinople. Upon closer inspection, it becomes clear from the same sources that name of the icon derives not from the city of Konya, but a nearby settlement Chonae (*Χῶναι*). This is the place where, according to the church tradition, Archangel Michael worked a miracle (the Orthodox Church celebrates this miracle on September 6).

As is the case with every great feast, a special icon was painted on occasion of the Miracle of Archangel Michael at Chonae. Such icons usually bear the following inscriptions: *Τὸ ἐν Χῶναις Θαύμα* or *Τὸ Θαύμα τῶν Χωνῶν* (The Miracle of Archangel Michael at Chonae).

One of the oldest of the icons depicting the miracle at Chonae (12th c.) is that preserved at the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai. The icon bears an inscription in Greek capital letters: *ΤΟ ΘΑΥΜΑ ΤΩΝ ΧΩΝΩΝ, Ο ΑΡΧ[ΑΓΓΕΛΟΣ] ΜΙ[ΧΑΗΛ], Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ. Ο [ΠΡΟΣΜΟΝΑΡΙΟΣ] ΑΡΧΙΠΠΙΟΣ*. In the inscription, attention attaches to the epithet of Archangel Michael (*Ο*

ΧΩΝΙΑΤΗΣ), which, above all, means “of Chonae”, but may also be interpreted as “Who makes water funnel, flow, plunge”. The epithet of Archangel Michael with the form Ο ΧΩΝΕΑΤΗΣ is also attested in a miniature of the collection of homilies by St. John Chrysostom, preserved at Paris (Coislin 79).

The Monastery of St. Catherine also houses a menologion (calendar icon), dated to the second half of the 11th c., which, along with other compositions, contains the composition of the miracle of Archangel Michael at Chonae. The author of the icon is Georgian painter Ioane Tokhabi. The inscriptions of the icon are executed in the Greek and the Georgian languages. In Greek the inscription Εὐ Χωναις [Θαύμα] is discernible. The corresponding Georgian inscription is: “Khon[i]as sastsauli” (Miracle by Khon[i]a). It is obvious that “Khon[i]a” is the Georgianized form of the epithet of Archangel Michael (Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ).

Not infrequently in Georgian manuscripts an article and a noun were written as a solid word. Subsequently this error was either introduced in parallel with the correct form, or was substituted for the latter. An excellent example is the name of the 11th-century Byzantine poetess Kassia (ἡ Κασσία//ἡ Κασία), which occurs in old Georgian manuscripts sometimes as “Kasia” and sometimes as “Ikasia”. The form “Ikasia” is attested in Greek manuscripts as well (Ἡκασία// Ἰκασία), researchers unanimously explain this by merging of the article and the noun.¹ One of the Georgian manuscripts of the 11th c. contains place names: “Totzano” (i.e. the country of the Chans or the Laz) and “Hopariai” (“Bishop of the city

¹ “Ikassia” attested in Georgian manuscripts may be regarded as a mistake made by the Georgian translator or copyist. However, it is not ruled out either that the mistake was initially made by the Greek copyist, and then it found its way into the Georgian manuscripts too.

of Hopariai” – “Ἡσυχίος ὁ Παρίου”), which are derived in the same way τῶν+Τζανῶν and ὁ+Παρίου).

Thus, the Georgian Okoni (/Oqoni) is obtained as a result of merging the artron (O) and the word (ΧΩΝΙΑΤΗΣ). It should also necessarily be taken into account that Greek X in old Georgian was more frequently rendered by „j” [“k/q”]. In the ending the letters ΑΤΗΣ are linked in a way that can be read only by a person with the good knowledge of the Greek language. The Georgian believers would read only the letters clearly discernible on the icon: ΟΧΩΝΙ (Okoni/Oqoni).

Thus, “the Okoni icon” mentioned in the dowry of Queen Helen is an icon depicting the miracle worked by Archangel Michael at Chonae.

Chapter II. On Subsequent History of the Okoni Icon: Archangel Michael was regarded as the patron of the Byzantine Emperor and his army. Therefore, sending of the Okoni icon by Romanos Argyros to King Bagrat had a symbolic meaning. With this gesture, the Byzantine Emperor wished to the newly related King of Georgia Bagrat IV, who was to become his ally, guardianship of Archangel Michael and invincibility against enemies. Naturally, the Georgian kings had special respect for the icon received as a present from the Emperor. It can be noted with certainty that this icon was handed over from generation to generation at the royal court of Georgia. In particular, after Bagrat IV the Okoni icon must have moved first into the possession of Giorgi II and then - David the Builder.

The historian of David the Builder narrates that at the time of a battle, King David went out of his tent in midday heat, wearing only a shirt. Suddenly someone from the tower threw an arrow at him. The arrow missed him and hit the “icon of the Archangel, hanging

around his neck, a gold, small one, and the divine power rescued him”.

It is not ruled out that here we may be dealing with a mistake of the copyist, who might have written instead of “Okonisa” “Okrosa” (gold), as he imagined the King’s icon to be a gold one. However, this is of no special importance. The main thing is that during the battle David the Builder was wearing an icon of the Archangel.

Proceeding from the above, the present author believes that the icon of the Archangel which delivered King David from death, was the Okoni icon given to Queen Helen as dowry.

The Okoni icon, upon its arrival to Georgia, became the patron of the King of Georgia and his army. Suffice it to recall the evidence that Archangel Michael was depicted on the helmet of Queen Tamar (12th c.). According to a legend, 1187 Queen Tamar built on a hill called Tonthio, near Gori, a fortress and a church for the Okoni icon. It is also noteworthy that on the north wall of the Matskhvarishi church in Svaneti has survived the representation of the coronation ceremony of Demetre I, son of David the Builder. Demetre I is crowned by an angel, and nobles put a sword around the king’s waist, etc.

Chapter III. Archangel Michael in Georgian Heraldry: The *Atlas* by Vakhushti Bagrationi (18th c.) contains simultaneously three emblems as the National Emblem of Georgia: 1. St. George mounted on a horse; 2. the royal symbols of the Bagrationis and 3. Archangel Michael.

As the icons of St. George on horseback, slaying the dragon, are attested only from the 11th c., it may be assumed that on the **ancient State Emblem and royal insignia of Georgia Archangel Michael must have been depicted**, and later on the emblem with Archangel Michael was replaced by the representation of St. George. The present author supposes that this must have occurred in the reign of

King David the Builder (1089-1125). The grounds for this assumption is given by the icon preserved at the Monastery of St. Catherine at Mount Sinai (dated to the 13th c.), showing David the Builder flanked with St. George. The same is indicated by the evidence of the historian of David the Builder that in the Didgori battle King David's army was visibly led by Saint George.

Chapter IV. On the History of the Gori Okoni Icon: the history of the Gori Okoni icon began in the 12th c. and, on the basis of all sources, is related with the name of Queen Tamar. Researchers believe that the Gori Okoni icon was that of the *Theotokos*. This view is based on the sources of the 17th-19th cc. The present author believes that the real Okoni icon of Gori (the icon depicting the Miracle at Chonae) was lost in the 13th-14th cc. Therefore, later on the icon of the *Theotokos*, preserved at the Gori Okoni church, was regarded as the Okoni icon.

Chapter V. Folk Festival *Okonoba*: According to historical sources, *Okonoba* in Georgia was celebrated from 1189. In the course of time, the essence of the festival was forgotten. By the end of the 19th c. neither the people nor clergy knew its meaning.

Chapter VI. Ecclesionyms and Place Names Related with the Miracle at Chonae in Georgia: 1. One of the villages in Eastern Georgia is called Okona. There is no doubt that this name was given to the village under the influence of the church built for the Okoni icon ("Okona"). 2. The place name **Khoni** (or its slightly different forms: **Khona**, **Khone**, **Khonischala**, **Khon-Chiori**) occurs as names of towns and villages of various regions of Georgia. Different opinions have been expressed to explain this circumstance. In the view of the present author, the place name "Khoni" is linked with the Miracle worked by Archangel Michael at Chonae, Phrygia, and the church of Archangel Michael located there. This viewpoint is, above

all, confirmed by the fact that not only the names of holy places of Jerusalem but also well-known Byzantine toponyms and names of authoritative monasteries were transferred to Georgia, e.g., **Antioch** (place and monastery in Mtskheta), **Blachernae** (Kvatakhevi monastery is referred to in this way in old sources), **Ulumbo monastery** (Kartli), **Koziba monastery** (Kartli), etc. This is also supported by the legend related with the village **Khone** (//**Khonischala**) in Khevsureti. It is doubtless that the place name “Khoni” was established before the arrival of the Okoni icon in Georgia, as according to the church tradition, Khoni church was built in the 8th c.

Conclusion: The Okoni icon, brought by Queen Helen, wife of Bagrat IV, was the icon showing the Miracle worked by Archangel Michael at Kolossae or Chonae. The name of the icon derives from the epithet of Archangel Michael «Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ» (O Khoniatis). It may be assumed that after Bagrat IV the icon moved into possession of Giorgi II and then – into that of David the Builder. It may be assumed that the Okoni icon was the icon of Archangel which, in the chronicler’s words, delivered King David from death. Upon its arrival to Georgia the Okoni icon became the guardian of the King of Georgia and his army. Therefore, the image of Archangel Michael found its place on the State Emblem of Georgia and royal insignia.

Appendix: On Etymology and Localization of Place Name *Tonthio*: Vakhushti Bagrationi (18th c.) narrates that the name of the town Gori was derived from a hill called *Tonthio*. According to him, the hill was named so by Byzantine Emperor Heraclius (610-641), which denotes the “Gold Mountain”. In the present author’s view, the “Gold Mountain” is a semantic translation of the place name. As people believed that Emperor Heraclius had buried treasure in the

hill, they called it the Gold Mountain². In fact, *Tonthio* derives from Greek adjective θεῖος, θεία, θεῖον, which means “divinity”. The plural form of this word in the Genitive case is τῶν θείων (*ton theion* – “of divinities”). The place name *Tonthio* is derived by merging the article (τῶν) and the adjective (θείων) – (τῶν+θείων). Thus, we are dealing with the same case as that discussed during explanation of the word “Okona”. Due to the nature of the Georgian language, a word does not retain the last consonant. Therefore, the resulting form was “Tonthio”. As here we are dealing with the hill or mountain, its full name can be reconstructed as follows: τῶν θείων Ὄρος (the “mountain of divinities”) or the “mountain of the divine bodiless powers”. The term “bodiless powers” naturally refers to Archangels and Angels.

Thus, the place name *Tonthio* comes from Greek and denotes “divine”. Bearing in mind that Archangel Michael was regarded as the patron of the Emperor and his army, it is not ruled out that the hill was in fact named by Emperor Heraclius.³

The place name “Tonthio” is directly linked with Archangel Michael. Therefore, it is logical that Queen Tamar built a church for the Okoni icon (Miracle at Chonae) exactly on Tonthio hill.

It becomes clear from one 11th-c. document that a village called *Tonthio* was also found in South Georgia (Javakheti). In researchers’ view, Vakhushti Bagrationi misinterpreted the old source. They

² According to historian Juansher, Emperor Heraclius, having won a victory over the Persians, went through Georgia. As his mules and camels were unable to carry countless booty, the Emperor buried part of the gold and silver in the hill which he called *Tonthio*.

³ Constantine the Great built in the village Estia in the Bosphorus European littoral a church consecrated to Archangel Michael, due to which the village was renamed *Michailion* (Μιχαήλιον). Later on the village was called Ἀσωμάτων, or “of the bodiless”.

believe that *Tonthio* of Kartli and village *Tonthio* of Javakheti are the same village, and it is located in Javakheti.

In the present author's opinion, here it should be taken into account that there are frequent cases when the churches are built in several places for one and the same saint, angel or icon, which subsequently gives rise to the place name. An excellent example is the above-discussed place name "Khoni". So, *Tonthio* ("divine") may have been established both in Kartli and Javakheti.

Translated by Irene Kutsia

- აბულაძე ილ., ქართული წიგნები იოანე ოქროპირის ცხოვრებისა და მისი გამოცხილი ძველ ქართულ მწერლობაში, ენიმკის მოამბე, XIV, თბ., 1944.
- აგათია სქოლასტიკოსი, გეორგიკა (ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ), ტ. III, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა ს.ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936.
- ალიმბარაშვილი იოსებ (სოსო), ოქონის ხატ[ებ]ისა და ტაძრ[ებ]ის ისტორიიდან, თბ., 2012.
- ასათიანი თ., ქართული გერბთმცოდნეობა (ჰერალდიკა), თბ., 2010.
- ბაკურაძე თ., ოქონის სამნაწილიანი ხატის რესტავრაცია და ვიზუალური კვლევა, კრებ. „ოქონა“, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012, 125-130.
- ბარდაველიძე ვ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 2006.
- ბარნაველი ს., ქართული დროშები, თბ., 1953.
- ბარნაველი ს., საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიტიკური მასალები, თბ., 1965.
- ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი (უძველესი დროიდან X საუკუნის დამლევამდე), თბ., 1889.
- ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი), თბ., 1985.
- ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975.
- გაბიძაშვილი ე., ქართული ნათარგმნი ჰაგიოგრაფია, თბ., 2004.
- გაბრიელი (იმერეთის ეპისკოპოსი), მოძღვრება, თქმული გელათს 1869 წელსა 8 სექტემბერს, ქადაგებანი იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელისა, ტ. II (ქუთაისი, 1913 წ.), თბ., 1989.

გამსახურდია ზ., „ვეფხისტყაოსანი და წმ. გიორგის კულტი, იხ.: ვეფხისტყაოსნის სახისმეტყველება, თბ., 1991, 157-217.

გარსევანოვი (გარსევანიშვილი) ალ., ქალაქი გორი და სას-
ნაულთ-მოქმედი ოქონის ღვთისმშობლის ხატი, ჟურნ.
„ცისკარი“, № 2, 1868; გადაბეჭდილია კრებულში:
„ოქონა“, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-
ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მა-
სალები, გორი, 2012, 11-18.

გვასალია ჯ., ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის
საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის
კრებული, VI, თბ., 1982, 29-56.

გიორგი კედრენე, ისტორიული მიმოხილვა, გეორგიკა,
ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესა-
ხებ, ტ. V, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა
და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1963.

გიორგი მთაწმიდელი, ცხორებაჲ იოანესა და ეფთჳმესი: ძვე-
ლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები
(ილია აბულაძის რედაქციით), წიგნი II, თბ., 1967.

გოგოლაძე თ., ცნობები ბერძნებსა და ოქონას ხატზე
გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილში, „ბიზან-
ტინოლოგია – 3“, ტ. I, თბ., 2011, 127-131.

გოგოლაძე თ., ბელენკო-გოდერძიშვილი ნ., ოქონის ხატისა
და ჯვარცმის ისტორიისათვის (წერილი I), კრებ. „ოქო-
ნა“, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგ-
რაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები,
გორი, 2012, 32-50.

გოგოლაძე თ., ოქონის ხატისა და ჯვარცმის ისტორიისათვის
(წერილი II), კრებ. „ოქონა“, სერგი მაკალათიას სახ.
გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეც-
ნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012, 93-98.

გოგოლაძე თ., სოსანიძე თ., ცნობები ოქონის ხატსა და ტა-
ძარზე გარსევანიშვილების საგვარეულო გრაგნილისა
და ალექსანდრე გარსევანიშვილის ერთი წერილის
მიხედვით, კრებ. „ოქონა“, სერგი მაკალათიას სახ. გო-
რის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიე-
რო სესიების მასალები, გორი, 2012, 120-124.

გოილაძე ვ., ჰუნ-თურქები კავკასიაში, თბ., 2008.

გოილაძე ვ., ბიზანტიური ტიტულატურა იმპერიის აღმოსავლურ პოლიტიკაში, კრებ. ბიზანტია ქართულ წყაროებში, თბ., 2010, 118-128.

გოილაძე ვ., აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა ონოგურისის ციხის შესახებ, კრებ. ბიზანტინოლოგია საქართველოში – 3, თბ., 2011, 137-155.

დიდი სვინაქსარი (კონსტანტინეპოლური ტიპიკონი), ბერძნულიდან თარგმნილი გიორგი მთაწმიდელის მიერ, ტექსტი XI საუკუნის ექვსი ხელნაწერის (Ath. 30, 2211, 97, 193, Sin. 4, Jer. 24-25) მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მეცნიერთა-ნამშრომელმა მანანა დოლაქიძემ. იხ. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი (თსუ წმ. მეფე დავით აღმაშენებლის ტაძარი), თბ., 2003.

დიდი სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975.

ე.თ. (=ექვთიმე თაყაიშვილი), „ოქონის ხატი“, გაზ. „ივერია“, 24.10.1900, № 231.

ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ატლასი (XVIII ს.), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემა, თბ., 1997.

ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.

ვაჭრიძე პ., ქალაქ წულუკიძის ისტორიიდან, თბ., 1977.

ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება, თბ., 1991.

თამარაშვილი მ., ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, თბ., 1995.

თაყაიშვილი ე., ხონის ეკლესია და მისი სიძველენი, ძველი საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. III, ტფ., 1913-1914.

თაყაიშვილი ე., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, წიგნი მეორე, ტფილისი, 1914.

- თაყაიშვილი ე., არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937.
- თაყაიშვილი ე., ჩხარის ეკლესიის სიძველენი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XV, თბ., 1948; ტ. XVI, თბ., 1950.
- თეოდორიტი კვირელი, მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიქსენების, „გეორგიკა“, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხ-შიშვილმა, თბ., 1961.
- ითონიშვილი ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992.
- იოვანე ოქროპირის ცხოვრების ძველი ქართული თარგმანი და მისი თავისებურებანი 968 წლის ხელნაწერის მიხედვით, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო რ. გვარამიამ, თბ., 1986.
- კავლელაშვილი ე., ოქონის სპილოსძვლის ტრიპტიქონი, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები (23 დეკემბერი), გორი, 2008.
- კავლელაშვილი ე., „ოქონის მეფეთა წინამდგომი ხატი“, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის კირიონ II-ისადმი მიძღვნილი გორის მეოთხე სამეცნიერო კონფერენცია (3-4 თებერვალი), გორი, 2012.
- კეკელიძე კ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, მისი შედგენილობა, წყაროები და ეროვნული ტენდენციები, ლიტერატურული ძიებანი, I, თბ., 1943.
- კეკელიძე კ., ექვთიმე ათონელის მთარგმნელობითი მოღვაწეობის ერთი ნიმუში: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, 1945, 237-268.
- კეკელიძე კ., „წმიდა“ მხედარი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., 1945, 6-12.
- კეკელიძე კ., იოანე ქართველის კალენდარი (X ს.): ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. V, 1975, 242-294.

- კიკნაძე ზურაბ, ანდრეზები (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის რელიგიურ-მითოლოგიური გადმოცემები), თბ., 2009.
- კლდიაშვილი დარეჯან, სინას მთის წმიდა გიორგის ხატი დავით აღმაშენებლის პორტრეტული გამოსახულებით, მრავალთავი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, XV, 1989, 117-135.
- კლდიაშვილი დარეჯან, სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატთანე, თბ., 2008.
- კლდიაშვილი დავით, საქართველოს სახელმწიფო გერბის კვართის ისტორია, ჟურნ. „ომეგა“, 6, 2001.
- კოჭლამაზაშვილი ე., რა დღესასწაულია გარეგნობა? ჟურნ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“, თბ., 1992, 5-6, გვ. 23-32.
- ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-VIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
- ლაპიდარული წარწერები, II, ნაკვ. I, დასავლეთ საქართველოს წარწერები (IX-XIII სს.) შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980.
- მარი ნ., იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, თბ., 1955.
- მაკალათია ს., ატენის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი), თბ., 1957.
- მაკალათია ს., ფრონეს ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი), თბ., 1963.
- მამისტვალაშვილი ე., გორის ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1994.
- მესხი თ., ბრძენი ქალწული (IX საუკუნის ბიზანტიელი პოეტი ქალის კასიას ცხოვრება და შემოქმედება), თბ., 1987.
- მესხი თ., ტოპონიმ „დიდუბის“ განმარტებისათვის, თბ., 2008.
- მესხი თ., ბერძნული ელემენტი ატენის ხეობის ტოპონიმიკაში და ატენის სიონი, კრებ.: „ბიზანტიური წყაროები საქართველოს შესახებ, პროგრამა „ლოგოსი“, თბ., 2010, 159-222. იხ. აგრეთვე: იგივე ნაშრომი მონოგრაფიის სახით (ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე), პროგრამა „ლოგოსი“, თბ., 2010.

- მესხი თ., ტოპონიმ „ტონთოს“ ეტიმოლოგიისათვის, კრებ. ქრისტიანულ-არქეოლოგიური ძიებანი, ტ. III, თბ., 2010, 647-655.
- მესხი თ., „ოქონას“ ეტიმოლოგიისა და ოქონის ხატის რაობისათვის, კრებ. „ოქონა“, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012, 99-119.
- მესხი თ., სინა და საქართველო, ახალი ფურცლები მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისათვის, თბ., 2013.
- ოქონა, სერგი მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის სამეცნიერო სესიების მასალები, გორი, 2012.
- პროკოპი კესარიელი, შენობათა შესახებ, ძვ. ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ჯ. შოშიაშვილმა, თბ., 2006.
- საკუპრიელი ნ., სამხთო (გურია), გაზ. „კვალი“, №10, 1902.
- საყვარელიძე თ., ალიბეგაშვილი გ., ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები, თბ., 1980.
- სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვ. სილოგავამ, თბ., 1988.
- სურგულაძე ი., ლემი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VI, 1967, 167.
- სხირტლაძე ზ., იოანე თოვბი – სინაზე მოღვაწე ქართველი მხატვარი, ჟურნ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“ (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, შ. რუსთაველის სახ. ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტი), 3, თბ., 1998, 61-72.
- სხირტლაძე ზ., სინას მთის სანელინდო ხატის შედგენილობისათვის, სამეცნიერო შრომების კრებული, თსუ გამომცემლობა, თბ., 2000, 197-225.
- ფაილოძე ა., წულუკიძის რაიონის ისტორიიდან (ცნობარი), თბ., 1984.
- ფერაძე გ. (წმ. გრიგოლ ფერაძე), წმინდა გიორგი ქართველი ერის ცხოვრებასა და სარწმუნოებაში (ისტორიულ-

- რელიგიურ ჭრილში), თხზულებათა კრებული, ნიგნი პირველი, ვარშავა, 2012, 165-174.
- ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955; ტ. II, თბ., 1959.
- ქართლის ცხოვრება (რ. მეტრეველის რედაქტორობით), თბ., 2008.
- ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაკვლევად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 11, თბ., 1984.
- ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ტექსტები გამოსცა შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970.
- ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, ტექსტები გამოსცა შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1972.
- ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, ტ. III, თბ., 1967.
- ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951.
- ყაუხჩიშვილი თ., საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004.
- ყაუხჩიშვილი ს., ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, ტ. III, ბიზანტიური პერიოდის ლიტერატურა, თბ., 1973.
- ჩუხუა მ., ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 2002-2003.
- ცინცაძე კ., ქვაშვეთის წმიდის გიორგის ეკლესია ტფილისში, გამოსაცემად მოამზადა, ბოლოსიტყვა და საძიებელი დაურთო მ. ქავთარიამ, თბ., 1994.
- ძველი მეტაფრასული კრებული (სექტემბრის საკითხავი), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ნ. გოგუაძემ, თბ., 1986.
- ძნელაძე რ., გურული დიალექტის ტოპონიმიური სისტემა, თბ., 2005.

- წერედიანი ნ., სვანურ ხალხურ დღეობათა საწელიწადო კალენდარი, თბ., 2006.
- წერეთელი გ., გელათის მონასტერი, ჟურნ. „ჯეჯილი“, №5, 1890.
- ხუსკივაძე ლ., ბიზანტიური სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი საქართველოდან, *Ars Georgica*, 10-A, თბ., 1991.
- ხუსკივაძე ლ., ახალი მონაცემები ოქონის კარედი ხატის შესახებ, საქართველოს სიძველენი, 4, თბ., 2004.
- ხუსკივაძე ლ., ინტერვიუ ჟურნალ „კაკადუში“, № 82, თბ., 2004, 32-35.
- ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია: თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბ., 1983.
- ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, ნიგნი II, ნაკვეთი II: თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII თბ., 1984.
- ჯავახიშვილი ივ., ქართული სიგელთმცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა: თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. IX თბ., 1996.
- ჯიქია ს., გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ტ. III, თბ., 1958.

Амиранашвили Ш., История грузинской монументальной живописи, т. I, Тб., 1957.

Бакрадзе Д., Кавказ в древних памятниках христианства, Тифлис, 1875.

Бенешевич В. М., Изображение грузинского царя Давида строителя на иконе Синайского монастыря, Христианский Восток т. 1, вып. 1, СПб, 1912.

Вирсаладзе Т., Фресковая роспись художника Микаеля Маглакели в Мацхвариши, *Ars Georgica*, 4, 1955, 169-231.

Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, Москва, 1973.

- Грузинские дворянские грамоты (материалы для пятого Археологического съезда), составил Д. П. Пурцеладзе, Тифлис, 1881.
- Джанашвили М., Гори и его окрестности, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (МОМПК), Тифлис, 1904, вып. 34.
- Журнал Министерства народного просвещения (Отдел классической философии), май, 1911.
- Иоселиани П., Краткая история грузинской церкви, С.-Петербург, 1843.
- Иоселиани П., Города существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1950.
- Кипшидзе И., Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматиею и словарем (Мингрело-русский словарь), СПб, 1914.
- Марр Н. Ю., Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902 .
- Марр Н. Ю., Краткое описание грузинских рукописей библиотеки греческого патриархата в Иерусалиме, Тб., 1955.
- Месхия Ш., Город и городской строй в феодальной Грузии, Тб., 1959.
- Мишкова А., Памятники резной кости X-XII вв. связанные с Грузией. II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977.
- Муравьев А., Грузия и Армения, часть 3, СПб, 1848.
- Савинов А., Григорий Григорьевич Гагарин (1810-1893), Москва, 1951, 28-29.
- Садзагелов – Ивериели Г., История очерк Оконской чудотворной иконы Божей Матери, находящейся в

горийской оконской богородиной церкви, "Пастырь", 15.07, 1890, N 12, стр. 20-22; 30.08.1890, стр. 12-13.

Такаишвили Е., Оконский образ Распятия, Материалы по Археологии Кавказа, XII, Москва, 1909.

Уварова П., «Кавказ, путевые заметки», ч. I, Москва, 1904.

Уварова П., Окона, Материалы по Археологии Кавказа, Москва, 1894.

Цагарели А., Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае, СПб, 1888.

Церетели Г. Е., О некоторых древностях в Гелатском монастыре, пятый археологический съезд в Тифлисе, Москва, 1882.

Чубинашвили Г., Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959.

Goldschmidt AA., und Weitzmann K., Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts, Bd. II, Berlin, 1979.

Heiser Lothar, Die Engel im Glauben der Orthodoxie, Leipzig, 1976.

Αγαθίου Σχολαστικού, Ιστορίαι, III, 5, 7, Αθήνα, Εκδόσεις Κανάκη, 2008.

Βασιλάκη Μ., Εικόνα του ζωγράφου Αγγέλου με τον Άγιο Γεώργιο καβαλάρη δρακοντοκτόνο: ένα νέο απόκτημα του Μουσείου Μπενάκη, Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1986) τ. 2 (Χανιά 1991) σσ. 41-49.

Παπαδοπούλου Στυλ. Γ., Ὁ Τροπαιοφόρος Μεγαλομάρτυς Ἀγ. Γεώργιος, Θρησκευτική καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 4ος, Αθήναι, 1964, 430.

Σινᾶ, οἱ θησαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης, γενική ἐποπτεία: Κωνσταντῖνος Α. Μανάφης, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.

Σωτηρίου Γ. καὶ Μ., Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Α' (πίνακες), Ἀθῆναι, 1956.

Σωτηρίου Γ. καὶ Μ., Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, τ. Β' (κείμενο), Ἀθῆναι, 1958.

Σωτηρίου Μ. Γ., Ἀγ. Γεώργιος (Εἰκονογραφία), Θρησκευτική καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 4ος, Ἀθῆναι, 1964, 438-439.

Τζαφέρης, Β., Ἅγιοι Τόποι, 1986.

საქიუბელი

ა) პირთა სახელეუბისა:

აგათია (ბიზანტ. ისტორიკოსი)
108, 114, 115

ადარნერსე კპატოსი 49

ათანასე ბერი 25, 55, 56, 83, 85

აკე (მეფე) 113

ალექსი კომნენოსი 78

ალექსეი მიხეილის ძე (რუსეთის
მეფე) 64, 67, 90

ალიმბარაშვილი ი. 17, 18, 20,
43, 71, 87-89, 91

ამირანაშვილი შ. 116

ანდრია (გორის
მთავარეპისკოპოსი) 103

არქიპო (ბერი) 24, 25, 29

არჩილ (მეფე) 85

არჩილი (ქართლის
ერისმთავარი) 117

არჩილი (წმ.) 90

ასათ გრიგოლის -ძე 52

ასათიანი თ. 63-66

აქილევსი 36

ბაგრატ III (იმერეთის მეფე) 13,
37

ბაგრატ IV 8, 11, 13, 18, 19, 21,
39, 40-42, 44, 45, 47, 61, 82,
84, 85, 89, 93, 96, 104, 105,
125

ბაგრატიონნი 58

ბაკურაძე თ. 16

ბარათაშვილი მამუკა 76

ბარნაველი ს. 69

ბასილი დიდი 49

ბასილი II (იმპერატორი, X ს.)
30, 75

ბასილი (რომანოზ არგიროსის
ძმა) 19

ბაქრაძე დ. 16, 69, 70, 116

ბელენკო -გოდერძიშვილი თ. 17

ბენეშევიჩი ვ. 79

ბერძენიშვილი დ. 134, 135

ბერძენიშვილი ნ. 109

ბექა ოპიზარი 37, 105

ბორენა დედოფალი 41

ბროსე მ. 116

გაბრიელ დეკანოზი 44

გაბრიელ ეპისკოპოსი 102

გაგარინი გ. 94, 95

გარსევანი (დეკანოზი) 83, 97

გარსევანიშვილი ალ. 16, 17, 21-
23, 26, 39, 42, 44, 61, 82-85,
90, 92, 93, 95, 97, 98, 100, 101

გარსევანიშვილი იესე 21, 25

გვასალია ჯ. 134

გიორგი (წმ) 12, 60, 63, 64, 66,
67, 70, 72-74, 76-80, 111

გიორგი ათონელი 77

გიორგი II (აფხაზთა მეფე) 77

გიორგი III 67, 68

გიორგი კუროპალატი 116

გიორგი რუსი 52

გოგოლაძე თ. 9, 21, 23, 26, 88,
89, 93, 96

გოილაძე ვ. 115

გოლდშმიდტი ა. 14

გოლიცინი გ. 93- 95

გრიგოლ ნოსელი 49

გრიგოლ ფერაძე 76

გრიგოლ ღმრთისმეტყველი 54

დავით აღმაშენებელი 45-48, 51,
52, 57, 66, 69, 71

დემეტრე კპატოსი 49

დემეტრე I 57

დიმიტრი (წმ.) 12

დიონისე არეოპაგელი 128

დონაშვილი პეტრე 83, 84

ევდემონ კათოლიკოზი 37

ელენე დედოფალი 11, 18-23, 36,
38, 39, 44, 47, 48, 74, 125

ერეკლე II 65

ერმაკოვი დ. 69

ესქილე 36

ვადბოლსკი მ. 64, 67, 68

ვარდან დადიანი 52

ვასილაკი მ. 75

ვახტანგ V (შაჰნავაზი) 87

ვახტანგ VI 12, 19, 42, 64, 89-91,
93, 96, 101, 102

ვახტანგ ბატონიშვილი 87

ვახუშტი ბატონიშვილი 11, 18,
19, 39, 42, 52, 63, 64, 66, 68,
73, 85, 87-89, 91, 92, 104,
105, 108, 110, 120, 127, 134

ვეიცმანი კ. 14

ვოლკოვა ნ. 121

ზაქარაია პ. 115

თამარ მეფე 51-53, 55, 56, 60,
61, 71, 80, 82, 83, 84, 86, 96

თაყაიშვილი ე. 12, 14, 20, 58, 88,
115, 116, 118

თევდორე მხატვარი 58

თეოდორე სტრატილატისი 74

თეოდორე ტირონი 74

თეოდოსი (აფხაზთა მეფე (791-
818 წწ.)) 118

იველდიანი 59

იოთონიშვილი ვ. 122

ილია II (კათოლიკოს-
პატრიარქი) 8

იოანე ზოსიმე 55, 112

იოანე თოჭაბი 32

იოანე მახარებელი 24

იოანე ნათლისმცემელი 22

იოანე ოქროპირი 31, 49

იოანე (რუსთავეის მიტროპო-
ლიტი) 9, 10

იოანე ციმისკი 75

იოვანე (არჩილის ძე) 117

იონა (წმ.) 60

იოსელიანი პ. 46, 108, 118, 119

ისიდორე ეგზარქოსი 93-95

ისო ნავესი 40, 59

იუსტინიანე (იმპერატორი VI ს.)
26

კავლელაშვილი ე. 15
 კაკაბაძე ს. 117
 კასია/იკასია 35, 130, 131
 კალისტრატე ცინცაძე 76
 კაპანაძე თ. 115
 კეკელიძე კ. 75, 77
 კვირიკე (ნმ.) 49
 კიკნაძე ზაქარია 17
 კიკნაძე ზურაბ 123
 კირილე ალექსანდრიელი 49
 კირიონ II (კათოლიკოს-
 პატრიარქი) 16, 27
 კლდიაშვილი დავით 68
 კლდიაშვილი დარეჯან 79
 კონდაკოვი ნ. 69, 70, 116
 კონსტანტინე დიდი 111
 კონსტანტინე (იმერეთის
 მეფის, ბაგრატ III-ის ძე) 13
 კოჭლამაზაშვილი ე. 46, 100
 ლევანი (კახთა მეფე) 42
 ლევან II (დადიანი) 87
 მაკალათია ს. 16
 მამისთვალიშვილი ე. 17, 20, 23,
 43, 44, 51, 61, 88, 90, 104
 მართა-მარიამი (ბაგრატ IV-ის
 ასული) 41
 მარიამ დედოფალი (ბაგრატ IV-
 ის დედა) 18
 მარიამ ღმრთისმშობელი 22,
 54, 84
 მეგრელიძე ი. 106
 მელქისედეკ კათოლიკოსი 134
 მესხი თ. 86, 105, 110, 131, 134

მესხია შ. 113
 მირიან მეფე 85
 მიქაელი (ათენის
 მიტროპოლიტი) 28
 მიშკოვა ირ. 14
 მურავიოვი ა. 116
 მურავიოვი ნ. 93, 95
 ნიკიტა ხონიატე 28, 31
 ნიკიფორე ფოკა 75
 ნიკოლოზი (ახალქალაქის
 მთავარეპისკოპოსი) 103
 ნინა ილუმენია 12
 ორბელი ი. 108
 პავლე მოციქული 53
 პომპეუსი გნეიუს 114
 უორდანია თ. 16
 რომანოზ არგიროსი 18, 19, 21,
 40, 42, 44, 45, 85, 96
 საძაგლიშვილი გ. (კირიონ II) 27
 სვიმონ I 87-89, 90
 სოლომონ I 67
 სოსანიძე თ. 9
 სოტირიუ გ. 30, 72, 79
 სოტირიუ მ. 30, 72, 79
 სულხან-საბა ორბელიანი 55,
 107
 სტეფანე (ნმ.) 114
 ტოლსტაია (გრაფინია) 12

უვაროვა პ. 13

ფაილოძე ა. 109

ფარსადან გორგიჯანიძე 87

ფილიმონი (დეკანოზი) 26, 44

ფილოქტისტე 115

ფლორინსკი ა. 13

ფურცელაძე დ. 16

ქუთათელაძე ა. 117

ყაუხჩიშვილი თ. 115

ყაუხჩიშვილი ს. 33, 34, 128

ყიფშიძე ი. 109

შალვა ახალციხელი 52

ჩუბინაშვილი გ. 116

ჩუბინაშვილი დ. 107

ჩუბინაშვილი ნ. 107

ჩუხუა მ. 107, 110

ცხადაია პ. 106

ძნელაძე რ. 106

ბ). ეთნიკური სახელებისა

ბერძენი 26

იუდეველები 49

რუსები 65

სპარსელები 127

ხოსრო (მეფე) 85

ხუსკივაძე ლ., 8, 13, 14, 38

ჯავახიშვილი ივ. 70

ჯანაშვილი მ. 16

ჯიქია ს. 9

ჯუანშერი (ერისმთავარი) 117

ჯუანშერი (ისტორიკოსი) 117,
128, 134, 135

პერაკლე/ირაკლი (კეისარი)

45, 85, 127, 128, 132, 134, 135

Αἰσχύλος 36

Ἀρχιππος 30

Ἀχιλλεύς 36

Ἑκασια// Ἰκασια 35, 131

Ἡράκλειος 65

Ἡσυχίος ὁ Παρίου 34, 130

Κασσία // Κασία 35, 130

Μιχαήλ 36

Νικήτας ὁ Χωνιάτης 28, 31

ფრანგნი (ევროპელი რაინდები)
80

ქართველნი 42, 43, 62, 80, 83,
104, 111

გ). გეოგრაფიულ სახელთა

ათონის მთა 15

ანტიოქია (მცხეთაში) 110

ანჩისხატის უბანი 106

არხოტი 123

ატენი 110, 133

ბასკეთი 119

ბელაყანი 52

ბიზანტია 55, 74

ბიჭვინთა 33

ბლაქერნა 55

განძა 52,

გელავერი (სოფ.) 114

გელაქუნი 52

გიორგიწმინდა (სოფ.) 105

გორი (ქალაქი) 23, 55, 96, 127, 134

გუბისწყალი 119

დანახვისი (მთა) 134

დაქუეხი (თებულოს მთა) 123

ეგვიპტე 112

ეგრისი 117

ერთაწმინდა (სოფ.) 105

ესტია (სოფ.) 132

ზემო კალას უბანი 105

თამანგელოს (მთა) 132

თასოსი (კუნძ.) 120

თუზი (სოფ.) 97, 101

იერიქო 58

იერუსალიმი 41

იკონია 26, 27

ირანი 52

ისანი 83

იტალია 119

კაპპათა 41

კვირიკეთის მთა 105

კიევი 67

კინჩხა (სოფ.) 113, 114

კოლასე (ქ. მცირე აზიაში) 27, 28, 119, 125

კოლხეთი 114

კონსტანტინეპოლი 14, 15, 18, 118

კრეტა 120

ლაზების ქვეყანა 33

ლახუშტი 132

ლენჯერი 59

ლეროსი (კუნძ.) 120

ლიახვი (მდ) 23, 51

ლისკოვო (სოფ.) 18

მარტვილი 105

მახარონი (სოფ.) 134

მესხეთი 107, 122, 123

მეჯუდა (მდ.) 23, 51

მიქელ-გაბრიელთა (მთა) 132

მიქელ-გაბრიელი (სოფ.) 133

მიქელწმინდა 105, 133

მუცო 123

მტკვარი (მდ.) 23, 51
მცირე აზია 111

ნაჭარმაგევის ქალა 23
ნინოწმინდა (სოფ.) 105

ობოდირა 106
ოზურგეთი 106
ოლიმპოს მთა 27
ონი 108
ონი /პატარა 108
ონოგურისი 108, 114
ონჭიკეთი 106
ოფშქვითი 87
ოქონა (დაბა მცირე აზიაში) 26,
27, 28
ოქონა (სოფ. ქარელის რაიონში)
82, 95, 104
ოჩხამური 106
ოდრხე 51
ოჯერა (სოფ.) 85

პალესტინა 110, 120
პართია 52
პარიზი 12, 31
პეტერბურგი 85
პიტონტი/ ბიჭვინთა 33, 129

რახსი 52
რაჭა 103, 122
რაჭის ქედი 121
რუსეთი 18, 42

საბერძნეთი 26, 119, 132
საზანო 97, 101

საკრაულა (მდ.) 120
სამება (სოფ.) 105, 135
სამეგრელო 115
სამხთო/სალმრთო (სოფ.) 133
სამხრეთ ანატოლია 26
სამთავარანგელოზო (სოფ.) 133
სამიქელაო (სოფ.) 133
სამცხე 88
საქართველო 7, 8, 10-13, 15, 16,
18, 26, 38, 42, 47-50, 52, 55,
61, 62, 65, 74, 75, 77-80, 85,
92-94, 96, 99, 105, 106, 110,
111, 113, 117, 118, 119, 121,
122, 124, 125, 127, 132, 133,
სვანეთი 57, 61
სეფიეთი 114, 116
სიმი (კუნძული) 53
სინას მთა 9, 15, 30, 32, 65, 72,
78, 79
სიონი (სოფ.) 105, 135
სირია 80
სტამბოლი 26

ტაბისყური 123
ტარეში 109
ტონთიო 25, 51, 53, 55, 56, 82-
86, 96, 98, 127, 128, 131-135
ტოტზანო 33, 34, 129
ტფილისი 83

უკრაინა 67

ფანავრა 134
ფრიგია 28, 53
ფრონეს ხეობა 41, 61

ფცის წყალი 104

ქანაანი 36

ქართლი 87, 135

ქისტეთი 123

ქორები 36

ქუთათისი/ქუთაისი 44

ქუტირი 113

ლვედი (სოფ.) 113

ყაურმა (სოფ.) 135

შამი 52

შამქორი 52

შემოქმედი (სოფ.) 105

შორაპნის მაზრა 108

შრომა (სოფ.) 133

ჩიხარეში 61

ჩხარი 97, 101

ცხენისწყალი (მდ.) 114, 119

ძირულა (მდ.) 120

ჭანების ქვეყანა 33, 129

ხანისწყალი (მდ.) 120, 121

ხერთვისი 105

დ). ტერმინთა და საგანთა

ანგელოზთა დედოფალი (ხატი)

55

ხიდი (სოფ.) 114

ხიდისთავი (სოფ.) 85

ხონა (სოფ. თურქეთში) 29

ხონა (სოფ. მესხეთში) 107, 122

ხონა (სოფ. ჭანეთში) 122

ხონე (ფრიგიაში) 28- 30, 32, 45,
60 110, 111, 113, 118, 119,
121, 123, 124

ხონი (ქ. იმერეთში) 106, 108-
110, 113, 122

ხონი (სოფ. იმერეთში) 107, 108,
120

ხონ-ჭიორი 107, 121, 122

ხურვალეთი (სოფ.) 23

ჯონი/ჯონისჭლა 107, 121, 123

ჯავახეთი 128, 133, 135

ჯიხაიში (პატარა) 113

ჰიეროპოლისი 24

ჰოპარიაჲ 34, 130

Ἀσμάται 132

Ἀτένυ//Ἀτένη 133

Μιχαήλιον 132

Χαναάν 36

Χῶναι 29, 30, 32

ანგელოლატრია 53, 54

ანჩისხატის ეკლესია (თბილისში) 106

ანჩის კათედრალი 37, 105

ანჩის ხატი 37, 105

ატენის მონასტერი 134

ბაგრატიონების სამეფო
სიმბოლიკა 63

ბარბერინის კოლექცია 72

ბასიანის ბრძოლა 51

ბასილი II-ის მენოლოგიონი 30

გაბრიელ მთავარანგელოზი 49,
58, 59, 60, 67

გარეგნობა 99, 100

გარსევანიშვილების გრაგნილი
(გსიემ162) 9, 19, 20, 23, 25,
26, 39, 40, 45, 150

გარსევანიშვილების სიგელი
(1707/17 წ.) 19, 20, 42, 43, 47

გელათის მონასტერი 68

გერბი წმ. გიორგის
გამოსახულებით 63-66, 72,
77

გერბი მიქაელ მთავარანგელო-
ზის გამოსახულებით 63, 66-
68, 71, 77, 81

გიორგი III-ის ბეჭედი 67, 68, 70-
72

გიორგის (წმ.) ეკლესია 118, 119

გიორგის (წმ.) კულტი 80, 118

გიორგის (წმ.) ხატი 72-74

გლორიფიკაცია 50

გორის ისტორიულ-ეთნოგრა-
ფიული მუზეუმი 8, 9, 12, 15-

17, 19, 23, 37, 38, 43, 51, 82,
89, 90, 92

გორის ღმრთისმშობლის მი-
ძინების ეკლესია 83, 86, 96
გორის ოქონის საყდარი 22, 83,
98

გორის ღმრთისმშობლის შობის
ეკლესია 83, 100
გრემის მთავარანგელოზის
ეკლესია 42

დიდგორის ომი 52, 79

დიდუბის ტაძარი 105

ეკატერინეს (წმ.) მონასტერი
72, 78, 79

ეფესოს კრება 54

ვარძიის ღმრთისმშობელი 36
ვატიკანი 30

ვლაქერნა (მონასტ.) 110

ვლაქერნის ღმრთისმშობლის
ხატი 105

თბილისის სახელმწიფო

ხელოვნების მუზეუმი 11- 13
თანლილ-თარინგზელ (მთა) 132

ივერიის ხატი 100, 101

ივერიის ხატის ეკლესია 105

იკონიის სულთანი 29

იფრარის ეკლესია 58

კონსტანტინეპოლის
საპატრიარქო 119

კოხინჯრობა 102, 103

ლამარია (ქალღმერთი) 60

ლაოდიკიის კრება 53

ლათინთა ბატონობა 73

ლემი (სვანური დროშა) 60, 67, 80

ლუვრი (მუზეუმი) 72

ლისკოვოს მონასტერი 90

ლისკოვოს ღმრთისმშობლის
ხატი 91

მაცხვარიშის ეკლესია 57

მიქაელ მთავარანგელოზი 23-
27, 29, 31, 32, 40, 41, 46, 48-
50, 53, 56-60, 63, 66, 67, 68,
77, 78, 80, 81, 86, 97, 101,
103, 110, 112, 120, 125, 131,
132, 135

მიქაელ მთავარანგელოზის
ეკლესია 55, 118, 121

მიქაელ მთავარანგელოზის
ხატი 51, 80

მიქაელ მთავარანგელოზის
ტაძარი (ფრიგიაში) 24, 28,
111

მუხერის მთავარანგელოზის
ეკლესია 59

მუხერის მთავარანგელოზის
ხატი 57, 59

მცხეთის ჯვარი 49

ნესტორიანობა 54

ოსმალეთის იმპერია 29

ოქონ-დაბიშის ეკლესია 61

ოქონის ეკლესია არგვეთში 61

ოქონის ეკლესია ჩხარში 61

ოქონის მონასტერი აცანაში 61

ოქონის (სპილოს ძვლის
ტრიპტიქონი) 11

ოქონის ფერწერული ხატი 9, 12,
15, 37, 93

ოქონის ჭედური ხატი (XVI ს.)
13, 37, 38

ოქონის ღმრთისმშობელი 90-
92, 96, 100, 101

ოქონის (ხონის სასწაულის)
ხატი 36, 39, 40, 41, 46, 58,
100, 101, 125

ოქონის ხატის საყდარი (გლრში)
26, 37, 60

ოქონის ჯვარცმა 12, 38, 42, 87-
89, 92, 93

ოქონობა 7, 97, 101-103

პლატიტერა 55

პონტოს სამეფო 114

სამსჭუალი უფლისა 18, 21, 39,
40

სარტყელი ღმრთისმშობლის
18, 21, 39, 40

სამთავროს დედათა
მონასტერი 12

საქართველოს საისტორიო-
საეთნოგრაფიო

საზოგადოება 12

სიონის სობორო 93

სიონის ღმრთისმშობელი 37

სოლომონ I-ის დროშა 67, 68, 71
სოხასტერი „წყარო
ცხოვრებისა“ 105

ტანუტერი 131
ტაროსი (ამინდის ღვთაება) 109
ტიტულიარნიკი 64, 65, 67, 73

ულუმბოს მონასტერი 110
ულუმბოს ხატი 27
უსანეთის სტელა-ჯვარი 49, 50,
57

ქაშუეთის წმ. გიორგი 37
ქვათახევის მონასტერი 105
ქოზიფას მონასტერი
(პალესტინაში) 110, 120
ქოზიფას მონასტერი
(ქართლში) 110, 120

ღმრთისმშობლის ეკლესია
ტონთიოზე 51, 53, 55, 56, 82-
85, 96

ცხინვალის სახელმწიფო
მუზეუმი 11

ხალიფის დროშა 52
ხახულის ღმრთისმშობელი 31
ხახულის მონასტერი 52
ხელნაწერთა ეროვნული
ცენტრი 18
ხოზივიოტისა 120
ხოზიატის//ხონეატის 31, 32, 33,
35, 125
ხოზის სასწაულის ეკლესია
(აბალქალაქში) 103
ხოზის სასწაულის ხატი 36, 39,
40, 41, 46, 58, 100, 101, 125

ჯვაროსნები 78

Ἀρχάγγελος Μιχαήλ (ó) 30
Δρακοντοκτόνος (ó) 72
Χασιάτης (ó) / Χανεάτης (ó) 30-
33, 35, 125

ტაბულების სია

1. სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი (XI ს.) გახსნილ მდგომარეობაში (თბილისის სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმი).
2. სპილოს ძვლის ტრიპტიქონი დახურულ მდგომარეობაში.
3. „ოქონის ჯვარცმა“, XIV ს. (თბილისის სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმში).
4. „ოქონის ჯვარცმა“ დახურულ მდგომარეობაში.
5. „ოქონის ჯვარცმის“ ბუდე (უკანა მხარე) ნმ. ნაწილების ჩასასვენებელი უჯრებით.
6. ოქონის ფერწერული ხატი, XVI ს. (ს. მაკალათიას სახ. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი).
7. ხონის სასწაულის ხატი იმპერატორ ბასილი II-ის მენოლოგიონიდან (დაცულია ვატიკანში, Vaticanus gr. 1613, 985 წ).
8. ხონეს (კოლასეს) სასწაულის ხატი, XII ს. (სინას მთის ნმ. ეკატერინეს მონასტერი).
9. ოთხკარედი კალენდარული ხატის ერთ-ერთი ფრთა (სექტემბრის, ოქტომბრისა და ნოემბრის თვეთა დღესაწაულებითა და წმინდანებით, დათარიღებული XI საუკუნის II

ნახევრით (სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერი, ხატმწერი იოანე თოჯაბი).

10. ხონეს სასწაული, დეტალი სინას მთის ოთხკარედი კალენდარული ხატიდან.

11. „ოქონის ხატი“ (ნიუეგოროდის გუბერნიის სოფ. ლისკოვოს მაცხოვრის ფერისცვალების მონასტერი).

* სპილოს ძეგლის ტრიპტიქონის, „ოქონის ჯვარცმის“ და ლისკოვოს „ოქონის“ ხატის სურათები მოგვანოდა ი. ალიმბარაშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

LIST OF PLATES

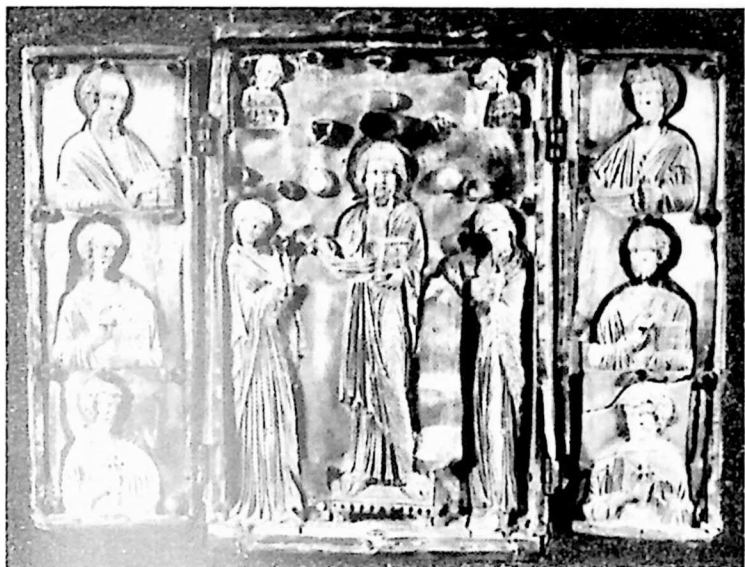
1. Ivory triptych with the Deesis composition (10th-11th cc.), open (Tbilisi State Museum of Art).
2. Ivory triptych with the Deesis composition (10th-11th cc.), closed.
3. "Okoni Crucifixion", 14th c. (Tbilisi State Museum of Art).
4. "Okoni Crucifixion", closed.
5. Setting of the "Okoni Crucifixion" (back) with small drawers for holy relics.
6. "Okoni Crucifixion", painted, end of the 16th c. – beginning of the 17th c. (Gori Historical-Ethnographic Museum).
7. Miniature with the Miracle at Chonae from the Menologion of Emperor Basil II (985, preserved at Vatican, Vaticanus gr. 1613).
8. The icon depicting the Miracle at Chonae (Colossae), 12th c. (Monastery of St. Catherine at Mt. Sinai).
9. One of the panels of the tetrptych calendar icon (Menologion) with feasts and saints of the months of September, October and

November (2nd half of the 11th c., Monastery of St.Catherine on Mt. Sinai, painter Ioane Tokhabi).

10. Miracle at Chonae, detail from the tetrptych calendar icon of Mt.Sinai.

11. “Okoni icon” (depicting the *Theotokos*, Monastery of Transfiguration, village Liskovo, Nizhegorod Eparchy, Russia).

ტაბულები – PLATES

1

2

3

4

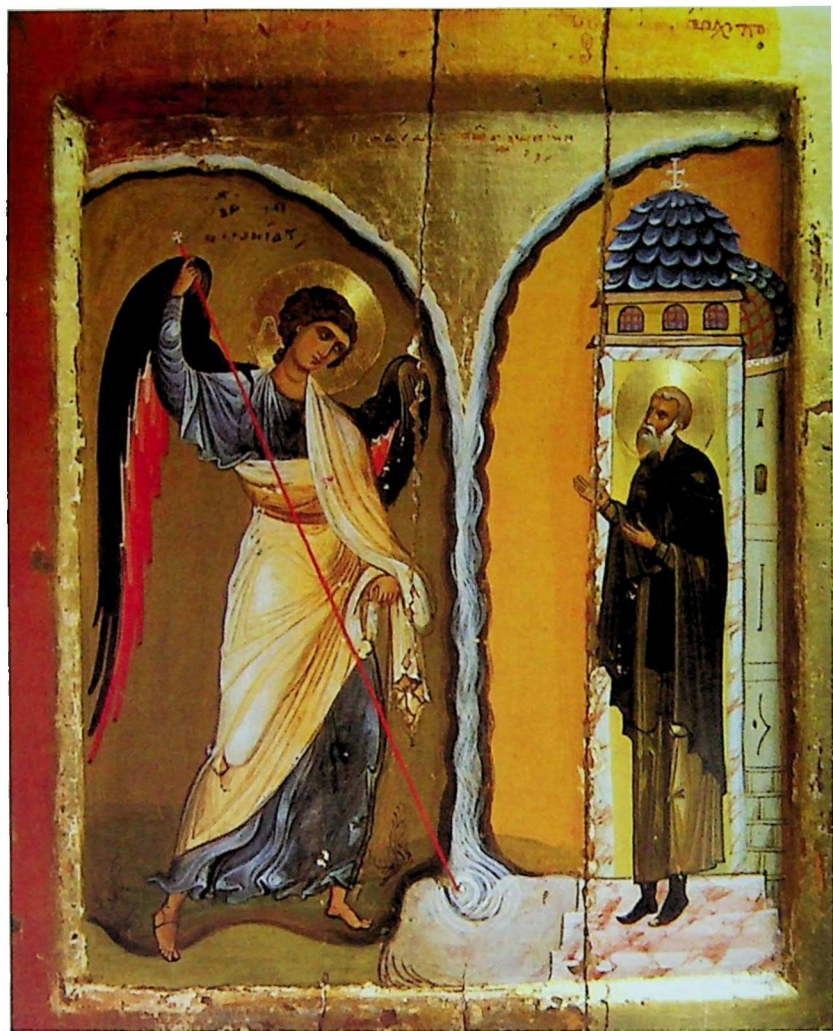
5

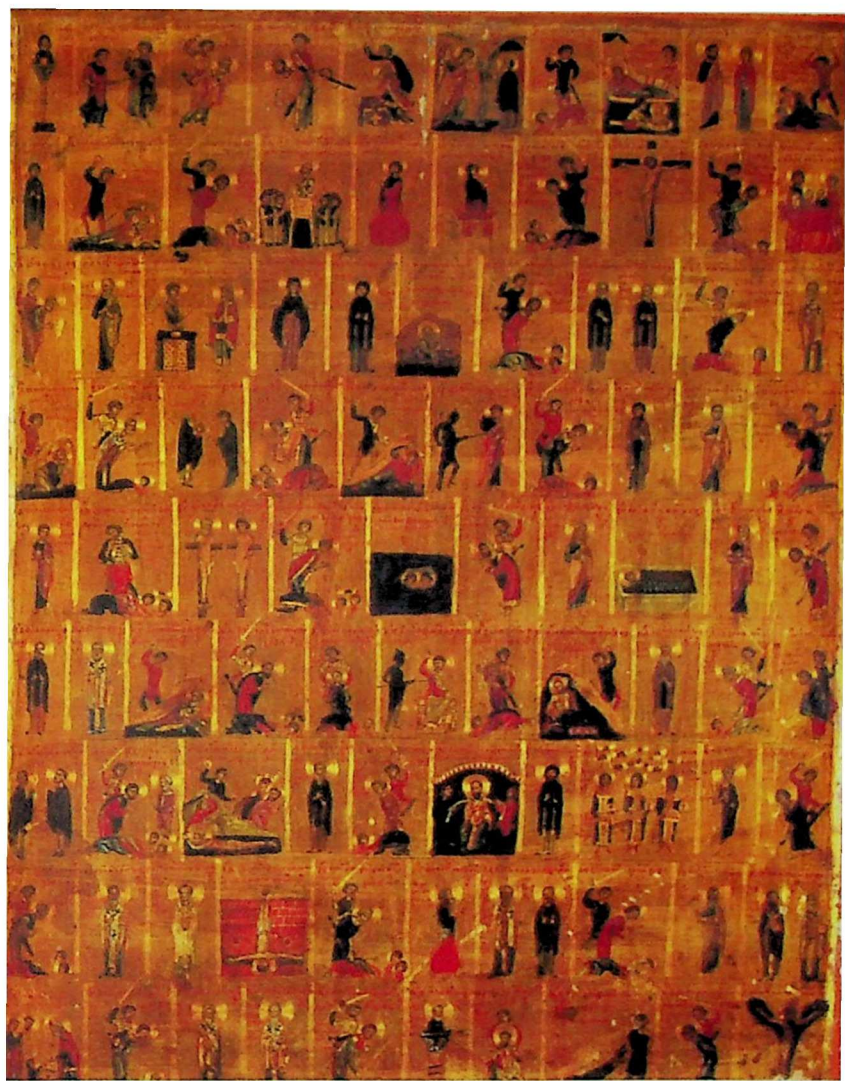

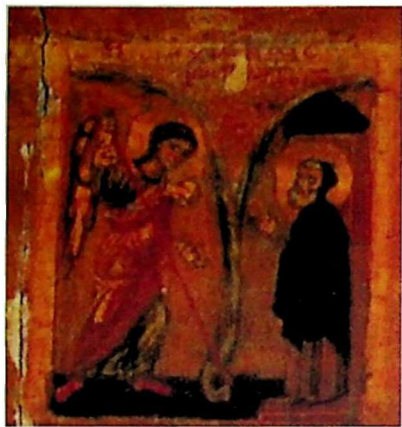
6

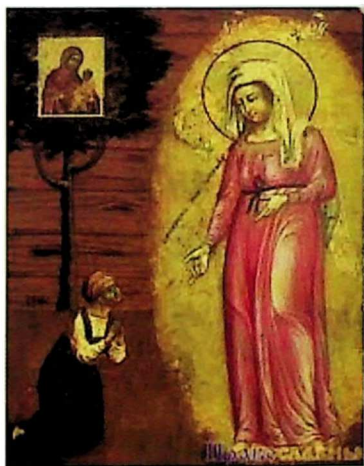
7

10

11